

78 79
99.1
Г-95
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

9
І. О. ГУРЖІЙ

73849
РОЗВИТОК
ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА
І ТОРГІВЛІ НА УКРАЇНІ

(З КІНЦЯ XVIII СТ. ДО 1861 РОКУ)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1962

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Використовуючи першоджерела, спеціальну історичну літературу, автор досліджує зростання промисловості і роль її у розвитку товарного виробництва на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст., показує проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство, характеризує розвиток торгівлі на Україні і визначає місце України у внутрішній і зовнішній торгівлі Росії.

У книзі викривається безпідставність різних «теорій» буржуазно-націоналістичних істориків про нібито «відрубність економічного розвитку України від Росії», про «відсутність на Україні купців місцевого походження і українського торговельного капіталу».

Розрахована на істориків, економістів, викладачів вузів і студентів.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *В. А. Дядиченко*

ВСТУП

Дослідження проблеми розвитку товарного виробництва в період феодалізму має велике теоретичне і політичне значення. Поряд з висвітленням закономірностей занепаду феодального і розвитку капіталістичного способу виробництва воно дає можливість викрити буржуазних фальсифікаторів історії, які, ототожнюючи товарне і капіталістичне виробництво, силкуються довести вічність капіталізму.

Вивчення розвитку товарного виробництва на Україні дозволяє спростувати «теорії» українських буржуазно-націоналістичних істориків, які намагалися, а за кордоном і тепер намагаються довести «відрубність економічного розвитку України від Росії», відсутність на Україні купців місцевого походження і українського торговельного капіталу тощо. Головну роль у спростуванні цих вигадок відіграють документальні матеріали з історії України кінця XVIII — першої половини XIX ст. Вони свідчать, що Лівобережна, Правобережна, Слобідська і Південна Україна, входячи в склад Російської держави, мала з нею нерозривні економічні зв'язки, що ці зв'язки відіграли велику прогресивну роль у дальшому розвитку продуктивних сил України. В друкованих і архівних джерелах є багато даних про купців-українців, які подібно до купців-росіян і купців інших національностей були паразитичним станом, що жив за рахунок здирств з широких мас покупців, розоряв дрібних виробників та жорстоко експлуатував на своїх підприємствах робітників.

Товарне виробництво, що виникло ще в первісно-общинному суспільстві, неухильно розвивалося і далі — за часів рабовласницького і феодального ладу, набравши значного поширення в період розкладу й кризи феодально-кріпосницької системи господарства. Незважаючи на те, що і в названий період товарне виробництво не стало всеохоплюючим (таким це виробництво стає лише в епоху капіталізму), воно відіграло велику роль в розхитуванні підвалин феодального способу виробництва й підготовці умов для ствердження нової, прогресивної на той час капіталістичної суспільно-економічної формації. К. Маркс писав: «Товарний обіг є вихідний пункт капі-

таду. Історичними передумовами його виникнення є товарне виробництво і розвинений товарний обіг, торгівля»¹.

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. на Україні співіснувало кілька видів товарного виробництва: просте товарне виробництво, капіталістичне виробництво, що зміцнювалось у надрах феодально-кріпосницької системи, товаризовані поміщицькі маєтки. Значного поширення набув тоді перший вид товарного виробництва, тобто виробництво ремісників і селян, яке, будучи заснованим на приватній власності та особистій праці, виробляло на ринок різні товари. Суттєво відмінним від нього було капіталістичне виробництво, що базувалось також на приватній власності, але експлуатувало чужу найману працю. В зв'язку з тим що при наявності приватної власності в умовах розвинутого товарного виробництва відбувалось збагачення меншості й розорення більшості, просте товарне виробництво було вихідним пунктом виникнення капіталістичного способу виробництва.

В. І. Ленін, говорячи про спільність і відмінність між товарним і капіталістичним виробництвом, відзначав: «Під капіталізмом розуміється та стадія розвитку товарного виробництва, коли товаром стають уже не тільки продукти людської праці, але й сама робоча сила людини. Таким чином в історичному розвитку капіталізму важливі два моменти: 1) перетворення натурального господарства безпосередніх виробників у товарне і 2) перетворення товарного господарства в капіталістичне»².

В умовах переважання феодально-кріпосницької системи господарства товарне виробництво мало обмежений характер. Лише при капіталізмі, коли робоча сила виступала на ринку як товар і в країні встановилася система експлуатації найманих робітників, товарне виробництво набрало загального, всеохоплюючого характеру.

Як вже згадувалось, виробляли на ринок сільськогосподарські та промислові товари і поміщицькі маєтки, що втягувалися в товарно-грошові відносини. Проте це не змінювало старого способу виробництва, бо постачання продукції на ринок відбувалось за рахунок посилення експлуатації кріпаків. Поміщицькі господарства, що базувалися на феодальній земельній власності і підневільній праці кріпаків, без скасування кріпосного права не могли, подібно до простого товарного виробництва, перерости в господарства капіталістичного типу. Лише частина поміщицьких маєтків Південної України, які, виробляючи продукцію для ринку, широко користувались найманою працею, наближались до такого типу господарства. При цьому необхідно врахувати те, що в усіх поміщицьких маєтках, які постачали товари на ринок, торговельне землеробство поєднувалось з спо-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 149.

² В. І. Ленін, Твори, т. I, стор. 75.

живним, неторговельним. В. І. Ленін, з'ясовуючи процес утворення торговельного землеробства, вказує, що він відбувається не так, як у фабричній промисловості, що в землеробстві переважає змішання торговельного й неторговельного виробництва. «На ринок, — говорить В. І. Ленін, — виноситься головним чином *один* який-небудь продукт у кожній даній місцевості. З одного боку, виробництво поміщика і особливо селянина є товарне, з другого — воно зберігає свій споживний характер»¹.

Велике значення для розвитку товарного виробництва мав суспільний поділ праці, що лежав в основі поширення й поглиблення внутрішнього ринку. Чим вищим був ступінь суспільного поділу праці, тим ширшим і більш охоплюючим ставав внутрішній ринок. Вичерпна характеристика процесу створення внутрішнього ринку дана В. І. Леніним в праці «Розвиток капіталізму в Росії». Роблячи підсумок аналізу умов, що ведуть до створення й розширення внутрішнього ринку, В. І. Ленін писав: «1) Основним процесом створення внутрішнього ринку (тобто розвитку товарного виробництва і капіталізму) є суспільний поділ праці. Він полягає в тому, що від землеробства відокремлюються один по одному різні види обробки сировини (і різні операції щодо цієї обробки) і утворюються самостійні галузі промисловості, які обмінюють свої продукти (тепер уже *товари*) на продукти землеробства. Землеробство таким чином само стає промисловістю (тобто виробництвом товарів), і в ньому відбувається той самий процес спеціалізації.

2) Безпосереднім висновком з попереднього положення є той закон усякого ростущого товарного і тим більше капіталістичного господарства, що індустріальне (тобто неземлеробське) населення зростає швидше, ніж землеробське, відтягує все більше й більше населення від землеробства до промисловості обробної.

3) Відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва, тобто експропріація його, знаменуючи перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного (і становлячи необхідну умову цього переходу), створює внутрішній ринок»².

При цьому В. І. Ленін відзначає, що процес створення внутрішнього ринку відбувається одночасно як на засоби виробництва, так і на предмети споживання.

У праці «З приводу так званого питання про ринки» В. І. Ленін піддав нищівній критиці ліберальних народників, які хибно вважали, що капіталізм в Росії не може розвиватись, бо він, мовляв, розорюючи самостійних товаровиробників, позбавляє себе бази — внутрішнього ринку. Разом з цим В. І. Ленін

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 297.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 46.

викрив у цій праці апологетів капіталізму — «легальних марксистів», які твердили, що капіталізм не має внутрішніх суперечностей, бо він нібито створює ринок тільки за рахунок засобів виробництва, не зв'язаних з особистим споживанням. «Легальні марксист», заплутуючи питання про внутрішній ринок, перебільшували роль зовнішнього ринку для розвитку капіталізму. В. І. Ленін, розвиваючи далі положення марксизму про те, що капіталістичне виробництво в своєму розвитку само створює власний ринок, глибоко й всебічно показав визначальну роль у створенні ринку суспільного поділу праці, довів, що розшарування самостійних товаровиробників не звужує, а, навпаки, розширює внутрішній ринок.

Незважаючи на переважання феодального способу виробництва, з кінця XVIII — в першій половині XIX ст. в Росії, в тому числі й на Україні, внутрішній ринок неухильно поширювався й поглиблювався. Найважливішими причинами, що зумовили це, були: дальше зростання суспільного поділу праці, розвиток промислового виробництва, збільшення товарності сільського господарства, розшарування селянства, господарська спеціалізація районів, підвищення питомої ваги міського неземлеробського населення і, що особливо важливо, розширення застосування найманої праці.

Важливим фактором розвитку обміну, як вказує В. І. Ленін, були грошові оброки і податки¹. В кінці XVIII — першій половині XIX ст. вони особливо швидко зростали. Щоб сплатити надмірні податки, селяни часто змушені були продавати не тільки лишки, а й необхідну для своїх сімей частину продукції.

Чимало йшло промислових і сільськогосподарських товарів на задоволення потреб царської казни, численного штату державного апарату і армії. Це в свою чергу розширювало тогочасний внутрішній ринок.

Дальший розвиток поділу праці між містом і селом, спеціалізація промислового виробництва і частково землеробства зумовлювали зміцнення економічних зв'язків між окремими господарськими районами України, а також між Україною і Центральною Росією. В період, що вивчається, відокремлені місцеві ринки поступово об'єднувались у всеросійський ринок. В нього входили складовою частиною місцеві ринки України. Внутрішній ринок, в порівнянні з зовнішнім, мав у кілька разів більший обіг, він відігравав головну роль у розвитку товарного виробництва в Росії, в тому числі й на Україні. Відомий російський статистик першої половини XIX ст. К. Арсен'єв вважав, що обіг внутрішньої торгівлі становив 900 млн. крб., а зовнішньої — 235 млн. крб.²

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 125.

² К. Арсен'єв, Начертание статистики Российского государства, т. 1, СПб., 1818, стор. 174.

Говорячи про розвиток товарного виробництва і поширення внутрішнього ринку на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., слід відзначити, що торгівля, яка робила розкладаючий вплив на старий, феодально-кріпосницький спосіб виробництва, не приволила до появи нового, капіталістичного способу виробництва. «...Торгівля, — вказує з цього приводу К. Маркс, — скрізь справляє більш чи менш розкладаючий вплив на ті організації виробництва, які вона застає і які в усіх своїх різних формах спрямовані головним чином на виробництво споживної вартості. Але як далеко заходить цей розклад старого способу виробництва, це залежить насамперед від його міцності і його внутрішнього ладу. І до чого веде цей процес розкладу, тобто який новий спосіб виробництва стає на місце старого, — це залежить не від торгівлі, а від характеру самого способу виробництва»¹.

Зростання торгівлі як галузі народного господарства викликалось економічним розвитком. Останній зумовлював форми і характер торгівлі. «Певне виробництво, — підкреслював К. Маркс, — зумовлює... певне споживання, розподіл, обмін, певні відношення цих різних моментів один до одного»².

В період, що вивчається, на Україні, як і в Росії в цілому, важливу роль у товарообігу відігравали ярмарки, базари, або торги. Почала набирати поширення постійна торгівля в міських і частково в містечкових крамницях. В умовах відсталості засобів транспортування і відсутності удосконалених шляхів чималу вагу мало розвезення і рознесення дрібними торговцями товарів по сільських населених пунктах. Крім цього, торгівля деякими товарами здавалася царським урядом на відкуп. Це, зокрема, мало місце в торгівлі горілкою.

Кінець XVIII — перша половина XIX ст. були дальшим етапом в розвитку торгівлі на Україні. В цей час зростає торговий обіг на старих ярмарках і базарах, виникає багато нових ярмаркових і базарних пунктів, збільшується число міських і містечкових крамниць, а також продаж ними товарів; розширюється асортимент товарів. Поряд з цим чисельно зростає і збільшував свої капітали стан купців, з'явилася і зміцнювалася нова група торговців — «торгуючі селяни» і «торгуючі міщани». З середовища купців виходило чимало підприємців, які зосереджували в своїх руках виробництво і продаж промислових товарів. Одержавши від царського уряду дозвіл записуватись в купецькі гільдії, розширювали свої торгові операції й дворяни.

В умовах розвитку товарного виробництва і грошового обігу

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 338—339.

² К. Маркс, До критики політичної економії, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 191.

зростає купецький, або торговельний, капітал, виступаючи посередником при обміні товарів дрібних виробників і реалізації феодалами на ринку привласнюваного ними додаткового продукту. Цей капітал відіграв певну позитивну роль у розвитку продуктивних сил країни. Розкладаючи натуральне господарство, він сприяв розширенню внутрішнього ринку, зміцненню зв'язків між окремими місцевими ринками, а також з іншими країнами. Купецький капітал за певних умов сприяв створенню передумов для виникнення капіталізму. Використовуючи нееквівалентний обмін, він прискорював концентрацію грошових багатств в окремих осіб, розорив дрібних виробників, що ставали згодом найманими робітниками, тобто він відіграв роль важливішого каналу в первісному нагромадженні капіталу.

Проте купецький капітал, як і торгівля в цілому, не зумовлював ступеня розкладу старого способу виробництва і не визначав характеру нового способу виробництва. Він не міг в умовах переважання феодально-кріпосницької системи господарства похитнути основу цієї системи — феодальну власність на землю — і створити систему найманої праці. Розвиток купецького капіталу, — говорить К. Маркс, — «взятий сам по собі, недостатній для того, щоб викликати і пояснити перехід одного способу виробництва в другий»¹.

Купецький капітал в Росії, в тому числі й на Україні, в кінці XVIII — першій половині XIX ст. розвивався в умовах переважання феодально-кріпосницької системи господарства, переплітався з нею, обслуговував феодально-кріпосницький лад. З допомогою царського уряду чимало купців застосовували на своїх промислових підприємствах різні форми примусової праці, виступали орендарями поміщицьких промислових підприємств, або й цілих маєтків (особливо часто це було на Україні), верхівка купецтва одержувала звання особистих дворян тощо.

Тут необхідно зробити кілька критичних зауважень з приводу поглядів відомого радянського історика М. М. Покровського в питанні про місце і роль купецького капіталу в економіці до-реформеної Росії. Стоячи певний час на позиціях економічного матеріалізму, М. Покровський змішував поняття товарного виробництва і капіталізму, хибно вважав, що з XVI ст. починається нова епоха, окрема формація — «торговий капіталізм», якому належала провідна роль в економічному розвитку Росії з XVI ст. до Лютневої революції 1917 р.

При цьому М. Покровський говорив, що торговий капітал розвивався виключно або майже виключно на ґрунті зовнішньої торгівлі. Переоцінюючи роль купецького капіталу, надаючи

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 334.

йому самостійного, вирішального значення в способі виробництва, він зв'язував всі зміни, що відбувалися не тільки в економіці, а й навіть у суспільно-політичному житті Росії кінця XVIII — першої половини XIX ст., з коливанням хлібних цін. М. Покровський не бачив різниці між простим товарним виробництвом і товаризованими поміщицькими господарствами, а тому вважав закономірністю переростання всякого товарного виробництва в капіталістичне.

Феодално-кріпосницька система господарства, що переважала в економіці Росії до реформи 1861 року, сковувала в період свого розкладу й кризи розвиток продуктивних сил, гальмувала зростання капіталістичної промисловості і сільськогосподарства. Феодално-кріпосницький лад обмежував ринок збуту промислових товарів. Несучи великий тягар кріпосницьких повинностей, дрібне і малотоварне селянське господарство дуже мало купувало промислових виробів. Перешкодою в розвитку товарного виробництва і торгівлі були також станові привілеї дворянства: монополія на земельну власність, поставки сільськогосподарських і промислових виробів у казну, винокуріння тощо. Отже, старі, феодално-кріпосницькі виробничі відносини ставали в суперечність з новим характером продуктивних сил.

У 40-х роках XIX ст. почав назрівати конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, що на певний час був знятий реформою 1861 року.

Радянські історики, керуючись вченням марксизму-ленінізму, створили багато праць, в яких в цілому або частково висвітлюється питання про розвиток товарного виробництва і торгівлі в Росії кінця XVIII — першої половини XIX ст.¹ Хоч ці праці розглядають підняті питання в цілому по Росії, вони в тій чи іншій мірі зачіпають предмет нашого дослідження — розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст.

З проблеми, що нас цікавить, опубліковано також багато статей в радянських історичних та економічних журналах. Ве-

¹ Серед них слід назвати такі: С. Я. Боровой, Кредит и банки России (М., 1958); Н. М. Дружинин, Генезис капитализма в России (М., 1955); П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. I (М., 1956); М. К. Рожкова, П. Г. Рынцзюнский, В. К. Яцунский, Очерки экономической истории России первой половины XIX в. (М., 1959); С. А. Покровский, Внешняя торговля и внешняя торговая политика России (М., 1947); Ф. Я. Полянский, Первоначальное накопление капитала в России (М., 1958); П. Г. Рынцзюнский, Городское гражданство дореформенной России (М., 1958); Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. (М., 1957); П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках (М., 1950); В. Н. Яковцевский, Купеческий капитал в феодално-крепостнической России (М., 1953).

дому наукову цінність мають узагальнюючі статті академіків М. М. Дружиніна («Вопросы истории», 1949, № 1; 1951, № 1; 1954, № 4) і Г. М. Панкратової («Вопросы истории», 1953, № 9). В статті М. К. Рожкової «К вопросу о значении ярмарков во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.)», що була надрукована в «Исторических записках» (1955, т. 54), широко розглядається питання про ярмаркову торгівлю на Україні та її роль у всеросійському внутрішньому ринку.

Вивченню проблеми розвитку товарного виробництва на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. чималу увагу приділили українські радянські історики та економісти, даючи загальну соціально-економічну характеристику України того періоду чи досліджуючи окремі питання. Серед праць першої групи слід, зокрема, назвати книги Є. Д. Сташевського, І. М. Бровера та Ф. О. Ястребова.

Праця Є. Д. Сташевського «Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби»¹ містить значний систематизований як друкований, так і архівний матеріал про економічний розвиток Правобережжя, його внутрішній та зовнішній сільськогосподарські ринки. Наводяться в книзі цінні, правда, часто випадкового характеру, дані про ярмарки й базари Правобережної України, про участь її в зовнішній торгівлі Росії. Незважаючи на те, що в трактуванні багатьох загальнотеоретичних питань автор не виходить за рамки буржуазної історіографії, його праця до цього часу зберігає цінність як важливе джерело для дослідження економічного розвитку Правобережної України першої половини XIX ст. і особливо 30—40-х років.

Ширше коло питань, порівняно з монографією Є. Д. Сташевського, охоплює праця І. М. Бровера «Україна на переломі до промислового капіталізму (Соціально-економічні нариси й матеріали)», перший том якої вийшов у світ в 1931, а другий — у 1933 р. Використовуючи друковані матеріали і частково архівні джерела, автор зробив спробу дати огляд розвитку сільського господарства, мануфактурної і фабрично-заводської промисловості, а також спинився на питанні про ярмаркову торгівлю і організацію кредиту на Україні в першій половині XIX ст. Ця праця носить у значній мірі джерелознавчий характер, що автор обумовив у її назві. Зокрема великої уваги заслуговує додаток до першого тома, де наводяться опрацьовані автором статистичні відомості про розвиток промисловості на Україні в першій половині XIX ст. Проте в книзі І. Бровера є неточні, а подекуди й невірні висновки, що робляться на основі уривчастого та випадкового фактичного матеріалу.

¹ «Праці Комісії для вивчення народного господарства України», в. 2, К., 1929.

Висвітленню питань економічного розвитку України першої половини XIX ст. присвятив ряд розділів Ф. О. Ястребов у своєму нарисі «Україна в першій половині XIX ст.» (1939 р.). Поряд з розкриттям суті політики царизму на Україні, дослідженням декабристського руху, антикріпосницької боротьби селян, виступів робітників і розвитку української культури, автор стисло розглядає питання про розклад феодально-кріпосницької системи, зростання товарного виробництва в сільському господарстві, про розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві й промисловості, зростання торгівлі на Україні в першій половині XIX ст. тощо. Автор використав широке коло друкованих джерел, а також деякі архівні матеріали. Правда, в книзі дуже рідко робляться посилання на використані джерела. Довгий час нарис Ф. О. Ястребова був для широкого кола читачів майже єдиним посібником з історії України першої половини XIX ст. І в даний час, незважаючи на вихід у світ багатьох праць з історії України досліджуваного періоду, він не втратив свого значення.

Окремі питання проблеми розвитку товарного виробництва і торгівлі на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. досліджені в таких спеціальних працях, як «Розвиток промисловості на Україні» О. О. Нестеренка, ч. 1 (1959 р.), «Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР» (1928 р.) К. Г. Воблого, «Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст.» (1960 р.) Т. І. Дерев'янкіна, «Черноморское казачество» (1956 р.) і «Запорожское казачество» (1957 р.) В. О. Голобуцького, «Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.» (1959 р.) М. Н. Лещенка, «Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні» (1959 р.) В. П. Теплицького. Зокрема в праці О. О. Нестеренка висвітлюється процес розвитку ремесла, промислів мануфактурної і фабрично-заводської промисловості на Україні в період, що досліджується.

У свій час автор даної праці опублікував монографії: «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (1954 р.) і «Зародження робітничого класу України» (1958 р.), матеріал яких частково використано для загальної характеристики розвитку товарного виробництва на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст.

Ознайомлення з спеціальною радянською історичною літературою дає підставу зробити висновок, що проблема розвитку товарного виробництва на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. знайшла більш-менш задовільне висвітлення. Проте питання розвитку торгівлі на Україні цього періоду залишається дуже слабо розробленим. Крім загальних оглядів, досі ми не маємо в українській історіографії не тільки жодного

спеціального монографічного дослідження, а й узагальнюючої журнальної статті¹ про форми, характер і обсяг торгівлі на Україні в названий період. Враховуючи це, автор пропонуваної читачам книги переносить центр ваги на дослідження згаданих питань.

У цій праці широко використано друковані джерела, включаючи тогочасні журнали й газети, а також велику кількість документальних матеріалів центральних і обласних архівів. Друковані джерела, які мають велику цінність для дослідження проблеми розвитку товарного виробництва і торгівлі на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., можна розподілити на такі основні групи: 1) статистичні і статистично-географічні описи окремих намісництв і губерній України, 2) загальні статистичні описи Росії, 3) збірники загальних і галузевих відомостей про Росію, 4) огляди окремих галузей народного господарства, міст тощо, 5) тематичні збірники матеріалів, 6) збірники законодавчих актів, 7) описи подорожей, 8) матеріали і документи, опубліковані в періодичних та епізодичних виданнях, 9) тогочасні журнали та газети.

Перш ніж приступити до огляду головних джерел, використаних у даній праці, необхідно відзначити, що статистичні і статистично-географічні описи окремих намісництв і губерній України, а також загальні статистичні описи Росії мають не лише джерелознавчий, а й дослідницький характер. Такими є зокрема: опис Чернігівського намісництва, «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для статистики Российской империи», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», «Статистическое описание Киевской губернии».

Описи Чернігівського, Новгород-Сіверського² і Харківського намісництв³, складені у 70—80-х роках XVIII ст., є одним з головних джерел для вивчення соціально-економічної історії тогочасної Лівобережної України. Особливо це стосується перших двох описів, які, на відміну від бідного на фактичний матеріал опису Харківського намісництва, містять в собі велику кількість даних про сільське господарство, промисли, ремесло, мануфактурну промисловість, а також про крамничну, ярмаркову і базарну торгівлю намісництв.

«Черниговского наместничества топографическое описание»

¹ З журнальних статей, в яких висвітлюється зовнішня торгівля окремими товарами, особливо важливою є стаття С. Підгайця «Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX віку» (Всеукраїнська академія наук, «Праці Семінару для вивчення народного господарства України», в. 3, К., 1929).

² «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)», К., 1931.

³ «Топографическое описание Харьковского наместничества» друкувалось два рази: в 1788 і 1888 роках у Харкові.

(К., 1851), автором якого являється О. Ф. Шафонський¹, має як джерелознавче, так і історіографічне значення. Цей опис відрізняється від інших значно ширшою документальною базою і вищим рівнем обробки джерел. Автор не лише опрацював офіційні матеріали, зібрані урядовцями та адміністративними установами, а й використав велику кількість різноманітних історичних джерел. Не обмежуючись констатацією стану адміністративно-політичної системи й економіки намісництва, Шафонський намагається шляхом історичних порівнянь з'ясувати причину тих чи інших суспільно-політичних та економічних явищ.

Фактичні матеріали, вміщені в описі Чернігівського намісництва, дають досліднику можливість зробити детальну характеристику стану землеробства і тваринництва на Чернігівщині у 80-х роках XVIII ст., простежити процес товаризації поміщицьких маєтків, висвітлити стан мануфактурної промисловості, вивчити внутрішню організацію ремісничих цехів у містах і містечках. Книга Шафонського багата також на матеріал про внутрішню і зовнішню торгівлю Чернігівщини.

Опис Новгород-Сіверського намісництва охоплює те ж коло питань, що і опис Чернігівського намісництва (в основній своїй частині). Проте в ньому є багато таких даних, про які в описі Чернігівського намісництва згадується тільки мимохідь. Незамінними є дані опису Новгород-Сіверського намісництва про поширення сільських промислів та зростання товарно-грошових і капіталістичних відносин на селі.

«Военно-статистическое обозрение Российской империи» друкувалося окремими частинами у Петербурзі в 40—50-х роках XIX ст. Кожна з цих частин була присвячена статистико-географічному огляду тієї чи іншої губернії. У 1848—1851 рр. були надруковані огляди Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської і Херсонської губерній. Ці огляди дають важливий матеріал про сільське господарство, промисловість і торгівлю губерній. Переважна більшість даних, наведених в оглядах, стосується 40-х років XIX ст.

Значно багатшими й різноманітнішими за характером відомостей є «Материалы для географии и статистики России». Вони почали виходити з друку напередодні реформи 1861 року. Були опубліковані матеріали про Катеринославську (упорядник В. Павлович), Херсонську (А. Шмідт) і Чернігівську (М. Домонтович) губернії. Ці статистико-географічні описи складені за загальною, спільною для всіх книг, схемою. Роблячи географічний опис губерній, упорядники «Материалов» спиняються в розділі демографії на загальній кількості населення губернії,

¹ Детальніше про його працю див.: О. М. Апанович, Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст., «Український історичний журнал», 1960, № 5.

його становому та класовому складі. Для вивчення економічного розвитку тієї чи іншої губернії особливо велике значення має розділ про промисловість, в якому дається огляд не тільки власне промисловості, а й сільського господарства та торгівлі. На відміну від «Военно-статистического обозрения», дані якого обмежуються 40-ми роками, «Материалы» часто містять відомості за 30-і, 40-і і 50-і роки. Упорядники їх, широко використовуючи друкований та архівний матеріал, черпали необхідні дані також з статистичних відомостей, зібраних місцевими органами влади.

Тритомник «Статистическое описание Киевской губернии» (СПб., 1852), складений групою працівників місцевого статистичного комітету, яку очолював талановитий учений — статистик Д. П. Журавський (до речі, авторство цієї праці незаслужено приписав собі київський губернатор І. Фундуклей), дає широку картину економічного розвитку Київської губернії в 40-х роках ХІХ ст. Використання і старання перевірки офіціальних документів, господарського листування поміщицьких економік, мануфактур, фабрик і заводів, а також залучення свідчень обізнаних осіб — все це робить статистичний опис важливим джерелом для вивчення економіки тогочасної Київщини. В першому томі, крім опису природи губернії, наводяться дані про кількість населення, дається характеристика його соціального і національного складу, робиться огляд міст, містечок і головних сіл, а також шляхів сполучення. Другий том присвячений огляду сільського господарства. В ньому можна знайти характеристику поміщицького господарства всієї губернії і найтипівших поміщицьких маєтків зокрема. Третій том складається з двох розділів, у першому з яких об'єктом опису є мануфактурна, фабрично-заводська і дрібна промисловість, а в другому — внутрішня і зовнішня торгівля. Даючи в основному матеріал за 40-і роки, упорядники для більшої повноти висвітлення часто наводять відомості, що стосуються попередніх років.

Поряд з названими джерелами чималий інтерес для дослідника становлять різноманітні збірники матеріалів, зведені праці відомчих чиновників, огляди галузей промисловості і сільського господарства. До таких праць, наприклад, належать: «Виды внешней торговли России» (починаючи з 1802 р.), «Статистический обзор государственных имуществ» (1858 р.), «Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ (1837—1887 гг.)», «Обзор действий департамента сельского хозяйства с 1844 по 1854 гг.» (1855 р.), «Ведомость о мануфактурах за 1813—1814 годы» (1816 р.), «Сведения о свеклосахарной промышленности в России» (1852 р.), «Исследования о состоянии пеньковой промышленности в России» (1852 р.). Всі перелічені праці були надруковані в Петербурзі.

До цієї ж групи джерел примикають спеціальні петербурзькі

статистичні видання про становище міст: «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г.» (1829 р.), «Обозрения состояния городов Российской империи в 1833 году» (1833 р.), «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи» (за кілька років), «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.» (ч. 1—2, 1863 р.) та інші. З матеріалів цих видань можна довідатись про зростання міського населення в цілому і деяких його станів зокрема, скласти уявлення про кількість в містах промислових підприємств і торгових закладів.

Важливим джерелом є також перше і друге видання «Полного собрания законов Российской империи». Крім законодавчих актів, що стосуються всієї Росії, в ньому є ряд указів, які стосуються виключно українських губерній.

Закінчуючи короткий огляд друкованих джерел, необхідно вказати на ще одне джерело першорядного значення — статті й кореспонденції, надруковані в тогочасних журналах та газетах. За наявністю фактичного матеріалу насамперед слід назвати такі: «Журнал Министерства внутренних дел» (почав виходити з 1829 р.), «Журнал Министерства государственных имуществ» (з 1841 р.), «Журнал мануфактур и торговли» (з 1825 р.), «Труды Вольного экономического общества» (з 1766 р.), «Экономический указатель» (з 1857 р.).

В «Журнале Министерства внутренних дел» є чимало статей, які стосуються питань економічного розвитку певних районів країни. Тут же друкувались офіціальні матеріали про торгові обороти на головніших ярмарках. Статті й кореспонденції, надруковані в «Журнале Министерства государственных имуществ», містять важливі відомості для характеристики становища сільського господарства, зокрема поміщицького господарства, дослідження дрібної селянської промисловості, проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин, соціального розшарування селянства та інших явищ суспільного життя в період переходу від феодального до капіталістичного способу виробництва.

Для вивчення розвитку промисловості на Україні чималий інтерес становить «Журнал мануфактур и торговли», зокрема розділ «Сведения мануфактурные». Тут час від часу робилися огляди розвитку промисловості по районах. Інколи журнал друкував додатки — зведені відомості по губерніях про кількість промислових підприємств, вартість виробленої ними продукції та число зайнятих на них робітників.

Дореформена економіка, боротьба думок навколо застосування кріпосної та вільнонайманої праці, інтенсифікація сільського господарства, проблема збуту сільськогосподарських продуктів — всі ці та їм подібні питання висвітлювалися на сторінках журналу «Труды Вольного экономического общества».

З газет першої половини XIX ст. широко використані в праці

«Губернские ведомости», що друкувались в губернських центрах України (почали виходити з 1838 р.). Вони мали дві частини— офіціальну і неофіціальну. Перша заповнювалася різними наказами та розпорядженнями центральних органів влади і місцевої адміністрації, оголошеннями про призначення на посади і нагороди місцевих урядовців, публічні торги і т. д. У неофіціальній частині друкувались матеріали й документи з історії краю, поточні статистичні відомості, огляди місцевої промисловості, сільського господарства і торгівлі. З усіх «Губернських ведомостей» найбільше друкували такого матеріалу полтавські, чернігівські та київські.

Уривчастість, а в багатьох випадках і повна відсутність друкованих джерел змусили звернути особливу увагу на матеріали, що зберігаються в центральних та обласних архівах. Використання матеріалів Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді, Центрального державного архіву давніх актів СРСР у Москві, Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві та державних обласних архівів дають можливість не тільки уточнити й поповнити дані друкованих джерел, а й висвітлити питання, про які до цього часу в історичній літературі були лише загальні уявлення або глухі й непевні згадки.

Багато матеріалів про економічний розвиток України в кінці XVIII — першій половині XIX ст. знаходиться в фондах Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді. Так, користуючись матеріалами фонду Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, можна визначити вартість промислової продукції, що вироблялася на Україні напередодні реформи 1861 року, встановити за окремі роки кількість підприємств по окремих галузях промисловості і кількість робітників, що працювали на них, зробити підрахунок загальної кількості ярмарків на Україні і обсяг їх торгового обороту, з'ясувати окремі питання про постійну торгівлю в містах. Фонд Департаменту зовнішньої торгівлі, що зберігається в цьому ж архіві, містить цінний матеріал про участь України в зовнішній торгівлі Росії, про рух товарів через українські митниці й порти. Вивчаючи справи фонду Центрального статистичного комітету, ми довідуємось про розміщення промислових підприємств у містах і селах України, а також про співвідношення вироблюваної ними продукції.

В Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві є дуже важливий для досліджуваної теми фонд Держархів, розряд XIX. Серед інших матеріалів дослідник натрапляє тут на дані про стан промисловості на Україні в перші роки XIX ст. Як відомо, цих даних бракує в інших архівних джерелах.

Документальні матеріали Центрального державного історичного архіву в Києві та обласних архівів УРСР за своїм харак-

тером досить різноманітні. Тут є і щорічні звіти та статистичні рапорти губернаторів, і різні статистичні відомості, зібрані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями, і статистично-економічні описи повітів, поточне листування міських, повітових, губернських та центральних органів влади і багато документів іншого характеру. З цих матеріалів ми довідуємось про чисельний склад класів, станів і окремих груп населення в дореформений період, про кількість промислових підприємств, а інколи й про вартість їх продукції та число зайнятих на них робітників, про кількість ярмарків і суми торгового обороту на них. Разом з цим звіти губернаторів дають коротку характеристику окремих галузей господарства, визначаючи їх роль в економіці губернії.

Звичайно, відомості, наведені в річних звітах губернаторів і матеріалах губернських статистичних комітетів, подібно до багатьох статистичних матеріалів друкованих джерел, потребують значного доповнення, ретельної перевірки і уточнення шляхом зіставлення їх з даними інших джерел. Взяти хоча б відомості щорічних губернаторських звітів про кількість промислових підприємств. В одні з них під гучною назвою «фабрик» і «заводів» попадали всілякі дрібні й найдрібніші, в тому числі й ремісничі, підприємства, а в інші — тільки значніші і притому діючі. Те ж саме можна сказати й про «точність» даних, наведених в звітах губернаторів про кількість ярмарків. Тому що наукові принципи статистики не застосовувалися, часто губернаторські звіти включали в число ярмарків не тільки дрібні ярмарки, а й торги, в окремих випадках — тільки середні та великі ярмарки. Все це зобов'язує дослідника критично ставитись до тогочасного статистичного матеріалу.

Але, незважаючи на всі недоліки тогочасної статистики, на основі архівних та друкованих джерел можна висвітлити дальший розвиток продуктивних сил і зростання суспільного поділу праці на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., показати зміцнення в надрах феодально-кріпосницької системи капіталістичного укладу, а також дослідити характер, форми і обсяг всіх видів торгівлі.

Чимало фактичного матеріалу про розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст. дають праці українських і російських дворянських та буржуазних істориків і економістів. З великої кількості цих праць ми коротко спинимось лише на трьох: М. Арандаренка (Записки о Полтавской губернии, ч. II—III, Полтава, 1849, 1852), А. Скальковського (Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одесса, 1853) та І. Аксакова (Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб., 1858). Про решту праць читач довідається з наших посилань у тексті.

Праця М. Арандаренка у поєднанні з іншими матеріалами дає можливість більш-менш повно простежити економічний роз-

виток губернії за 40-і роки XIX ст. Автор наводить цікаві відомості про систему землеробства, промислове городництво і садівництво в селянських господарствах, мануфактурну, фабрично-заводську і дрібну селянську промисловість, про чумакування та інші неземлеробські промисли селян, внутрішню торгівлю і торговельні зв'язки Полтавської губернії з іншими губерніями.

Важливе значення для вивчення економічного розвитку Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області мають праці А. Скальковського і насамперед його «Опыт статистического описания Новороссийского края». Зробивши в першій частині географічний та демографічний огляд Новоросійського краю, автор в другій частині розглядає окремі галузі народного господарства: хліборобство, садівництво, скотарство, рибальство, частково промисловість і торгівлю. Вузкість документальної бази і використання автором, головним чином, матеріалів офіційного походження знижують в деякій мірі джерелознавчу цінність праці А. Скальковського.

Жодний з дослідників соціально-економічної історії України 30—50-х років XIX ст. не може пройти мимо праці І. Аксакова «Исследование о торговле на украинских ярмарках». Велика кількість різноджерельного матеріалу, старанна обробка і аналіз його, значне коло піднятих питань, критичне ставлення до офіційної статистики, уточнення її додатковими даними і власними спостереженнями, історичні екскурси при вивченні окремих ярмарків — все це робить працю І. Аксакова незамінним джерелом для вивчення ярмаркової торгівлі на Україні. Давши у вступі загальну характеристику ярмаркової торгівлі на Україні, автор детально досліджує торгівлю в 40—50-х роках XIX ст. на харківських, роменських, Полтавському, Корінному, Кролевецькому, Сумському і Єлизаветградському ярмарках. Друга частина цієї праці присвячена огляду торгівлі найголовнішими товарами. Зокрема І. Аксаков детально розглядає торгівлю тканинами, вовною, металом і металевими виробами, шкірами, бакалійним, прасольським і «чорним» селянським товарами.

Залучаючи широке коло першоджерельних матеріалів і спеціальну історичну, економічну та статистичну літературу, автор ставить своїм завданням дослідити зростання промисловості і роль її у розвитку товарного виробництва на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст., простежити процес виникнення товарно-грошових і капіталістичних відносин в сільське господарство, а також висвітлити питання про розвиток ярмаркової, базарної і постійної торгівлі на Україні і визначити місце України в зовнішній торгівлі Росії. Це дасть можливість всебічно показати тогочасну Україну в системі всеросійського внутрішнього ринку, вивчити зміцнення економічних зв'язків між Україною та Центральною Росією, які відіграли велику роль у дальшому розвитку продуктивних сил всієї країни і особливо в розвитку продуктивних сил України.

Розділ I

ЗРОСТАННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ НА УКРАЇНІ І РОЛЬ ЇЇ В РОЗВИТКУ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Питання про розвиток внутрішнього ринку і торгівлі є на-самперед питанням про ступінь розвитку товарного виробництва і зв'язаний з ним суспільний поділ праці. Як відомо, товарне виробництво мало місце при різних суспільно-економічних формаціях — первісно-общинній, рабовласницькій, феодальній і капіталістичній. Досліджуючи процес обміну товарів, К. Маркс відзначає: «Який би не був спосіб виробництва, на основі якого виробляються продукти, що входять в обіг як товари, — чи буде це первісне общинне господарство, чи виробництво, основане на рабській праці, чи дрібноселянське і дрібнобуржуазне, або капіталістичне виробництво, — це нітрохи не змінює їх характеру як товарів, і як товари вони однаково повинні пройти процес обміну і супроводжуючі його зміни форми»¹.

Хоч в основі феодального способу виробництва було натуральне господарство, але в ньому значну роль відігравало і товарне виробництво, товарний обіг, торгівля. Особливо це було помітно в період розкладу феодально-кріпосницької системи господарства, коли успішно відбувалось відокремлення промисловості від землеробства. К. Маркс указує, що «...як тільки міська промисловість як така відокремлюється від землеробської, її продукти з самого початку стають товарами, і значить для їх продажу потрібне посередництво торгівлі»².

Промисловості належить визначальна роль в розвитку товарного виробництва. Відділившись від землеробства, промисловість, з одного боку, створює для нього ринок (сировина для підприємств і продукти харчування для робітників) і, з другого — постачає через ринок сільське населення своїми товарами. Землеробство у своєму розвитку значно відставало від розвитку промисловості. І це було характерним як для останнього пе-

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 332.

² Там же, стор. 339.

ріоду феодалізму, так і для капіталізму. «Завжди і скрізь,— писав В. І. Ленін,— при капіталістичному розвитку землеробство лишається *позаду* торгівлі й промисловості, завжди воно підпорядковане їм і експлуатується ними, завжди вони тільки пізніше *втягають* його на шлях капіталістичного виробництва»¹.

Відокремлення промисловості від землеробства сприяло тому, що саме землеробство поступово перетворювалось в галузь господарства, яка виробляла товари на ринок. Від рівня промислового виробництва, від питомої ваги промислових товарів у загальному виробництві і характеру та соціальної структури промислових підприємств в значній мірі залежав стан внутрішнього ринку, його ємкість.

Неухильне зростання промисловості було одним з активних, визначальних факторів розкладу феодального способу виробництва, розхитування властивого йому натурального господарства. Промисловість створювала для всіх галузей народного господарства засоби виробництва — один з основних елементів продуктивних сил.

Розвиток промисловості в названій період йшов у напрямі набування нею капіталістичного характеру, по шляху підпорядкування міського ремесла і сільських промислів фабрично-заводській промисловості. В. І. Ленін, розглядаючи процес створення капіталістичної промисловості, вказував: «Зростання дрібного виробництва в селянстві означає появу нових виробництв, виділення нових галузей оброблення сировини в самостійні сфери промисловості, прогрес у суспільному поділі праці, початковий процес капіталізму, тоді як поглинення дрібних закладів великими означає вже дальший крок капіталізму, який веде до перемоги вищих форм його. Поширення дрібних закладів у селянстві розширює товарне господарство, підготовляє ґрунт для капіталізму (створюючи дрібних хазяйчиків і найманих робітників), а поглинення дрібних закладів мануфактурою та фабрикою є утилізація великим капіталом цього підготовленого ґрунту. Сполучення в одній країні в один час двох цих, видимо, суперечливих процесів насправді не містить у собі ніякої суперечності: цілком природно, що капіталізм у більш розвиненій області країни або в більш розвиненій галузі промисловості прогресує тим, що стягає дрібних кустарів на механічну фабрику, тоді як у глухих місцевостях або у відсталих галузях промисловості процес розвитку капіталізму тільки починається, проявляючись у виникненні нових виробництв і промислів. Капіталістична мануфактура «оволодіває національним виробництвом тільки дуже поступово, основуючись завжди на міському ремеслі і сільських домашніх побічних промислах,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 182.

як на широкому базисі (Hintergrund). Знищуючи ці побічні промисли в одній їх формі, в певних галузях промисловості, на певних пунктах, вона викликає їх знову до життя на інших»¹.

Домашня промисловість, яка набрала великого поширення в епоху феодалізму, ще нерозривно була зв'язана з натуральним селянським господарством. Довгий час не виходило за межі натурального господарства ремесло.

Капіталістична промисловість на Україні, як і в центральних районах Росії, пройшла в своєму розвитку, згідно з визначенням В. І. Леніна, такі три стадії: 1) дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно селянські промисли), 2) капіталістична мануфактура і 3) велика машинна індустрія. Ці три форми промисловості відрізнялись між собою характером виробництва, рівнем техніки, концентрацією робітників, зв'язком з ринком (постачання на вузькій місцевий чи широкий внутрішній і зовнішній ринки).

Не ставлячи тут метою робити детальний огляд розвитку промисловості на Україні кінця XVIII—першої половини XIX ст.², ми спинимось коротко на зростанні в той час промислового виробництва, розглянемо територіальний розподіл промислових підприємств, створення промисловістю ринку для сільського господарства, простежимо зв'язок різних видів промисловості з ринком. Необхідно спинитися і на інших питаннях, пов'язаних із з'ясуванням ролі промисловості в розвитку товарного виробництва.

Промисловий розвиток Росії, в тому числі і України, мав у порівнянні з західноєвропейськими країнами цілий ряд особливостей. Однією з них, зокрема, було тривале співіснування дрібних селянських промислів і підприємств мануфактурного типу з великою машинною індустрією, значний вплив купецького і лихварського капіталу, застосування кріпосної праці у великому промисловому виробництві.

Для початкового періоду розкладу феодально-кріпосницької системи господарства характерним в промисловості було збільшення кількості вотчинно-поміщицьких підприємств, а для періоду занепаду — зменшення чисельності і обсягу виробництва цих підприємств, неухильне зростання кількості та питомої ваги в загальному виробництві капіталістичних мануфактур, фабрик і заводів, поява нових галузей промисловості, а також поширення селянських промислів. У цей період, починаючи з

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 339—340.

² На цьому питанні автор детально спійнявся в монографії «Зародження робітничого класу України» (Держполітвидав УРСР, 1958). В даному розділі з названої монографії використано узагальнюючий матеріал для характеристики промислового розвитку України в кінці XVIII—першій половині XIX ст.

30-х років XIX ст., став успішно здійснюватись перехід від мануфактури до фабрики, засновувались машинобудівні заводи, які постачали промисловість і сільське господарство механізмами, удосконаленими знаряддями та машинами. Промисловий переворот порівняно успішно здійснювався на Україні в суконній і цукровій промисловості. Одночасно з розвитком промисловості зростало число постійних найманих робітників, що зовсім не мали або мали слабкий зв'язок з сільським господарством.

На кінець XVIII — початок XIX ст. з господарсько-адміністративних районів України найбільш розвинутою була Лівобережна Україна. Цьому сприяло звільнення її ще в середині XVII ст. від іноземного гніту, а також благотворний вплив на її економічний розвиток економіки Росії. Правобережна Україна, що довго перебувала під гнітом шляхетської Польщі, на час свого возз'єднання з Росією не мала значних промислових підприємств. У Південній Україні, велика частина якої була тільки в останню чверть XVIII ст. звільнена з-під гніту турецько-татарських поневолювачів, справжній промисловий розвиток почався з другого десятиріччя XIX ст.

В період, що вивчається, найпоширенішими галузями промисловості на Україні були: горілчана, суконна, салотопна, свічко-миловарна, шкіряна, тютюнова, цегельна, селітроварна, машинобудівна, а з 30-х років і цукрова. Крім того, розвивались борошномельна, олійна, полотняна, паперова, поташна, залізорудна, металообробна, кам'яновугільна, фарфоро-фаянсова, гончарна, екіпажна та ін. галузі промисловості.

Статистичні дані, незважаючи на їх уривчастість і суперечливість, одностайно свідчать про неухильний розвиток промислового виробництва на Україні. У 1793 р. на території губерній України знаходилося понад 200 промислових підприємств¹. За час з 1825 до 1860 р. число промислових підприємств на Україні (без винокурних) зросло більше ніж у 3 рази; у 1825 р. їх було 649, у 1832 р.—752, у 1854 р.—1649 і в 1860 р.—2147². Із зростанням загального числа промислових підприємств збільшувалась вартість їх продукції. Причому остання збільшувалась не тільки і не стільки за рахунок збільшення кількості підприємств, скільки за рахунок розширення їх виробничої потужності, концентрації виробництва. Лише за 1852 і 1860 рр. вартість продукції промислових підприємств (без винокурних) на Україні зросла з 15,7 млн. крб.

¹ Центральний державний архів давніх актів СРСР (ЦДАДА СРСР), ф. Держархів, розряд XIX, спр. № 40, арк. 172—173.

² Підраховано за такими джерелами: «Сборник сведений и материалов по ведомству министерства финансов за 1865 г.», т. II, № 6, стор. 237—238; «Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г.», ч. I—II, СПб., 1833; «Журнал мануфактур и торговли», 1855, ч. IV, Приложение; «Труды комиссии, учрежденной для просмотра уставов фабричного и ремесленного», ч. II, СПб., 1863, стор. 330—331.

до 37,9 млн. крб.¹, або майже в 2,5 раза. В окремих губерніях промислові підприємства виробили за 1860 р. продукції на таку суму (тис. крб.):

Губернії	Вартість виробленої продукції	% загальної суми
Київська	14 443	38
Волинська	2420	6,4
Подільська	1907	5
Полтавська (1857 р.) . .	1057	3
Чернігівська	3086	8,1
Харківська	4968	13,1
Катеринославська	3189	8,4
Херсонська	6849	18
Всього	37 919	100

Отже, у 1860 р. найбільша сума вартості продукції припадала на Київську, Херсонську і Харківську губернії. Із загальної суми вартості продукції 44% припадало на цукрову промисловість.

Тогочасні мануфактурні і фабрично-заводські підприємства України були двох типів: капіталістичні і феодально-кріпосницькі. До перших належали підприємства, які перебували у власності купців, міщан і селян, а до других, за деяким винятком, — поміщицькі, вотчинно-посесійні і казенні. Названі типи промислових підприємств мали суттєві відмінності. Якщо на підприємствах першого типу застосовувалась вільнонаймана праця, то на підприємствах другого типу — кріпосна, примусова; якщо на перших існувала договірна заробітна плата, то на других її або зовсім не було, або вона мала примусову форму². Капіталістичні підприємства працювали на широкий ринок, а феодально-кріпосницькі в значній мірі на задоволення потреб казни і маєтку. Для періоду, що вивчається, була характерною наявність цілого ряду поміщицьких підприємств, які частково або повністю базувались на вільнонайманій праці. Вони перебували в тісному зв'язку з ринком і мало чим відрізнялись від підприємств капіталістичного типу.

Влаштуванню поміщиками підприємств сприяв, по-перше, невисокий рівень розвитку продуктивних сил взагалі, по-друге,

¹ «Журнал мануфактур и торговли», 1853, ч. IV. Приложение; Центральный державный исторический архив СРСР у Ленінграді (ЦДАЛ), ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. № 1770, арк. 105—106.

² Наявність примусової форми заробітної плати на феодально-кріпосницьких підприємствах була одним з проявів розкладу феодальної системи господарства. Ця форма плати свідчила про поглиблення процесу товаризації поміщицьких маєтків, а також про зростання в них груп селян, які повністю або частково були позбавлені засобів виробництва.

наявність «дарової» робочої сили та власної сировини і, по-третє, протекціоністська політика царського уряду. Поміщицьке підприємництво набрало значного поширення в тих галузях промисловості, для яких основна частина сировини вироблялась у власному господарстві і де була тривалий час низька техніка. Але, незважаючи на сприятливі умови для поміщицьких підприємств, купецько-селянські мануфактури, фабрики і заводи, що базувались на найманій праці і передовій на той час техніці, успішно витісняли їх, змушували скорочувати або припиняти виробництво. Так, якщо в 1828 р. на Україні поміщицьких підприємств було 53,8%, а купецьких—46,2%, то в 1861 р. поміщицьких підприємств було всього 5,8%, а купецьких—94,2%¹.

Визначаючи відмінність між феодально-кріпосницькими підприємствами і капіталістичними мануфактурами, К. Маркс писав: «До капіталістичного виробництва — при попередніх способах виробництва — більша частина продукції не вступає в обіг, не викидається на ринок, виробляється не як товар, не стає товаром. З другого боку, в цей час значна частина продуктів, що входять у виробництво, не являється товаром і не входить у процес як товар. Перетворення продуктів у товари відбувається лише в окремих випадках, поширюється тільки на лишки продукції і т. д. або на окремі сфери виробництва (продукти обробної промисловості) і т. д. Продукти не в усьому своєму обсязі входять в процес як предмети торгівлі і не всією своєю масою виходять з нього як предмети торгівлі»².

В кінці XVIII — першій чверті XIX ст. феодально-кріпосницьких підприємств особливо багато було в горілчаній, борошномельній, полотняній промисловості. Капіталістичні підприємства переважали в салотопній, свічко-миловарній, шкіряній, канатній і тютюновій промисловості. В 30—40-х роках купецький капітал успішно проникає в металообробну, скляну, паперову і особливо в суконну промисловість. Однак напередодні реформи 1861 р. поміщики ще зосереджували в своїх руках основну частину промислової продукції. Це було зв'язано з тим, що вони володіли найбільшими промисловими підприємствами, зберігаючи за собою панівне місце в таких найпоширеніших на Україні галузях промисловості, як горілчана і цукрова.

Неповність і неточність статистичних даних не дають можливості розв'язати питання про територіальний розподіл промислових підприємств на Україні. Згідно з названими джерелами, вони розподілялися між губерніями так (див. табл. на стор. 25).

При розгляді цих даних впадає в очі порівняно велике число промислових підприємств у Волинській губернії. Це зумовлю-

¹ Ф. Ястребов, Україна в першій половині XIX ст., Нариси з історії України, в. VIII, К., 1939, стор. 140. Тут не враховані гуральні і броварні, які в основному належали поміщикам.

² К. Маркс, Теорія прибавочної стоимости (IV том «Капітала»), ч. III, Госполитиздат, М., 1961, стор. 100—101.

Губернії	1825 р.	1832 р.	1854 р.	1860 р.
Волинська	185	219	293	323
Київська	107	79	223	236
Подільська	53	43	210	246
Полтавська	29	47	204	238
Чернігівська	74	88	254	245
Харківська	76	125	247	330
Катеринославська	38	54	120	288
Херсонська	87	97	98	241
Всього	649	752	1649	2147

ється тим, що місцеві урядовці, подаючи відомості про промислові підприємства, включили в їх число й дрібні майстерні. Зменшення числа промислових підприємств за окремі роки у Київській, Подільській і Чернігівській губерніях пояснюється нестійкістю тогочасних підприємств, а головне, неоднотипністю обліку. В одні роки рахувалися тільки значні і діючі підприємства, а в інші — всі.

Промислові підприємства на Україні в дореформений період розташовувалися в містах, містечках і селах. Розташування їх в містечках і селах в значній мірі зумовлювалося поміщицьким підприємництвом. Якщо взяти дані про розташування промислових підприємств у губерніях України за 1846 р., то ми матимемо таку картину¹:

Губернії і градоначальства	Промислових підприємств в містах	Сума вартості їх виробів (тис. крб.)	Промислових підприємств в селах	Сума вартості їх виробів (тис. крб.)	Всього промислових підприємств	Загальна сума вартості їх виробів (тис. крб.)
Волинська	73	98,6	375	1232,7	448	1331,3
Катеринославська	47	350	20	13	67	363
Київська	79	744	451	4167,8	530	4911,8
Подільська	70	57	514	1080	584	1137
Полтавська	57	349,6	153	828	210	1177,6
Харківська	101	299,6	391	1800	492	2099,6
Херсонська	170	1251,9	—	—	170	1251,9
Чернігівська	72	105	166	1828	238	1933
Одеське	55	660,9	—	—	55	660,9
Таганрозьке	79	224,8	—	—	79	224,8
Всього	803	4141,4	2070	10949,5	2873	15090,9

¹ ЦДАЛ, ф. Центрального статистичного комітету, оп. 1, спр. 71, арк. 15. Дані про Таганрозьке градоначальство включені в таблицю в зв'язку з тим, що воно входило тоді до складу Катеринославської губернії. Число промислових підприємств в останній явно занижено.

Таким чином, на Україні з 2873 промислових підприємств¹, про які є відомості, 28% знаходилось у містах і 72% в селах. Майже таким же було співвідношення вартості продукції між міськими і сільськими підприємствами.

Як свідчать наведені дані, порівняно мало промислових підприємств знаходилось у селах Катеринославської і Херсонської губерній. Це було зв'язано, з одного боку, з тим, що товаризація поміщицьких господарств Південної України була спрямована не на заснування промислових підприємств, а на вироблення на продаж хліба, лляного насіння і вовни, і, з другого боку, слабким поширенням тут селянських промислів.

Таке розміщення промислових підприємств зберігалось в основному і в наступні роки. Так, згідно з даними за 1857 р., в Катеринославській губернії з 220 крупних підприємств 138 були в містах, 12—в містечках і 70—в селах. Причому діючі підприємства² в містах виробили товарів на 1055 тис. крб., в містечках—на 20,5 тис. крб. і в селах—на 45,8 тис. крб.³ Отже, як щодо числа промислових підприємств, так і щодо вартості виробленої ними продукції в Катеринославській губернії на міста припадала основна частина.

В Харківській губернії, навпаки, більша частина промислових підприємств зосереджувалась у селах. Зокрема в 1860 р. вони становили понад 57% загального числа підприємств⁴. Про розташування промислових підприємств у Чернігівській губернії на початку 60-х років тогочасний буржуазний економіст М. Домонтович писав, що фабричне виробництво в містах зовсім незначне⁵.

Проте в цілому протягом досліджуваного періоду міста все більше і більше втрачали зв'язок з сільськогосподарським виробництвом, поступово перетворюючись в промислові центри. За розвитком промисловості на Україні виділялись міста: Київ, Харків, Одеса, Херсон, Єлизаветград. В 1845 р. в Києві налічувалось 73 промислових підприємства, на яких працювало 820 робітників. Вартість промислової продукції становила 737,6 тис. крб. Майже половина цієї продукції збувалась поза містом⁶. В Києві було багато ремісницьких майстерень. На 1861 р. число їх сягало до 1493. В Одесі за 1848—1859 рр. число

¹ Сюди ввійшло чимало дрібних підприємств, а тому загальна кількість переважає число підприємств, що були на Україні в 1860 р.

² У 1857 р. в губернії не діяло 43 підприємства.

³ В. Павлович, Катеринославская губерния, СПб., 1862, стор. 194—199.

⁴ Харківський обласний державний архів (ХОДА), ф. Харківського губерньського статистичного комітету, спр. 282, арк. 44—45.

⁵ М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб., 1865, стор. 258.

⁶ В. Иконников, Киев в 1654—1855 гг., К., 1904, стор. 203.

промислових підприємств зросло з 45 до 62, а вартість продукції з 553,6 тис. крб. до 3348,3 тис. крб.¹

Всі міста, що стали промисловими центрами, були одночасно і центрами торгівлі. Але на даному питанні ми детально спинимось в одному з наступних розділів, розглядаючи розвиток постійної торгівлі в містах. Зараз перейдемо до стислого огляду основних галузей промисловості на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст., а також простежимо їх зв'язок з ринком.

* *

*

Промислові підприємства України кінця XVIII—першої половини XIX ст. обробляли сировину, яку давало землеробство і тваринництво, а також викопну. Сировина та інші матеріали в одних промисловців були переважно власні, а в інших—куповані. Капіталістичні підприємства, працюючи на широкий ринок, користувались переважно купованою сировиною та матеріалами, що були потрібні для виробництва тих чи інших промислових товарів. Із зростанням виробництва ці підприємства все більше використовували сировини, купленої на ринку.

На поміщицьких підприємствах здебільшого використовувалась власна сировина або частково власна і частково купована; іноді тільки купована сировина. Як правило, власну сировину, а також інші необхідні матеріали переробляли ті поміщицькі підприємства, що працювали виключно для задоволення потреб маєтку (дрібні суконні, полотняні, металургійні та деякі інші підприємства).

До підприємств, які працювали на власній сировині, але постачали продукцію на ринок, належать в основному поміщицькі гуральні. Проте є багато документальних свідчень про те, що частина поміщиків переробляла на горілку не тільки свій хліб, а й купований. Наприклад, у Подільській губернії з 445 гуралень, про які є відомості за 1799 р., 108 докуповували хліб². У 1816 р. лише поміщики Черкаського і Таращанського повітів Київської губернії купили жита на 708,9 тис. крб. Граф Потоцький (Черкаський повіт) купив у 1819 р. для винокуріння хліба на 67,8 тис. крб.³

У Харківському повіті в 1836 р. було перероблено на горілку 134,3 тис. четвертей хліба, з яких 91,4 тис. четвертей було місцевого і 43 тис. четвертей привізного. Згідно з даними початку 50-х років, у Харківській губернії на горілку перероб-

¹ Одеський обласний державний архів (ОДА), ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, оп. 1, спр. 83, арк. 12, оп. 2, спр. 70, арк. 75.

² Хмельницький обласний державний архів (ХМОДА), ф. Подільського губернского правління, спр. 80, арк. 83—94, 99—101, 107—118 та ін.

³ Є. Сташевський, Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби, К., 1929, стор. 39; Київський обласний державний архів (КОДА), ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 4087.

лялось 500 тис. четвертей хліба, половина якого привозилась з Курської губернії, тобто купувалась¹. Чернігівські поміщики, розширюючи своє гуральництво, купували для виробництва горілки хліб в Орловській і Курській губерніях.

Група статистиків, очолювана Д. П. Журавським, роблячи огляд винокурної промисловості в Київській губернії 40-х років, відзначала, що гуральні в поміщицьких господарствах — це підприємства, які вимагають «для свого устаткування машин та приладів, для дії оборотного капіталу, тим більш значного, що багато винокурень, крім власного хліба поміщиків, вживають велику кількість хліба купованого. Діючи таким чином на комерційному становищі, багато горілчаних заводів виробляють горілки значно більше, ніж місцева потреба, так що в цілому її вивозиться з губернії в інші місця до 1 600 000 відер. Отже, ці промислові заклади виробляють дійсний товар, як сукно, папір і т. д., що має значення у місцевій торгівлі»².

Протягом кінця XVIII — першої половини XIX ст. винокурна промисловість, що майже повністю зосереджувалась у поміщиків (чому всіляко сприяв царський уряд), неухильно зростала. В ній відбувався процес концентрації: дрібні й найдрібніші гуральні припиняли своє існування, середні збільшували свою продукцію, зростало число великих гуралень. Незважаючи на те, що в 40-х роках число гуралень на Україні зменшилось до 3595 проти 7839 в 1801 р., виробництво горілки зросло з 5060,4 тис. відер до 16 млн. відер.

В середньому на виробництво відра горілки витрачалось 1 пуд 25 ф. борошна. Отже, за названий період вживання борошна для винокуріння зросло з 8,2 млн. пудів до 26 млн. пудів. Звичайно, це не могло не вплинути на товаризацію землеробства, зокрема на розширення посівів жита і ячменю, з борошна яких в основному вироблялась горілка.

Винокурна промисловість України давала щорічно продукції на 8—10 млн. карбованців. Навіть у Чернігівській губернії, де свого хліба часто не вистачало для харчування населення, вартість виробленої горілки становила до 2 млн. крб., а в деякі роки і понад 2 млн. крб. Виробництво горілки було особливо поширене в губерніях Лівобережної України. У Південній Україні, де поміщики основну частину товарного хліба продавали за кордон, гуральництво не набрало великого розвитку. Протягом всього періоду, що вивчається, у цей район ввозилась горілка з інших українських губерній.

Багато горілки, що вироблялась на гуральнях поміщиків, продавалось у їх шинках. Деякі поміщики мали по 10 і більше

¹ ХОДА, ф. Харківського губерньського статистичного комітету, спр. 1, арк. 50; П. Крюков, Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, ч. 1, СПб., 1853, стор. 223.

² «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, СПб., 1852, стор. 82—83.

шинків. Як свідчать офіціальні відомості про поміщицькі господарства Чернігівщини за 1843 р., К. Гудович мав 12 шинків, О. Мокрицький — 15, а поміщиця Завадовська аж 22 шинки¹. У селах Харківської губернії² в 1836 р. було 1372 приватних шинки³.

Чимало шинків належало казні. Наприклад, у селах Харківщини налічувалось у 1836 р. 178 казенних шинків. У казенних селах Чернігівської губернії в 1833 р. було віддано на відкуп 413 шинків і 14 шинкових виставок⁴. На 1845 рік в селах і містечках Київщини налічувалось 3703 шинки, а також 1587 приватних будинків, де продавалася горілка.

Із даних про шинки в Херсонській губернії на час реформи 1861 року відомо, що там знаходилось 3430 шинків, з яких 2284 належало поміщикам. Слід відзначити, що тут на 300 осіб населення, включаючи жінок і дітей, припадав один шинок⁵.

Напередодні реформи 1861 року в селах і містах України знаходились десятки тисяч шинків. Наприклад, у 1859 р. їх було 36817⁶. Поміщики і кріпосницька держава грабували через шинки народні маси.

Крім збуту в місцевих шинках, горілка з України вивозилась у центральні губернії Росії (особливо багато в другій половині XVIII ст.), в Білорусію. У 1846 р. на Київщині було викурено 4434 тис. відер горілки, з яких 919,6 тис. продано в маєтках, 1910,9 тис. в межах губернії і 1603,5 тис. відер поза межами губернії⁷.

З Лівобережної і Правобережної України багато горілки збувалось на південь — в Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та Бессарабську область. У 1837 р. з однієї лише Київської губернії було вивезено в Херсон, Миколаїв та інші міста до 300 тис. відер горілки. В 40-х роках щорічний вивіз горілки на південь з Київщини становив понад 500 тис. відер. Крім того, звідси в середньому вивозилось щороку по 187 тис. відер горілки в Білорусію. З Подільської губернії у 1837 р. відправлено в Бессарабську область до 100 тис. відер горілки і спирту. У 1859 р. з Поділля було вивезено у Бессарабську область 668, 3 тис. і в Херсонську 395,1 тис. відер горілки. В наступному році вивіз горілки в Бессарабію трохи

¹ Чернігівський обласний державний архів (ЧОДА), ф. Чернігівського губерньського комітету по продажу гарячих напоїв, спр. 17, арк. 24—26.

² За винятком сіл Лебединського, Богодухівського і Старобільського повітів, про які відомості дають загальне число шинків без поділу на приватні і казенні.

³ «Материалы для статистики Российской империи», СПб., 1839, стор. 143—158.

⁴ ЧОДА, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, оп. 1, спр. 3350, арк. 98—106.

⁵ А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб., 1863, стор. 547.

⁶ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. III, СПб., 1867, стор. 370—371.

⁷ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 425.

скоротився і становив 586,3 тис. відер, а в Херсонську губернію зріс до 418,5 тис. відер¹.

В доставці на південь спирту велику роль відігравали великоруські губернії, зокрема Орловська і Калузька. Про це переконливо свідчить така таблиця про привіз спирту і горілки в Херсонську губернію (в тис. відер)²:

Із губерній	1856 р.		1857 р.	
	горілки	спирту	горілки	спирту
Київської	228,3	42,8	242,3	14,0
Подільської	139,9	63,9	166,3	42,6
Полтавської	10,7	43,4	1,6	—
Харківської	4,6	—	—	—
Чернігівської	10,7	—	—	—
Курської	—	24,3	—	—
Воронезької	—	17,8	—	—
Орловської	—	131,0	—	141,9
Калузької	—	55,4	—	103,1
Рязанськ і	—	9,5	—	—
Мінської	—	—	43,7	—
Всього	394,2	388,1	453,9	301,6

Торгівля горілкою відбувалася також між губерніями Правобережної та Лівобережної України (в залежності від рівня урожаю і наявного в даний рік її виробництва). Так, з 1891 тис. відер горілки, які були викурені в Чернігівській губернії в 1851 р., до 900 тис. відер відправлено в Київську, Харківську, Катеринославську і частково в Полтавську губернії³.

Говорячи про збут горілки, слід відзначити, що він був тісно пов'язаний з феодално-кріпосницькими відносинами. Досить згадати, як поміщики користувались виключним правом виробляти і продавати в своїх селах горілку, як царська казна широко практикувала в горілчаній торгівлі систему відкупів, як багато поміщиків, користуючись своєю владою, примушували кріпаків купувати горілку тільки в їх шинках.

Велике значення в розвитку товарного виробництва на Україні відігравала цукрова промисловість. Зародившись у 20-х роках ХІХ ст., вона швидко зростала в наступні роки. Так, лише

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (ЦДІА УРСР), ф. Канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (далі фонд подається скорочено — Канцелярії київського генерал-губернатора), Поліцейська частина, спр. 330, арк. 14, 28; «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 427, 428; ХмОДА, ф. Канцелярії подільського губернатора, спр. 3328, арк. 19.

² А. Шмидт, назв. праця, ч. II, стор. 546.

³ «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», в. 5, Полтава, 1908, стор. 81.

протягом 1842—1847 рр. число цукрових заводів на Україні зросло з 67 до 144, або більше, ніж у два рази. Ще швидше зростало виробництво цукру. За неповними даними (нема відомостей про Подільську губернію) вартість продукції цукрових заводів зростає з 328,8 тис. крб. до 4843,7 тис. крб., або майже в 15 разів¹. За час з 1856 до 1861 р. виробництво цукру-піску на Україні зросло з 1697 тис. до 3125 тис. пудів, або більше як в півтора рази. Слід відзначити, що з другої половини 40-х років збільшення виробництва цукру йшло не стільки за рахунок виникнення нових цукрових заводів, скільки за рахунок концентрації виробництва, вдосконалення технологічного процесу (перехід від вогняного до парового способу).

Цукрові заводи були у губерніях Правобережної та Лівобережної України. На Півдні України довгий час діяв лише один завод у Херсонській губернії, а в 1861 р. їх налічувалось вже три. Особливо великого розвитку цукрова промисловість набула в Київській губернії, де в 1861 р. вироблялось понад 60% цукру України. Нерівномірність розвитку цукрової промисловості в окремих районах України сприяла поширенню внутрішнього ринку для продажу цукру.

Незважаючи на те, що основна частина цукрових заводів належала поміщикам, на них перероблялось багато купованих буряків. Вирощуванням цукрових буряків займались як поміщики, так і селяни. Деякі поміщики-цукрозаводчики закуповували тисячі, а інколи й десятки тисяч берківців цукрових буряків. Наприклад, графиня Бобринська в кінці 40-х років XIX ст. щороку купувала для Смілянського заводу 7—10 тис. берківців буряків, для Балаклійського — до 8 тис., для Яблунівського — близько 8 тис. берківців цукрових буряків². На першому заводі куплені буряки становили п'яту частину буряків, зібраних на власних плантаціях, на другому — шосту і на третьому — четверту частину.

У 1860 р. цукрозаводчики України купили до 1502 тис. берківців буряків, причому цукрозаводчики Київської губернії — 916,4 тис. берківців, Подільської — 252,9 тис. берківців, Чернігівської — 220,1 тис. берківців буряків. Решта була закуплена цукрозаводчиками Харківської, Волинської і Полтавської губерній³.

Вироблений на поміщицьких і купецьких підприємствах цукор збувався на ярмарках і базарах, продавався в крамницях і складах, вивозився в Москву, Петербург, Курськ, Ростов на Дону, Сімферополь та інші російські міста. Купці-підприємці

¹ К. В о б л ы й, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 146, 147. Дані про кількість цукрових заводів у Подільській губернії взяті нами з архівних матеріалів.

² «Киевские губернские ведомости», 1849, № 29, часть неофициальная.

³ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. I, СПб., 1862, Приложение, стор. 66.

Яхненки і Смиренко (Київська губернія) збували свій цукор на Роменському, харківських, Корінному і Нижне-Новгородському ярмарках, а також вивозили в міста Південної Росії, де у них були склади. Цукор із заводів графів Бобринських продавався, крім ярмарків, у Харкові, Полтаві, Курську, Могильові та інших містах, де були влаштовані ними спеціальні магазини. Крім того, Бобринські відправляли багато цукру в міста Новоросійського краю¹.

Про місця збуту цукру з окремих губерній України свідчать такі дані за 1848—49 р.²:

З якої губернії	Куди вивозилось (в тис. пудів)							
	В межах губернії	В Київську ³	Волинську	В інші губернії України	В Москву	В Петербург	В інші губернії Росії	Всього
Київської . . .	404,7	—	37,5	—	7,0	10,4	—	459,7
Подільської . .	98,8	2,0	2,5	103,4	—	—	—	206,4
Волинської . . .	35,8	—	—	—	—	1,2	—	37,0
Чернігівської . .	28,3	7,5	—	10,4	9,6	20,0	1,2	77,0
Полтавської . .	20,0	2,3	—	3,6	1,5	—	—	27,4
Харківської . . .	13,1	—	—	20,8	3,0	3,0	—	39,9
Херсонської . .	—	—	—	2,5	—	—	—	2,5
Всього . . .	600,7	11,8	40,0	140,7	21,1	34,6	1,2	849,9

Протягом наступних років вивіз цукру за межі України неухильно зростав. Так, лише в Москву з 1853 р. до 1859 р. він зріс з 119 тис. пудів до 254 тис. пудів⁴. Багато цукру йшло в Центральну Росію не безпосередньо з тієї чи іншої української губернії, а через ярмарки.

Влаштування поміщиками цукрових заводів викликало великі зміни в організації поміщицьких господарств. Розглядаючи це явище, радянський історик В. Яцунський пише: «Заводчик виявляється не в змозі обійтися однією лише панщинною працею і вдається до найму додаткової робочої сили, а також до запрошення кваліфікованих спеціалістів. Він не може уже обійтись одними лише матеріалами свого маєтку, а змушений деякі матеріали придбати купівлею. Збільшення розмірів виробництва змушує значно розширити посіви цукрових буряків у ма-

¹ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1852, ч. XLII, від. II, стор. 48—49.

² К. Воблый, назв. праця, т. I, стор. 165.

³ Ввіз цукру в Київську губернію був зв'язаний з тим, що власники багатьох існуючих тут рафінадних заводів постійно купували цукор-пісок.

⁴ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. I, стор. 77.

єтках, а нерідко вдаватись до добровільного придбання цукрових буряків на стороні.

Придбання машин та іншого обладнання, наймання робочої сили і спеціалістів, купування, хоч би і частково, палива, матеріалів і сировини вимагають значних капіталів, основного і оборотного.

Таким чином, змінюється вся організаційна структура не тільки цукрового заводу, а і всього маєтку поміщика. Цукрове виробництво з допоміжної галузі сільського господарства маєтку, аналогічно винокурінню, скотарству і т. д., перетворюється в самостійне, а часто і головне виробництво, якому підпорядковані вже і всі інші галузі господарства»¹.

Цукрова промисловість розширювала внутрішню торгівлю, сприяла обігу великих капіталів. Так, лише на цукрових заводах Канівського повіту в 1851 р. вироблялось цукру не менше 75 тис. пудів на 450 тис. крб. Місцеві заводи щороку купували 23,5 тис. берківців буряків (на 158 тис. крб.). Крім того, для виробництва потрібно було багато палива, вартість якого становила 48 тис. крб. У період цукроваріння на заводах працювало до 3000 робітників².

За період, що вивчається, значного розвитку на Україні набула тютюнова промисловість. Кількість тютюнових підприємств на Україні зросла майже в 20 разів. Особливо швидко збільшувалось їх число напередодні реформи 1861 року. Із 550 тютюнових закладів усієї Росії на Україні в цей час знаходилось 276. Вони виробили продукції на 2043 тис. крб.³ Основна частина тютюнових підприємств припадала на Київську, Полтавську, Харківську і Херсонську губернії.

Тютюнова промисловість своєю соціальною структурою різко відрізнялась від цукрової. За невеликим винятком, тютюнові підприємства перебували в руках купців і базувались на вільнонайманій праці.

Тютюнові підприємства міцно були зв'язані з ринком (придбання сировини і збут продукції). Сировина купувалась на близьких і віддалених ярмарках та базарах або безпосередньо у поміщиків та селян. Розвиток тютюнової промисловості сприяв проникненню товарно-грошових відносин у сільське господарство. Тютюн збувався на місцевому українському ринку, а також вивозився в Петербург, Москву, Ригу, Білорусію, Польщу, Бессарабію, Землю Війська Донського і Сибір.

¹ В. Яцунский, Помещичьи сахарные заводы в России в первой половине XIX в., Сборник статей ко дню семидесятилетия академика Б. Д. Грекова, М., 1952, стор. 344.

² «Журнал Министерства государственных имуществ», 1852, ч. XLII, від. III, стор. 51.

³ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. II, СПб., 1863, стор. 328—330.

Серед галузей промисловості дореформеної України певне місце належало паперовій. Перші паперові мануфактури на Україні почали з'являтися ще в середині XVIII ст. В 1832 р. на Україні налічувалось 8 паперових підприємств, з яких 7 належало поміщикам, а одне — купцеві¹. За даними П. Крюкова, на початок 50-х років у Волинській, Київській, Подільській і Чернігівській губерніях було 16 паперових підприємств. Вони виробили 110 тис. стоп паперу на 235 тис. крб.² На час реформи 1861 року в губерніях України діяло 18 паперових підприємств, вартість продукції яких становила понад 366 тис. крб.³ Ряд цих підприємств щодо кількості зайнятих на них робітників може бути цілком віднесений до фабрик, хоч при цьому треба мати на увазі, що основна їх частина мала кріпосницький характер.

Папір збувався як на Україні, так і за її межами. Так, наприклад, з фабрики поміщиків Кочубеїв (с. Рітник, Кролевецького повіту) папір продавався на Чернігівщині, в Житомирі, Полтаві, Києві, Петербурзі, Москві та інших містах⁴.

Значною за обсягом споживаної сировини і вироблюваної продукції була суконна промисловість. У ній, як і в цукровій промисловості, переважали поміщицькі підприємства, що зумовлювало широке застосування тут кріпосної праці. Правда, на відміну від цукрової промисловості поміщицькі підприємства в суконній промисловості переважали лише до 40-х років XIX ст.

Конкуруючи з капіталістичними мануфактурами і фабриками, поміщицькі підприємства пристосовувались до соціально-економічних змін, які відбувалися в економіці країни. Нерідко на цих підприємствах застосовувались удосконалені знаряддя праці, робочі механізми, машини, а також використовувалась сила пари.

Суконні поміщицькі підприємства працювали на сировині і матеріалах, що йшли з маєтку, а також на тих, які власник купував на ринку. Неухильне зростання суконної промисловості приводило до того, що багато поміщиків-підприємців, які мали власні овечі заводи, не могли повністю забезпечити свої підприємства сировиною. Наприклад, власник Ряшківської суконної мануфактури Юсупов (Прилуцький повіт), маючи свій овечий завод, змушений був купувати велику кількість вовни в Херсон-

¹ «Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года», ч. I—II.

² П. Крюков, назв. праця, ч. I, стор. 40, 76, 161, 231; у Харківській губернії на той час була одна паперова фабрика, але автор не вказує ні кількості виробленого нею паперу, ні вартості його.

³ ЦДАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770, арк. 116, 126—141—142, 158—160.

⁴ Журнал мануфактур и торговли», 1853, № 12, стор. 222; М. Д о м о н т о в и ч, назв. праця, стор. 350.

ській і Таврійській губерніях. Фарби і купоросне масло він придбав у Москві. Частково купував вовну та інші необхідні для виробництва сукна матеріали поміщик-сукнопромисловець Марков (Лебединський повіт), а поміщик Гордінін (Вовчанський повіт, Слобідськоукраїнської губернії) виробляв сукно виключно з купованої вовни¹. Згідно з відомостю за 1816 р., суконна мануфактура Д. Хорвата (села Старосалтове і Писарівка, Вовчанського повіту) переробляла тільки куплену в м. Харкові вовну².

На купованій вовні та інших необхідних матеріалах працювало багато поміщицьких суконних підприємств Поділля і Волині. Зокрема в 1828 р. для підприємства подільського поміщика Пренездецького (містечко Миколаїв, Проскурівського повіту) вовна та інші матеріали, в тому числі й фарба, купувались у Бердичеві; поміщик С. Потоцький (містечко Теплик, Гайсинського повіту) купував вовну в Подільській, а інші матеріали в Подільській, Волинській, Київській і Херсонській губерніях. Вовну для своїх підприємств купували подільські поміщики М. Сабанський, К. Четвертинський, Г. Любомирський та ін.³

Чотири суконних підприємства Сангушка (Заславський повіт), які виробили в 1828 р. 50 100 аршинів сукна, наполовину користувались купованою вовною. Поміщик Чарнецький (Ровенський повіт), маючи суконне підприємство, купував вовну та всі необхідні матеріали в Бердичеві⁴.

На Таганчанській суконній мануфактурі (Богуславський повіт, Київської губернії), яка виробляла щорічно десятки тисяч аршинів сукна, використовували вовну з власних вівчарень і куповану. У 1828 р. власник мануфактури Понятовський купив 4000 пудів вовни у Херсонській, Полтавській і Київській губерніях, а 1200 пудів вовни було одержано з власних вівчарень. Отже, на цій мануфактурі різко переважала купована вовна над вовною, одержаною з власних вівчарень. За цей рік мануфактура виробила 94 тис. аршинів сукна. В 40-х роках колишня Таганчанська мануфактура перетворилася в фабрику, яка в основному працювала на купованій вовні. В 1846 р. кількість вовни, що поступала з власних вівчарень, зменшилась до 800 пудів, а купована становила понад 5000 пудів. Її придбавали на місці, а також на Роменському і Бердичівському ярмарках.

¹ В. Бухина, К истории крепостной мануфактуры (Ряшковская суконная фабрика), «Исторические записки», № 32, стор. 114; Полтавський обласний державний архів (ПОДА), ф. Канцелярії полтавського губернатора, оп. 1, спр. 50, арк. 91; «Описание Слободскоукраинской Харьковской губернии (1802)» Х., 1889, стор. 30, 32.

² ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, спр. 99, арк. 56; «Описание Слободскоукраинской Харьковской губернии (1802)», стор. 30, 33.

³ «Журнал мануфактур и торговли», 1831, № 10, стор. 38, 42, 43, 45, 47.

⁴ «Журнал мануфактур и торговли», 1831, № 11, стор. 79, 81.

Виробництво сукна цього року становило понад 107 тис. аршинів¹.

На суконній мануфактурі поміщика М. Міклашевського (містечко Панурівка, Стародубського повіту) в 20-х роках XIX ст. сукно вироблялось виключно з вовни, одержаної у власних вівчарнях. Пізніше мануфактура перейшла на куповану сировину, яку завозили з різних місць Чернігівської губернії, з харківських і полтавських ярмарків².

Суконна промисловість Росії в кінці 40-х — на початку 50-х років переробляла, за підрахунками економіста П. Крюкова, не менше 1200 тис. пудів вовни. Із цієї кількості 100—200 тис. пудів закупувалось у Херсонській і 200—240 тис. пудів у Катеринославській губернії. У 1848 р. лише на мануфактурах Москви перероблялось 400 тис. пудів вовни, яка привозилась з Півдня Росії³. Отже, Південна Україна була важливим ринком сировини для суконних мануфактур всієї Росії.

З кінця XVIII ст. до 1861 р. неухильно зростала кількість і виробнича потужність суконних мануфактур та фабрик, причому з 40-х років XIX ст. це відбувалось в основному за рахунок купецьких мануфактур, які повністю працювали на купованій сировині та матеріалах. За підрахунками Т. І. Дерев'янкін у 1797 р. на Україні було 12 суконних мануфактур, які виробили до 305 тис. аршинів сукна⁴. Протягом 1814—1832 рр. число суконних підприємств на Україні збільшилось з 53 до 117. Коли ж узяти окремо дані про зростання поміщицьких і купецьких мануфактур, то виявляється, що число перших зросло в 1,7 раза, а других — в 3,4 раза⁵.

У 1859 р. на Україні налічувалось 160 суконних підприємств, які виробили 2283 тис. аршинів сукна на 5807 тис. крб. З цієї кількості сукна на Чернігівську губернію припадало 1110 тис. аршинів (на 1685 тис. крб.). За Чернігівською губернією щодо кількості виробленого сукна і його вартості йшла Подільська (280 тис. аршинів на 380 тис. крб.) і Київська (240 тис. аршинів на 533 тис. крб.)⁶. У Катеринославській і Херсонській губерніях суконна промисловість була слабо розвинута. В тодішніх умовах місцевим поміщикам, у яких було небагато кріпаків, вигідніше було безпосередньо продавати тонкорунну вовну, ніж переробляти її на сукно.

¹ «Журнал мануфактур и торговли», 1831, № 2, стор. 13; «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 127, 129.

² ЧОДА, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, спр. 2514, арк. 289, 291; М. Домонтович, назв. праця, стор. 262.

³ П. Крюков, назв. праця, ч. I, стор. 13, 45.

⁴ Т. Дерев'янкін, Мануфактура на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст., К., 1960, стор. 11.

⁵ «Ведомость о мануфактурах за 1813—1814 годы», СПб., 1816; «Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г.», ч. 1—2.

⁶ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. 1, табл. літ. Б до стор. 169, а також стор. 180.

Збут сукна мав ряд особливостей. До 1809 р. царський уряд змушував підприємців майже все вироблене ними сукно здавати в казну для потреб армії. В 1809 р. була частково дозволена торгівля сукном на вільному ринку, а в 1816 р., згідно з указом від 13 липня, суконні мануфактури звільнялись від обов'язкових поставок в казну і одержували право вільно торгувати своїми виробами. Посесійні і поміщицькі суконні підприємства, які до цього працювали лише на задоволення потреб казни, з липня 1816 року користувалися і казенними підрядами і вільним ринком (в залежності від кон'юнктури ринку). Це давало їм можливість витримувати конкуренцію з капіталістичними суконними підприємствами, що працювали на вільний ринок, який час від часу (в залежності від митної політики царського уряду) наводнювався іноземними сукнами. В інтересах поміщиків царський уряд почав з 1822 р. обмежувати підприємців-купців щодо участі в поставках сукна казні. Поміщики ж продовжували здавати велику кількість сукна в казну. Наприклад, згадувана вже мануфактура Хорвата, виробивши в 1819 р. до 58 тис. аршинів сукна, основну частину його здала в казну. На 15 листопада 1839 р. поміщик Муравйов-Апостол здав за підрядом в казну 40,8 тис. аршинів сукна. В 1851 р. казенні військові потреби орієнтовно становили до 5098 тис. аршинів сукна¹.

Крім поставки в казну, сукно, вироблене на мануфактурах і фабриках України, продавалось на ярмарках, базарах, у міських і містечкових крамницях, а також вивозилось у міста Росії. Так, сукно з Чернігівщини, крім збуту на місці, відправлялось у Петербург, Ригу, Вільно, Варшаву, на численні ярмарки України і Центральної Росії (харківські, роменські, сумські, Корінний, Нижегородський)². Суконні вироби мануфактур Полтавщини також розходились в різні великоруські міста, особливо багато їх відправляли в Грузію. З Таганчанської суконної фабрики Понятовського в 40-х роках сукно продавалось у Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську, Таврійську губернії, Бессарабську область, а також в Петербурзьку, Московську, Курську і Калузьку губернії.

Значного поширення набула на Україні в дореформений період салотопна промисловість. Якщо в 1814 р. тут було всього 5 салотопень, то на початок 50-х років число їх зросло до 98. Вони витопили 162 тис. пудів сала на 492 тис. крб. У 1861 р. уже налічувалось 128 салотопень. Вартість виробленого ними

¹ ХОДА, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 81, арк. 570; ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 3, спр. 160, арк. 1; ф. Всепідданіші доповіді по частині торгівлі і промисловості, оп. 1, спр. 14, арк. 60.

² «Журнал мануфактур і торговлі», 1853, № 12, стор. 222; М. Домонтович, назв. праця, стор. 263, 269.

сала становила 1561 тис. крб.¹ Основна частина салотопень зосереджувалась у Катеринославській, Херсонській і Харківській губерніях.

Всі салотопні належали купцям і міщанам. На них працювали тільки вільнонаймані робітники. На Лівобережній Україні власники салотопень купували худобу як безпосередньо у поміщиків і селян на місці, так і на ярмарках та базарах, куди вона приганялась не тільки з навколишніх сіл і міст, а й з віддалених повітів Південної України. Для салотопень же Південної України худоба купувалась і далеко за межами Катеринославської та Херсонської губерній — в Землі Війська Донського і Кубанській області. Витоплене сало збувалось на внутрішньому ринку (для вироблення свічок, мила та на інші потреби), а також багато його вивозилось через Одесу і Варшаву за кордон. Салотопні Одеси працювали майже виключно для експорту. Про це переконливо свідчать такі дані за 1827 р. (в тис. пудів)²:

Салотопні купців	Кількість печей	Вироблено сала	Вивезено сала за кордон	Залишилось не проданим
Ф. Бирюкова	5	9,7	9,0	0,7
С. Сомшева	6	6,6	6,3	0,3
О. Ващенко	4	6,0	6,0	—
С. Білашова	3	2,9	2,8	—
І. Ларіна	1	1,2	1,0	0,2
Всього	19	26,4	25,1	1,2

Салотопні підприємства Полтавської губернії, купуючи худобу в Полтавській, Катеринославській і Херсонській губерніях, збували сало в Петербурзький, Ризький і Одеський порти, а також в м. Харків. Сало, одержане на салотопнях Чернігівщини, частково вивозилось з Петербург, Москву і Ригу³.

З салотопною промисловістю нерозривно була зв'язана свічкова та миловарна промисловість. У 1838 р. в Росії було 337 свічкових підприємств, які виробили 445 тис. пудів свічок. З них на Україну припадало 88 підприємств і понад 98 тис. пудів

¹ «Ведомость о мануфактурах в России за 1813 и 1814 годы»: П. Крюков, назв. праця, ч. 1, стор. 56, 156, 161, 232; ЦДІАЛ; ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770, арк. 120, 136, 141—142, 158—159; спр. 1719, арк. 30; ХОДА, ф. Харківського губернського статистичного комітету, спр. 282, арк. 44—45.

² ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 62, арк. 48.

³ «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. XII, ч. 3, Полтавская губерния, СПб., 1848, стор. 64; «Журнал мануфактур и торговли», 1853, № 10, стор. 151.

свічок. На початку 50-х років в 7 губерніях України (нема відомостей про Волинську губернію) знаходилось 114 свічкових підприємств. Вони виробили 139,5 тис. пудів свічок на 398,3 тис. крб.¹ Напередодні реформи на Україні налічувалось 129 свічко-сальних підприємств з продукцією на 1015,8 тис. крб. В цей же час тут було 54 миловарних підприємства (проти 39 в 1814 р.), які виробили продукції на 314 тис. крб.²

Отже, підприємства України виробляли напередодні реформи сотні тисяч пудів сала, свічок і мила, на які йшла величезна кількість худоби. Переробляючи сировину тваринництва, салотопно-свічкова і миловарна промисловість давала на кілька мільйонів карбованців товарної продукції. Подібно до салотопень, свічкові і миловарні заклади мали, за незначним винятком, капіталістичний характер. Правда, всі ці підприємства ще не виходили за рамки мануфактурного виробництва. Продукція свічкових і миловарних підприємств, які були в усіх губерніях України, йшла в основному на місцевий ринок. Свічки з Чернігівщини частково вивозились у Харківську, Полтавську, Могилівську і Курську губернії, а з Херсонщини в Галац і Константинополь.

Чимало знаходилось на Україні шкіряних заводів — чинбарних майстерень і мануфактур. Шкіряні заводи тоді були рідким явищем. Згідно з офіціальними відомостями про фабрики і заводи за 1805 р., на Україні налічувалося 27 шкіряних підприємств, які обробили понад 19 тис. шкір³. У 1816 р. в українських губерніях (за винятком Полтавської і Катеринославської, про які нема даних) було 73 шкіряні заклади, з яких 5 перебувало в руках поміщиків, а решта — у купців і міщан. Вони обробили за рік понад 68 тис. шкір. У 1860 р. на Україні діяло 254 шкіряних підприємства, вартість продукції яких становила 950 тис. крб. Хоч серед цих підприємств було багато дрібних, проте вони, обробляючи щороку сотні тисяч шкір, сприяли розвитку товарного виробництва.

Дрібні шкіряні підприємства купували сировину і збували продукцію на місцевих ринках, а великі підприємства діставали сировину і збували продукцію на значній території. Наприклад, шкіряний завод поміщика Понятовського в містечку Таганчі сирі шкіри закуповував у Київській і Херсонській губерніях, а оброблені продавав у Київську, Волинську і Херсонську губернії. В 1837 р. завод виробив шкір на 100 тис. крб. Шкіряний завод купця Серебряннікова в Києві працював на сировині, закупленій у Ново-Георгієвську, Миколаєві, Балті, Єлизаветграді,

¹ «Журнал мануфактур и торговли», 1838, № 9, стор. 430—433, 435, 437—439; П. Крюков, назв. праця, ч. I, стор. 56, 77, 158, 161, 222, 225, 231.

² ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770, арк. 116, 120, 126, 136, 141—142, 158, 160; спр. 1719, арк. 30.

³ ЦДАДА СРСР, ф. Держархів, розряд XIX, оп. 1, спр. 379-6, арк. 1—2.

на Хрещенському ярмарку в Харкові, Іллінському в Ромнах та ін. В 40-х роках завод щорічно обробляв 42 тис. ялових шкір, до 2 тис. телячих, 1000—1500 опойків, 500—1000 шкір баранців.

Порівняно великий був радіус збуту шкіряної промисловості Чернігівщини. В 50-х роках XIX ст. виготовлені тут шкіри збувались на місцевих ярмарках, а також в Полтавську, Київську, Могильовську і Смоленську губернії¹.

Наведені дані свідчать про неухильне зростання кількості промислових підприємств, зв'язаних з обробкою сировини, яку давало землеробство і тваринництво. Поступово відокремлюючися від сільського господарства, названі галузі промисловості, розвиваючися у тісному зв'язку з ринком (закупівля сировини і збут продукції), сприяли товаризації землеробства і тваринництва, зумовлювали дальший розвиток товарного виробництва. Чим менше було зв'язане промислове виробництво з феодално-кріпосницькими відносинами, тим ширші і міцніші воно мало зв'язки з ринком і, навпаки, при застосуванні кріпосної праці і використанні сировини, яку давало поміщицьке господарство, промислові підприємства мали однобічний зв'язок з ринком.

З галузей промисловості, які працювали на видобувній сировині, на Україні в дореформений період були поширені: селітроварна, скляна, фарфоро-фаянсова, цегельна, кам'яновугільна і залізорудна. В 1812 р. з 393 селітроварень Росії 351 знаходилась на Україні. Із цієї кількості 329 селітроварень припадало на Лівобережну Україну і 22 на Правобережну і Південну Україну². В кінці 40-х років в двох останніх районах селітроварні зовсім зникли. Недосконалисть добування селітри і ввіз у Росію дешевої чилійської селітри призвели в 50-х роках до скорочення селітроваріння на Лівобережній Україні. В 1852 р. тут було всього 179 селітроварень³.

Селітра збувалась переважно в казну. Без дозволу військового відомства селітропромисловці не могли продавати її в приватні руки. Як видно з рапорту Васильківського суду київському губернатору від 19 лютого 1800 р., Київське губернське правління 28 серпня 1799 р. дало розпорядження про те, «щоб на всіх селітряних заводах наявну селітру оглянути і скільки її де знайдено буде Київському губернському правлінню і вашому превосходительству донести, а поміщиків або управляючих їх маєтками про непродаж у партикулярні руки селітри зобов'язати підписками, щоб продаж з цих заводів селітри не відбувався

¹ «Журнал мануфактур и торговли», 1858, № 10, стор. 147.

² Е. Зябловский, Статистическое описание Российской империи, ч. V, СПб., 1815, стор. 92.

³ И. Павловский, К истории полтавского дворянства (1802—1902 гг.), т. 1, Полтава, 1906, стор. 272.

і вироблювана була з відома цього суду і артилерії». За невиконання цього розпорядження селітра забиралась у казну адміністративним порядком. Правда, це не припинило остаточно торгівлі селітрою. Так, відомо, що в 1799 р. поміщик Енгельгард виварив у містечку Вільшанці (Липовецький повіт) 300 пудів селітри, яка була продана купцям¹. Багато селітри йшло на Шосткинський казенний пороховий завод. У 1828 р. 43 селітроварні Слобідськоукраїнської губернії виварили 48,3 тис. пудів селітри, з яких 20,4 тис. пудів поставлено на цей завод, 11,7 тис. пудів продано купцям, а 16,2 тис. пудів залишилось непроданими². Згодом контроль над продажем селітри був послаблений.

Давньою галуззю промисловості на Україні була скляна. В першій половині XIX ст. цілий ряд дрібних гут перетворився в підприємства мануфактурного типу, а деякі мануфактури — в справжні заводи. На 1805 р. з 125 скляних і кришталевих підприємств Росії 36 було на Україні³. Власниками їх були переважно поміщики. В 1850 р. скляна промисловість на Україні була представлена 41 промисловим підприємством, які виробили продукції на 113 тис. крб. Через 9 років число скляних підприємств зменшується до 31, а вартість продукції до 85,5 тис. крб. Це було зумовлено посиленням кризи кріпосницької системи господарства в 50-х роках.

Скляні підприємства України зосереджувались в губерніях: Волинській, Київській, Подільській і Чернігівській. Вироби українських скляних підприємств знаходили широкій збут на місці, в губерніях, де не вироблялось скло, а також частково вивозились у великоруські, білоруські та прибалтійські міста. В кінці XVIII ст. чимало скляних виробів йшло з України в Москву, Петербург, Орел, Белгород, Смоленськ, Вязьму, Дорогобуж.

У досліджуваній період розширили своє виробництво промислові заклади, зв'язані з обробкою глини — фарфоро-фаянсові та цегельні. У 1811 р. в Росії було 11 фарфорових і фаянсових підприємств. З них — чотири у Волинській і одне у Київській губернії⁴. На 1858 р. у Росії налічувалось 71 фарфоро-фаянсове підприємство, з яких 10 знаходилось на Україні (Волинь, Київщина і Чернігівщина). Вартість їх продукції перевищувала 79 тис. крб.⁵ Порівняно великими фарфоро-фаянсовими фабриками були: Києво-Межигірська, Дибинецька (Богуславський повіт) і Волокитинська (Глухівський повіт).

¹ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, оп. 3, спр. 622, арк. 8, 18—19.

² «Журнал мануфактур и торговли», 1831, № 4, стор. 70.

³ ЦДАДА СРСР, ф. Держархів, розряд XIX, оп. 1, спр. 379-6, арк. 4.

⁴ Е. Зябловский, Статистическое описание Российской империи, ч. V, стор. 87.

⁵ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. I, стор. 345.

Вироби цих фабрик розходились далеко за межі їх губерній. З Волокитинської фарфорової фабрики, що належала поміщику Міклашевському, вироби збувались у Чернігів, Київ, Петербург, Москву, а також на Кролевецькому, Роменському, харківських і Корінному ярмарках¹.

Зростання кількості цегельних підприємств нерозривно було зв'язане з розвитком міст, промисловості і торгівлі. Багато цегельень належало поміщикам і монастирям. Вони в основному працювали для задоволення потреб маєтку чи монастиря. Купецькі підприємства, як правило, мали комерційний характер, збували продукцію на ринок. Протягом першої половини XIX ст. число цегельень і їх продукція неухильно зростали. Напередодні реформи 1861 року на Україні налічувалось понад 1000 цегельень, які виробили продукції на 1151 тис. крб.

В другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні і Чернігівщині значного поширення набрала металургійна промисловість, заснована на використанні місцевих болотних руд. Абсолютна більшість металургійних закладів належала поміщикам, які нерідко здавали їх в оренду. Вироблене залізо йшло на задоволення потреб маєтків, а також продавалось на місці чи в навколишніх містах.

До 70-х років XVIII ст. відноситься виникнення доменного виробництва на Поліссі. В кінці XVIII — на початку XIX ст. покладено початок доменного виробництва в Донбасі. Проте металургійна промисловість на Україні в першій половині XIX ст. не тільки не одержала дальшого розвитку, а й зазнала великого скорочення. Причинами цього були як недостатня сировинна база, так і примітивність кріпосного виробництва. Україна все ширше і ширше задовольняла свої потреби за рахунок привозу високоякісних російських металів і металевих виробів.

На кінець XVIII—початок XIX ст. припадає зародження кам'яновугільної промисловості в Донбасі. Протягом 1796—1860 рр. видобуток вугілля тут зріс з 146,5 тис. пудів до 5978 тис. пудів². Але слід відзначити, що шахти кінця XVIII—першої половини XIX ст., ґрунтуючись на відсталій техніці, а поміщицькі, крім того, і на малопродуктивній кріпосній праці, не могли закласти міцних основ для великої кам'яновугільної промисловості, що почала швидко розвиватись в Донбасі тільки після скасування кріпосного права.

Добуте кам'яне вугілля збувалось у міста і села Катеринославської губернії, в інші губернії на цукрові, винокурні, металургійні підприємства, в кузні, а також для пароплавів у портові міста—Ростов, Таганрог, Бердянськ, Одесу і Керч. В цілому ж кам'яновугільна промисловість не мала ще достатнього

¹ «Журнал мануфактур и торговли», 1853, № 12, стор. 171.

² П. Фомин, Горная и горнозаводская промышленность Юга России, Х., 1915, стор. 168; Г. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 83.

збуту. Це було зв'язано, насамперед, з низьким розвитком металургійної промисловості і парового водяного транспорту, повною відсутністю залізничного транспорту, використанням на основній частині промислових підприємств деревесного вугілля. Тогочасний економіст В. Павлович, розглядаючи питання про збут кам'яного вугілля, добутого в Бахмутському повіті, писав: «Тільки з деяких родовищ Бахмутського повіту, прилеглих ближче до портових міст або до інших повітів губернії, в яких нема ні каменоломень, ні лісів, вугілля відпускається для збуту всередину губернії, але за її межі, здається, нікуди не вивозиться, хіба в дуже незначній кількості»¹.

Велику роль в постачанні обладнання всім названим галузям промисловості, а також сільському господарству знаряд виробництва відіграла машинобудівна промисловість, яка почала створюватись на Україні в кінці XVIII—на початку XIX ст. Її представляли мідярні, чавуноливарні і машинобудівні заводи. На початку XIX ст. в губерніях України налічувалось 10 мідярень з вартістю продукції на кілька тисяч карбованців. У 1860 р. тут було 17 мідярень, які дали продукції на 178 тис. крб.² Незважаючи на те, що основна частина мідярень на час реформи 1861 року ще не вийшла з мануфактурної стадії, вони відіграли значну роль як в постачанні винокурній і цукрової промисловості обладнання, так і в задоволенні різноманітних домашніх потреб широких кіл населення.

На Україні був цілий ряд машинобудівних заводів та майстерень, які, виробляючи удосконалені знаряддя, механізми і машини, сприяли технічній перебудові промисловості, розхитували вікову відсталість сільського господарства. На час реформи 1861 року в губерніях України було не менше 20 машинобудівних заводів, які виробили продукції на 1231 тис. крб.³ Майже 88% цієї суми припадало на заводи Київської, Волинської, Катеринославської і Херсонської губерній. Застосування виробів механічних заводів сприяло підвищенню продуктивності праці промислових робітників.

* *
*

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. на Україні відбувався дальший розвиток міського ремесла. Він виявлявся, насамперед, у посиленні відділення ремесла від землеробства, поглибленні в ньому капіталістичних відносин, в зростанні числа ремісників, не зв'язаних з цеховою організацією. У містах з дрібного ремісницького виробництва, в процесі розкладу це-

¹ В. Павлович, назв. праця, стор. 215.

² ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770, арк. 116, 120, 126, 141—142, 158—160.

³ Там же, оп. 2, спр. 1770, арк. 116, 120, 126, 136, 141—142, 158—160; спр. 1719, арк. 30.

хової організації і соціального розшарування ремісників, виникають проста капіталістична кооперація і капіталістична мануфактура.

Найпоширенішими міськими ремеслами в цей період були: кравецьке, шевське, ковальське, бондарське, гончарське, кушнірське, чинбарське, шаповальське, ткацьке, різницьке, хлібопекарське. Подібно до мануфактурної та фабрично-заводської промисловості міські ремісничі заклади, купуючи сільськогосподарську сировину і продаючи свої вироби, сприяли проникненню товарних відносин у сільське господарство. В 1833 р. 618 цехових ремісників Києва переробили сировини більше як на 54 тис. крб., виробивши продукції на 78,6 тис. крб. 76 позацехових ремісників переробили сировини на 26,4 тис. крб., давши продукції на 39,3 тис. крб. Проте слід відзначити, що частина ремісників і протягом першої половини XIX ст. працювала за замовленням, користуючись сировиною замовця. Це зокрема було характерним в 30-х роках XIX ст. для кравців і шевців м. Радомишля.

Деякі ремісники привозили сировину з віддалених ринків. Так, наприклад, в кінці XVIII ст. харківські свитники купували сукно в м. Валуйках (Воронезька губернія), свої ж вироби збували на місцевих торгах, а також на ярмарках Київщини, Чернігівщини і Катеринославщини¹.

Характерно, що багато ремісників України продавали свої вироби ще самі, без посередництва скупників. Так, в переважній більшості шапошники, шевці, ковалі, бондарі, колісники самі вивозили чи виносили вироблені товари на базари і ярмарки. Деякі з них, намагаючись дорожче продати свої вироби, відвідували і віддалені ярмарки, міські торги і сільські базари. Це підтверджується свідченням О. Шафонського про ремісників м. Зінькова (80-і роки XVIII ст.). Він пише, що ремісники «промышляют: 1) сапогами и кожами, покупая кожи, сырые и выделанные в Гадяче и Зенькове, у привозящих оные из Курска, Полтавы и прочих мест; и выделавши, как кожи, так и пошитые из них сапоги, продают в Зенькове, Миргороде, местечке Сорочинцах и других местах, на сумму по примеру в год на 2000 руб.; 2) шапками, которые сами шьют из покупаемых в Зенькове, Полтаве и местечке Решетилровке овчинок, а сукно для верхушек — на ярмарках в Гадяче, Сумах, Зенькове и Опошне; продают оные Харьковской губернии в Ахтырке, Богодухове, Котельне и Гадяче, да в Зенькове, по примеру в год на 500 рублей»².

Кожухи і чоботи, які виробляли ремісники містечка Смілого

¹ Д. Багалей и Д. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, Х., 1905, стор. 445.

² А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 668.

(Роменський повіт), продавались на місці, а також багато вивозилось в інші губернії¹.

Ремесло набрало поширення не тільки в містах, а й в селах. Воно тут перепліталось з селянськими промислами, що поєднувались з землеробством у різних формах. Деякі села були широко відомі своїми ремісницькими виробами. Для прикладу можна назвати село Смолевичі (Мглинський повіт), яке славилось виробництвом кліщів. У описі Новгород-Сіверського намісництва про нього говориться: «Жители здешние упражняются наиболее в рукомеле деланий клещей, которым тут имеются нарочито искусные мастера и глаже и более кроме сей деревни ни из каких мест не бывает, и таковых мастеров находится поболее 10 человек, ония ж клещи отпускаются в Санкт-Петербург, Москву, Ригу и в все знатнейшие места Российского государства и таковых выходит в год тысяч более 10-ти; делают же простые сани и дуги и те распродают тут, отвозят же в степные малороссийские города за город Глухов и город Кременчуг»².

Дрібні селянські промисли в основному базувались на сировині, яку давало селянське рільництво і тваринництво; частину сировини селяни одержували у власному господарстві, а частину купували на місцевих ринках. Звичайним явищем було те, що селяни займались тим чи іншим промислом як для задоволення власних потреб, так і для збуту на ринок. Так було зокрема зі збутом на ринок полотна, рядовини, сукна тощо. Але в селах було вже чимало ткацьких майстерень, які виготовляли тканини виключно для продажу.

Сотні тисяч аршинів рядовини виготовляли й продавали селяни Роменського та Миргородського повітів. В одному лише містечку Смілому державні селяни виробляли її на продаж до 900 тис. аршинів. До 1 млн. аршинів рядовини привозилось на роменські ярмарки з Миргородського повіту. Багато рядовини вивозилось за межі Полтавської губернії³.

В селах України було багато хат-майстерень по обробці шкір, виготовленню взуття, одягу. Значного поширення набрав на Лівобережній і Правобережній Україні деревообробний промисел. Дерев'яні вироби знаходили збут, крім місцевих ринків, у малолісних Новоросійському краї та в Землі Війська Донського.

На Чернігівщині, що відзначалась серед всіх українських губерній особливо великим поширенням деревообробного промислу, було багато селян, які жили виключно з продажу дере-

¹ Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. II, Полтава, 1849, стор. 364.

² «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)», К., 1931, стор. 261.

³ Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. III, Полтава, 1852, стор. 329, 350.

в'яних виробів, дьогтю і смоли. Про жителів с. Шапочки, Стародубського повіту, в «Описі Новгород-Сіверського намісництва» повідомляється: «Хлебопашество малое, упражняются ж наиболее в рукомесе деланием колес, присевают и коноплю, с которой родящуюся пенку и колеса продают в городе Стародубе»¹. Про жителів села Улиця, Погарського повіту, в цьому «Описі» говориться: «Оные обыватели в хлебопашестве не упражняются по причине неспособности здешней к тому земли, а имеют пропитание свое и прибыль из бондарского ремесла; лес они покупают в великороссийской Буде Погоще, а сосуды делаемые продают в Старой и Новой Гутах». Жителі с. Наумівки (Сосницький повіт) не мали достатньої кількості землі, до того вона була й низької якості. Це змушувало багатьох селян шукати заробітків у Прилуцькому і Ніжинському полку. Інші виробляли на продаж дерев'яний посуд, колеса та вози. Збувались вироби як на місці, так і в Ніжинський, Прилуцький і Лубенський полки².

Як в містах, так і в селах України набрав поширення гончарний промисел. Він в основному зосереджувався в Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях. Гончарі Чернігівщини продавали свої вироби не тільки на близьких базарах, торгах і ярмарках, а й на віддалених. Причому посуд вони часто міняли на хліб.

На Україні було чимало сіл, жителі яких займалися в основному тільки гончарним промислом. Так, про жителів с. Грабове (Городнянський повіт) О. Шафонський писав, що вони «...все гончари и работою глиняной посуды и печных простых изразцов занимаются». Одні вироблений посуд продають на місці, а «другие возят в степные места и за деньги продают, а больше на хлеб меняют». Про заняття жителів с. Ріпки цього ж повіту Шафонський повідомляв: «Земли пахотной, лугов и лесов хотя и достаточно жители имеют, но больше упражняются в делании глиняной разной простой посуды, которую на месте и в разных отдаленных местах продают»³.

В Полтавській губернії гончарним промислом особливо виділявся Зіньківський повіт. Вироби продавались на місцевих ярмарках, в Полтаві, розвозились по ярмарках всієї губернії, а також багато відправлялось у Новоросійський край. Як і в Чернігівській губернії, гончарі часто міняли посуд на хліб⁴.

Багато продукції міського ремесла і сільських промислів вивозилось у губернії Центральної Росії. З Харкова, наприклад, в кінці XVIII — на початку XIX ст. у великоруські міста йшли хутро, овчини, шуби, шапки, килими.

¹ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)», стор. 84.

² Там же, стор. 345—346.

³ А. Шафонський, назв. праця, стор. 322, 323.

⁴ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1851, ч. XLI, від. II, стор. 202.

На основі селянських промислів утворювались капіталістичні майстерні і мануфактури. Скупник-лихвар поступово витісняв з ринку закабалених ним селян-кустарів. Фактично вони перетворюються в найманих робітників, які вдома обробляли роздану скупником сировину.

В умовах невпинного розвитку промисловості все більшої ваги набував промисловий капітал, витісняючи поступово купецький. Розвиток внутрішнього ринку давав промисловцю можливість обходитись без посередництва купця. Тобто тепер не тільки купці стають промисловцями, а й навпаки: промисловці — купцями. В зв'язку з тим, що закон початку XVIII ст. про заборону промисловцями вести роздрібну торгівлю не відповідав новим умовам, він у 1824 р. був офіційно відмінений. Правда, цей закон втратив реальну силу задовго до цього. Поєднання підприємцями функцій промисловців з функціями торговців приводило до того, що купці, які не займались промисловою діяльністю, змушені були часто в продажі своїх товарів орієнтуватись на ціни, встановлені в магазинах промисловців.

* *
*

Розвиток промисловості взагалі і фабрично-заводської зокрема сприяв створенню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених всіх засобів виробництва. Ця обставина вела до збільшення ємності внутрішнього ринку. Як відомо, особисто вільний, позбавлений засобів виробництва робітник задовольняв усі свої життєві потреби шляхом купівлі товарів на ринку. Таким чином, зі збільшенням числа робітників збільшувалась потреба на харчові продукти, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку.

За підрахунками К. А. Пажитнова, на Україні в кінці XVIII ст. було до 10 тис. робітників¹. В наступний період число їх швидко зростало, становлячи: в 1825 р. — 15 тис., в 1846 р. — 51,7 тис., в 1853 р. — 61,7 тис. і в 1860 р. — 85 тис. робітників². Отже, якщо число промислових підприємств за 35 років (з 1825 до 1860) зросло в 3,3 раза, то число робітників — в 5,7 раза, що свідчить про збільшення концентрації виробництва.

У названі вище числа не ввійшли робітники винокурної і гірничої промисловості, яких було до 25 тис., робітники і учні

¹ К. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 27. В це число не входять робітники, які працювали на гуральнях.

² «Сборник сведений и материалов по ведомству Министерства финансов за 1865 г.», ч. II, № 6, стор. 237—238; «Журнал мануфактур и торговли», 1847, ч. II; 1855, ч. IV, Приложения; «Труды Комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного»; ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770.

ремісничих закладів (понад 25 тис.), судноробітники (понад 65 тис.)¹. Якщо врахувати всі ці групи, то число робітників України напередодні реформи 1861 року становитиме понад 200 тис.

Крім того, понад 15 тис. робітників працювало на рибних промислах. За приблизними підрахунками А. Скальковського, в 40-х роках ХІХ ст. тільки в новоросійських водах на 970 «рибних заводах» було зайнято до 12 тис. робітників².

Наведені вище цифри свідчать про неухильне зростання чисельності робітників, що мало дуже важливе значення для розвитку товарного виробництва (робітники-споживачі промислових і сільськогосподарських товарів). Звичайно, не всі тогочасні робітники були споживачами куплених промислових та сільськогосподарських виробів. Багато з них ще були міцно зв'язані з сільським господарством і задовольняли свої потреби в основному тим, що виробляло їх власне господарство.

Це, насамперед, стосується кріпосних і кабальних робітників, які становили чималу частину загальної кількості робітників. За неповними даними, в 1828 р. вони складали 74,4%, а вільнонаймані — 25,6%³. Багато кріпосних робітників було на горілчанних, цукрових, суконних, паперових, селітроварних і скляних підприємствах, що належали поміщикам. Однак наряді поміщицьких підприємств кріпосна праця поєднувалася з вільнонайманою, а інколи застосовувалась лише вільнонаймана.

На час реформи 1861 року процент кріпосних робітників дуже знизився. Тоді вільнонаймані робітники промислових підприємств і ремісничих закладів становили 54%, а кріпосні робітники поміщицьких і казенних підприємств — 46%⁴. Таким чином, напередодні реформи вільнонаймана праця в промисловості одержала перемогу. Це свідчило про зміцнення капіталістичного і послаблення феодального способу виробництва. «У питанні про розвиток капіталізму, — підкреслює В. І. Ленін, — мабуть чи не найбільше значення має ступінь поширення найманої праці»⁵.

Вільнонаймані робітники, які не мали засобів для ведення власного господарства, були споживачами продовольчих товарів, які вони купували безпосередньо на торгах і в крамницях або одержували в рахунок заробітної плати від підприємців. Останні часто закуповували оптом продовольчі товари на базарах чи ярмарках і, видаючи їх робітникам, намагалися яко-

¹ К. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 28; І. Гуржій, Зародження робітничого класу України, стор. 98.

² А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одесса, 1853, стор. 445.

³ Ф. Ястребов, назв. праця, стор. 68.

⁴ І. Гуржій, Зародження робітничого класу України, стор. 102.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 500.

мога більше привласнити грошей із заробітної плати робітників. У Київській губернії дрібні торговці хлібом, як відзначається в згадуваному статистичному описі, скупивши по дешевій ціні хліб, «перепродують уже великими партіями, по 100 і по 200 четвертей, або підрядчикам і купцям, або доставляють на цукрові заводи, суконні фабрики та інші подібні заклади»¹. Нерідко підприємці брали на себе (звичайно не без власної користі) постачання робітників одягом, взуттям, а також речами домашнього вжитку.

Економічне становище кріпосних робітників було відмінним від становища вільнонайманих. Частина поміщиків не давала своїм кріпосним робітникам-селянам будь-якої винагороди. Останні задовольняли свої потреби за рахунок власних господарств, де працювали їх сім'ї, виконуючи одночасно панщину в поміщицькому маєтку. Інші поміщики давали своїм кріпосним робітникам плату натурою, а деякі — грошима з вирахуванням вартості харчування. При цьому поміщики, як правило, постачали робітників харчовими продуктами з власних маєтків. Отже, споживання кріпосних робітників в більшості не мало прямого зв'язку з ринком. Чим ближче до реформи 1861 року, тим ширше поміщики практикували на своїх підприємствах грошову винагороду для кріпосних робітників. Хоч розмір цієї винагороди цілком залежав від волі поміщика-підприємця і вона була значно нижчою від заробітної плати вільнонайманих робітників, наявність грошової плати свідчила про значні зрушення всередині феодално-кріпосницької системи господарства, про глибоке проникнення товарно-грошових відносин у поміщицьке господарство.

Як ми бачили, розвиток промисловості, а разом з нею зростання числа робітників веде до збільшення попиту на промислову сировину, продовольчі і промислові товари. Це, в свою чергу, створювало сприятливі умови для розвитку товарного виробництва і торгівлі. Рівень розвитку промисловості в тому чи іншому населеному пункті в значній мірі зумовлював обсяг та характер постійної і базарної (не ярмаркової) торгівлі. Причому з статей торгівлі тут найважливішими були продаж і купівля промислової сировини та товарів широкого вжитку (продовольчих і промислових).

Не вважаючи за потрібне спинятись тут на розвитку постійної і базарної торгівлі в містах (про це мова йтиме в наступних розділах), ми обмежимось лише деякими побіжними ілюстраціями. Як відзначалось вище, Київ кінця XVIII — першої половини XIX ст. був одним із значних промислових центрів України. Одночасно він був і важливим торговим центром. В 70-х роках XVIII ст. в Києві було дуже мало промислових і торгових закладів. Гільденштедт, подорожуючи в 1774 р. по

¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 423.

Україні, записав у свій щоденник, що в Києві торгівля незначна, в небагатьох крамницях продаються прянощі, галантерейні товари, предмети домашнього вжитку¹. В 1825 р. в Києві вже налічувалось 349 крамниць, 98 шинків і 16 трактирів. Минуло якихось 8 років і число крамниць і трактирів різко зросло, становлячи відповідно — 630 і 26. На 1861 р. крамнична торгівля в Києві поширювалась не тільки на місто, а й губернію та суміжні місцевості. В місті була така кількість торгових закладів: 1057 крамниць і магазинів, 24 харчевні, 21 ковбасна, 29 винних погребів, 7 кондитерських, 1 ресторація тощо².

Швидко зростала постійна торгівля в м. Одесі. Якщо в 1797 р. тут було 402 різні крамниці, то в 1857 р. налічувалось 1660 крамниць, 210 рундуків і пересувних крамничок, 174 шинки, 554 винних погреби, 110 чайних і трактирів, 8 таверен, 10 кондитерських, 7 ресторацій, 18 харчевень, 4 ятки для дрібного продажу харчових продуктів. За підрахунками економіста А. Шмідта, в 50-х роках XIX ст. витрати жителів Одеси на одне лише харчування становили щорічно не менше 7200 тис. крб.³

Внаслідок розвитку капіталістичної промисловості деякі містечка-посади перетворились у значні торгові центри. Таким, зокрема, став посад Клинці (Чернігівська губернія). Тогочасний економіст М. Домонтович, схиляючись на економічному становищі міст і посадів Чернігівщини на час реформи 1861 року, так характеризував торгівлю посаду Клинці: «Торгівля в Клинцях, внаслідок значного розвитку в ньому фабричної і ремісницької промисловості, досягла широких розмірів. Обороти місцевої торгівлі посаду досягають 129 тис. крб., іногородної — 1 200 тис. крб. В Клинці привозяться для продажу з найближчих міст, посадів і селищ хутра зайців, білок і овець (кримських і протих), красні і галантерейні товари, мідний, фаянсовий і глиняний посуд, сирі шкіри, олія і коров'яче масло, прядиво, льон, коноплі і харчові припаси, а також приводяться коні і приганяється худоба; із Москви — красні, галантерейні і залізні товари; із повітів — Ніжинського, Козелецького, Остерського, Борзнянського, Прилуцького, Переяславського і Лубенського — зерновий хліб і борошно; із-за кордону — машини, фарба, ворсувальні шишки та інші приналежності суконної і панчохової фабрикації.

¹ Журн. «Киевская старина», 1893, № 2, стор. 285.

² «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год», СПб., 1829, стор. 32—33; «Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 году», СПб., 1834, стор. 16—17; «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1862 гг.», ч. I, СПб., 1863, стор. 7.

³ С. Бернштейн, Одесса, 1881, стор. 26; А. Шмидт, назв. праця, ч. II, стор. 854—855.

Збут товарів проводиться в таких місцях: в самому посаді і навколишніх селищах продаються всі предмети, які привозяться з-за кордону, красні, бакалійні і залізні товари, хліб і сирі продукти, а також значна частина виробів місцевої промисловості; в обох столицях, на Нижегородському і українських ярмарках і частково в різних містах імперії...»¹. Все це свідчить про те, що посад Клинці, подібно до інших промислових селищ і містечок, відігравав значну роль у внутрішній торгівлі.

Закінчуючи розгляд питання про зростання промисловості і ролі її в розвитку товарного виробництва на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., можна зробити такі висновки.

1. В кінці XVIII — першій половині XIX ст. на Україні неухильно розвивалася промисловість, яка мала багатогалузевий характер. Причому цей розвиток спочатку відбувався за рахунок вотчинно-поміщицьких і капіталістичних підприємств, а з 40-х років переважно за рахунок капіталістичних підприємств. Незважаючи на те, що вотчинні підприємства були тісно зв'язані з панщинним господарством, вони відігравали чималу роль у поширенні і поглибленні товарно-грошових відносин. Чим більшими були вотчинні підприємства, тим міцніше і ширше вони зв'язувались з ринком. На час реформи 1861 року багато вотчинно-поміщицьких підприємств закрилось, а інші скоротили своє виробництво. Капіталістична промисловість, яка мала майже необмежену товарність, посіла чільне місце в економіці України.

2. Зростання кількості мануфактур, фабрик і заводів, ще швидше зростання їх продукції, відокремлення цілого ряду галузей промисловості від сільського господарства, поширення міського ремесла і сільських промислів, які виробляли товари на ринок, — все це свідчило про розвиток товарного виробництва, яке було сприятливим ґрунтом для зміцнення капіталістичного укладу. Створюючи ринок на сільськогосподарську сировину і продовольчі товари, постачаючи село промисловими товарами і удосконаленими знаряддями праці, промисловість відігравала визначальну роль у розхитуванні підвалин феодально-натурального господарства, в розвитку капіталістичного способу виробництва, якому властивий широкий розвиток торгівлі.

3. Будучи сама результатом суспільного поділу праці, промисловість сприяла і в значній мірі зумовлювала поглиблення господарської спеціалізації районів, зміцнювала економічні зв'язки як між окремими господарськими районами України, так і між Україною і Центральною Росією.

4. Зосередження промисловості в містах викликало тут розвиток торгівлі. Промислові центри України ставали одночасно і важливими торговельними центрами.

¹ М. Домонтович, назв. праця, стор. 633—634.

5. Промисловість України кінця XVIII — першої половини XIX ст. розвивалась у боротьбі з старими, переважаючими тоді, феодальними виробничими відносинами. Становлення і зміцнення капіталістичного укладу, в якому першорядне значення мала капіталістична промисловість, зумовили розклад, а в середині XIX ст. і кризу феодально-кріпосницької системи.

6. Велику роль у розвитку товарного виробництва відіграв ринок найманої праці, що почав формуватись на Україні в дореформений період. На час реформи 1861 року тут був уже численний суспільний прошарок — постійні робітники, для яких праця в промисловості була заняттям кількох поколінь.

Розділ II

ПРОНИКНЕННЯ ТОВАРНО-ГРОШОВИХ І КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН В СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Кінець XVIII — перша половина XIX ст. для сільського господарства України були періодом посиленого розкладу феодално-кріпосницької системи та дальшого розвитку в надрах її товарних і капіталістичних відносин¹. Розхитувались підвалини натурального господарства, зростав і поглиблювався внутрішній ринок. Розвиток внутрішнього ринку нерозривно був зв'язаний із спеціалізацією районів сільськогосподарського виробництва і розшаруванням селянства.

За період, що вивчається, просунулася вперед спеціалізація господарських районів України, зокрема спеціалізація щодо виготовлення тих чи інших сільськогосподарських товарів. Так, на Лівобережній Україні, поряд з хліборобством, було поширене вирощування на продаж тютюну і конопель; Правобережна Україна, особливо Київська і Подільська губернії, перетворилися в район вирощування озимої пшениці і цукрових буряків; Південна Україна ставала найважливішим районом виробництва товарної пшениці та розведення тонкорунних овець.

Процес спеціалізації землеробства яскраво виявився в поміщицьких господарствах, які, володіючи основною частиною земельних багатств і «даровою» робочою силою, намагались якомога більше виробити на ринок сільськогосподарських продуктів, щоб покрити свої постійно зростаючі в умовах розвитку товарного виробництва потреби в грошах. Тепер дуже часто в особі дворянина поєднувався поміщик-кріпосник, підприємець і купець. Дворяни одержали право вступати в гільдії, а також вести торгівлю поза гільдією. «В Росії, — відзначає Ф. Енгельс

¹ Це питання автор детально висвітлив у монографії «Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (Держполітвидав УРСР, 1954). В цьому розділі буде дана загальна характеристика процесу проникнення товарно-грошових і капіталістичних відносин в сільське господарство України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

в статті «Рух 1847 року», — розвиток промисловості йде гігантськими кроками і навіть бояр все більше і більше перетворює в буржуа»¹. Це зауваження Ф. Енгельса стосується також і поміщиків-дворян України.

Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалось посиленням експлуатації селян. Ф. Енгельс з приводу цього писав: «З часів Петра почалася зовнішня торгівля Росії, яка могла вивозити тільки землеробські продукти. Цим було викликане пригноблення селян, яке дедалі зростало в міру зростання вивозу, заради якого воно відбувалося, поки Катерина не зробила цього пригноблення повним і не завершила законодавства. Але це законодавство дозволяло поміщикам все більше пригноблювати селян, так що гніт дедалі більше посилювався»².

На початку XIX ст. в губерніях України (крім Волинської, про яку нема відомостей) збиралось до 31 млн. четвертей хліба, з яких понад 11 млн. йшло на продаж³. Хліб продавався як на внутрішньому (українському і російському), так і на зовнішньому ринках. Причому внутрішній ринок був у багато разів більшим від зовнішнього. Економіст-статистик П. Кеппен у 1840 р. писав, що експорт збіжжя не становить і сотої частини тієї кількості хліба, що потрібна для споживання в самій Росії. Інший тогочасний економіст А. Семенов вважав, що внутрішній хлібний ринок Росії в 50-х роках був у 10 разів більшим ніж зовнішній⁴. Поширення внутрішнього ринку на хліб нерозривно зв'язано з дальшим зростанням неземлеробського населення, з процесом господарської спеціалізації районів Росії.

За підрахунками деяких дореформених статистиків, на хлібний ринок у середині XIX ст. з усього товарного хліба йшло більше 90% з поміщицьких маєтків і тільки 10% з селянських господарств.

Для збільшення кількості товарного хліба поміщики не тільки використовували селянську худобу та реманент, а й влаштовували економії з власною робочою худобою і землеробським знаряддям. Одночасно з цим поміщицькі господарства розширювали посіви таких хлібів, на які був значний попит на внутрішньому і зовнішньому ринках. Наприклад, в поміщицьких маєтках Київської та Подільської губерній було знач-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, Держполітвидав УРСР, К., 1959, стор. 450.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, Держполітвидав УРСР, К., 1949, стор. 317.

³ Е. Зябловский, Статистическое описание Российской империи, ч. V, стор. 305, 340; И. Штукенберг, Статистические труды, т. 2, СПб., 1860, стор. 6, 13, 14, 19, 33.

⁴ А. Семенов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности (с половины XVII ст. по 1858 г.), ч. III, СПб., 1859, стор. 307.

но розширено посіви пшениці. В деяких з них пшениця займала основну частину посівної площі. За час з 1799 по 1846 рік в Київській губернії посіви пшениці збільшилися з 99 тис. четвертей до 212 тис. четвертей¹. Хліб з Київської губернії збувався як на місцевому, в межах губернії, ринку, так, і в Білорусію, литовські та Волинську губернії. Велика кількість відправлялась його також через чорноморсько-азовські порти за кордон. У 1833 р. звідси було відправлено 300 тис. четвертей хліба, в 1840 р.— близько 500 тис. четвертей, а в 1847 р. понад мільйон четвертей². При цьому слід відзначити, що абсолютну більшість його давали поміщицькі маєтки.

Значно поглибився процес товаризації поміщицького землеробства у Подільській губернії. Вже в описі за 1819 р. підкреслювалось, що «хліборобство в Подільській губернії дуже вигідне, із якого не тільки чимале число різного хліба вивозиться за кордон, вариться багато пива і викурюється досить горілки, лишки якої відвозяться за кордон, але поміщики на випадок недороду по токах і в скирдах залишають для себе велику кількість»³.

Вивіз хліба, переважно пшениці, з Поділля дорівнював вивозу хліба з Київської губернії, а нерідко й перевищував його. Крім збуту на місці, подільський хліб йшов у Галичину, Одесу, частково в Волинську губернію, де часто не вистачало власного хліба для прохарчування місцевого населення.

На Правобережній Україні в зв'язку з розвитком товарного землеробства утворились значні центри хлібної торгівлі: Ржищів, Житомир, Могилів, Луцьк, Дубно. З різних міст і містечок з'їжджались сюди купці та їх уповноважені для купівлі—продажу хліба. В Ржищеві, наприклад, перебували постійні й тимчасові комісіонери з Могильова, Пінська, Кременчука, Катеринослава та інших міст. Житомир був великим центром торгівлі не тільки зерном, а й борошном. Великої ваги почав набувати в торгівлі хлібом Київ з його Контрактовим ярмарком, куди приїжджали купці з Білорусії, Поділля, Кременчука і Одеси.

Товаризація поміщицького землеробства Лівобережної України йшла також у напрямі виробництва хліба на ринок і особливо перероблення його на горілку. Останнім пояснюється значне розширення тут посівів жита за рахунок деякого скорочення посівів пшениці. Як відомо, жито було основним видом хліба, що йшов на вироблення горілки.

Будучи віддаленою від зовнішніх ринків, Лівобережна Україна відігравала значну роль у внутрішній торгівлі хлібом.

¹ Є. Сташевський, назв. праця, стор. 103.

² Там же, стор. 91; «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 372.

³ «Студії з історії України», т. II, К., 1929, стор. 105.

Великими центрами хлібної торгівлі тут були Глухів, Конотоп, Почеп, Борзна. За свідченням глухівського купця Терещенка, в Глухові до 1861 р. можна було закупувати щороку до 200 тис. четвертей хліба. У Конотопі за зиму продавалося до 100 тис. четвертей, у Почепі щороку—125—150 тис. четвертей. Причому хліб привозився сюди не тільки з України, а й з великоруських губерній — Орловської, Курської. Продавався ж звідси хліб в основному в Могильовську і Мінську губернії¹.

Особливо успішно товарне землеробство розвивалось у поміщицьких господарствах Південної України, яка в цей час перетворилась в один з найважливіших районів Росії по виробництву хліба, особливо пшениці, на експорт. За період з 1778 до 1851 року тут посівна площа хлібів збільшилась в 25 разів (з 115 тис. четвертей до 2909 тис. четвертей)². Характерно, що це збільшення відбувалось не стільки за рахунок приросту населення, скільки в результаті розвитку товарного землеробства. Останньому тут сприяло багато обставин: наявність родючих земель, швидке зростання некріпосного населення, особливо міського, близькість до зовнішнього ринку і, головне, — слабкість феодально-кріпосницьких відносин.

В кінці 40-х — на початку 50-х років при середньому врожаї у Новоросії збиралось щороку зернових і олійних культур 13900 тис. четвертей, з яких 1500 тис. четвертей йшло на продаж за кордон і 500 тис. на винокуріння³. Деякі поміщики Південної України засівали пшеницею тисячі десятин землі. Посіви пшениці в них становили $\frac{3}{4}$ поля. Жито у великій кількості сіялось тільки в тих маєтках, які мали гуральні. За даними А. Скальковського, новоросійські поміщики протягом 1834—1848 рр. одержали за сільськогосподарські продукти, продані на зовнішньому ринку, 750 млн. крб.⁴

Як і на Правобережжі та Лівобережжі, в Південній Україні виникає ряд великих центрів хлібної торгівлі. Крім чорноморсько-азовських портів, важливими пунктами в торгівлі хлібом були: Ананьїв, Єлизаветград, Ново-Георгіївськ, Ново-Миргород, Нова Прага, Овідіополь та ін.

Торгівля хлібом на Україні в значній мірі перебувала в руках торговців-скупників. Відвідуючи сільські базари, міські торги та ярмарки, вони скуповували хліб у селян і поміщиків, а потім перепродували його оптовим торговцям чи безпосередньо збували на внутрішньому або зовнішньому ринках. Упорядники статистичного опису Київської губернії, характери-

¹ М. Домонтович, назв. праця, стор. 430, 431.

² Н. Огановский, Закономерность аграрной эволюции, т. II, Саратов, 1911, стор. 264.

³ А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, стор. 97.

⁴ А. Скальковский, Торговая промышленность в Новороссийском крае, «Журнал Министерства внутренних дел», 1850, ч. XXIX, стор. 94.

зуючи торгівлю хлібом, між іншим, відзначали, що «способи продажу хліба різні: або поміщики самі продають свої продукти в перші руки з доставкою їх до місць збуту, переважно проїжджим купцям християнам, що купують для Білорусії, або вони продають одеським купцям на місці через посередництво комісіонерів, яких відправляють одеські контори всередину губернії, нарешті значні партії закупаються купцями і різними промисловцями із євреїв»¹.

Аналогічні свідчення про торгівлю хлібом у Херсонській губернії кінця 50-х років XIX ст. знаходимо в праці тогочасного економіста А. Шмідта. Він писав: «Торгівлею хліба займаються окремо промисловці, які мають в краю незліченну кількість комісіонерів, агентів, факторів і торгівців, які одержують значний бареш від свого посередництва. Вони їздять по селищах, містечках і містах, на базари, торги і ярмарки, скуповують хліб по частках, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торговцям або везуть в Одесу»².

У збуті поміщицького хліба велике значення мали також поставки для тогочасної армії³. На харчування особового складу і корм коней російської армії в 1795 р. потрібно було: борошна 1490,3 тис. четвертей, крупів 136,3 тис. четвертей і вівса 1231 тис. четвертей⁴. В наступний період ці потреби значно збільшились в зв'язку з неухильним зростанням армії. Умови поставок, вироблені царським урядом, були дуже вигідні для поміщиків, а тому вони продавали в провіантські магазини велику кількість хліба. В січні 1806 р. Тетіївська економія графа Островського (Таращанський повіт) повідомила, що вона може продати для війська 600 четвертей житнього борошна, 50 четвертей ячної крупи, 100 четвертей ячменю і 600 четвертей вівса. Стрижавська економія Закревського, цього ж повіту, могла поставити в провіантські магазини таку кількість хліба: борошна 375 четвертей, пшона 100 четвертей, ячменю 200 четвертей і вівса 500 четвертей⁵.

Поставка в провіантські магазини мала особливе значення для збуту хліба з поміщицьких маєтків в період континентальної блокади (1807—1810 рр.) і російсько-турецької війни 1806—1812 рр., коли була надзвичайно обмежена хлібна торгівля через чорноморсько-азовські порти. Протягом 1808—1809 рр. лише подільські поміщики доставили в місцеві провіантські ма-

¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 408.

² А. Шмидт, назв. праця, ч. II, стор. 542.

³ Згідно з військово-статистичними оглядами, лише в Київській, Подільській, Харківській, Чернігівській і Херсонській губерніях в кінці 40-х—на початку 50-х років XIX ст. число військових становило понад 154 тис. чоловік.

⁴ В. Яковцевский, Купеческий капитал в феодально-крепостнической России, М., 1953, стор. 38.

⁵ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, оп. 3, спр. 1519, арк. 6, 12.

газини понад 319 тис. четвертей борошна, 32 тис. четвертей крупів і 225 тис. четвертей вівса та ячменю. В 1810 р. було дано розпорядження закупити в поміщиків Правобережної України для місцевих військ і армії, що перебувала в Молдавії, 834734 четвертей продовольства і фуражу.

Зростання попиту на хліб вело до розширення в поміщицьких господарствах посівних площ пшениці, жита, ячменю, вівса тощо. Одночасно з цим у них збільшувались посіви інших культур, значна частина врожаю яких збувалась на внутрішній і зовнішній ринки. В Полтавській і Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі та тютюн, а в Катеринославській і Херсонській — льон. Автори описів Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв звертали увагу на те, що в 70—80-х роках XVIII ст. було багато сіл, де вирощування конопель, продаж прядива та конопляної олії були головною галуззю господарства. Характерно, що деякі поміщики змушували селян віддавати їм за повинність виготовлене прядиво, яке потім продавалось на ринку. Так було, наприклад, у маєтках Завадовського, Гудовича, Рум'янцева-Задунайського, Розумовського та інших. «...Из числа здешней сотни обывателей господ — тайного советника Завадовского и генерал-майора Гудовича, — указывается в «Описі Новгород-Сіверського намісництва», — подданые вольно покупающим пеньку продавать по запрещению от экономий не имеют воли, а отдают в экономию часть за оброк, а остальную за деньги...»¹.

Великі посіви конопель були в поміщиків Лівобережної України в першій половині XIX ст. Вартість прядива, що продавалось на місцевих ринках Чернігівської губернії, становила кілька мільйонів карбованців. В 50-х роках лише в Стародубському і Мглинському повітах було скуплено прядива майже на 1 млн. крб.

Щодо льону, то до 30-х років XIX ст. він займав невелике місце в сівозміні поміщицьких господарств і сіявся виключно для одержання волокна. Пізніше, в зв'язку з зростанням попиту на лляне насіння за кордоном, поміщики України, особливо Південної, швидко розширюють посіви льону. Деякі з них мали сотні десятин землі, засіяних льоном.

Доходною статтею для поміщицьких господарств Лівобережної України було виробництво на продаж тютюну. Вже в 1724 р. за неповними даними, в шести полках Лівобережної України було вирощено до 38 тис. пудів тютюну. Посівна площа його досягла 400—500 десятин². Великі площі засівалися тютюном у господарствах козацької старшини. У 1858 р. посів тютюну в Полтавській губернії становив понад 9 тис. десятин, а збір—

¹ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)», стор. 173.

² «Полтавские губернские ведомости», 1844, № 42, часть неофициальная; «Журнал сельского хозяйства», 1858, № 1, стор. 45—47.

до 424 тис. пудів; у Чернігівській губернії відповідно — 6,7 тис. десятин і 440 тис. пудів¹. Проте слід зазначити, що ці цифри набагато менші від дійсних, бо поміщики, намагаючись уникнути додаткових податків, давали занижені відомості. Фактично загальна посівна площа тютюну в Полтавській і Чернігівській губерніях дорівнювала понад 20 тис. десятин.

В інших губерніях України виробництво тютюну не набуло таких великих розмірів, як у Полтавській і Чернігівській губерніях. У Подільській губернії, наприклад, у 1844 р. зібрано було всього 13 тис. пудів тютюну, з яких у продаж пішло тільки 4,6 тис. пудів². На 1858 р. посівна площа тютюну становила: у Харківській губернії 885 десятин, Херсонській — 279, Волинській — 263 і Подільській — 200 десятин.

Головними пунктами торгівлі тютюном на Лівобережній Україні були міста і містечка: Мена, Срібне, Сосниця, Ніжин, Полтава, Прилуки, Ромни. Встановлені тут ціни на тютюн впливали на ціни в інших пунктах. Як торгівлю хлібом, так і торгівлю тютюном поступово прибирали до своїх рук скупники-баршники³. Купці, що вели оптову торгівлю тютюном, постійно жили в Петербурзі, Москві, Ризі та інших містах, але мали своїх комісіонерів у Полтавській та Чернігівській губерніях. У 1843 р. з цих губерній лише в Москву було продано понад 91 тис. пудів тютюну⁴. З Лівобережної України тютюн вивозився, крім Петербурга, Москви і Риги, в Новоросійський край, Землю Війська Донського, Білорусію, Польщу, Кавказ, Сибір.

З розвитком цукрової промисловості частина поміщицьких господарств вдається до вирощування цукрових буряків для продажу цукропромисловцям. За порівняно короткий строк, з 1848 до 1860 рр., посівна площа цукрових буряків на заводських плантаціях в поміщицьких маєтках зросла більш ніж у півтора раза (з 27700 десятин до 43690 десятин)⁵. Якщо ж врахувати те, що цукрозаводчики в 1860 році купили ще 1,5 млн.

¹ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. II, стор. 260, 261.

² ХмОДА, ф. Подільської казенної палати, оп. 2, спр. 95, арк. 59.

³ Поміщик Г. Ракович, розповідаючи про здріствя над селянами-продавцями тютюну, висував ідею створення товариства для продажу тютюну. На його думку, це товариство, куди могли входити лише виробники тютюну Лівобережної України, мало приймати від продавців тютюну для транспортування і продажу, сплачуючи наперед вартість товару за існуючими на місці цінами. Остаточний розрахунок з продавцем передбачалось проводити після продажу всього тютюну, прийнятого на комісію (Г. Ракович, О состоянии табачной промышленности в Малороссии и о средствах ее улучшения, «Журнал Министерства государственных имуществ», 1841, ч. III, стор. 441, 448—450).

⁴ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1844, ч. XI, стор. 49.

⁵ К. Воблый, назв. праця, т. 1, стор. 154—155; «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. I, Приложение, стор. 66.

берківців цукрових буряків, то площа їх в цілому становила до 64 тис. десятин¹.

Бурякосіяння зумовило запровадження сівозмін, удобрення полів; воно вимагало також удосконалених знарядь виробництва і нової організації праці. В одному з номерів «Журнала Министерства государственных имуществ» за 1852 р. з цього приводу відзначалось: «Бурякосіяння значно просунуло вперед і саме землеробство наше. Поміщики, бажаючи виробляти на своїх полях буряки в достатній кількості, не могли вже задовольнитись для обробітку землі колишніми знаряддями — вони почали запроваджувати поліпшені знаряддя»².

* *
*

Втягнення у товарно-грошові відносини поміщицьких маєтків, пристосування їх до потреб ринку відбивалось на всіх галузях господарства, зокрема на тваринництві. Землевласники-поміщики влаштовували кінські заводи та заводи великої рогатої худоби, збільшували отари простих та розводили тонкорунних овець. Особливо яскраво спостерігалось це в маєтках поміщиків Південної України. Маючи величезні простори землі і недостатню кількість кріпаків, місцеві поміщики охоче вдавались до вирощування на продаж худоби. В Катеринославській і Херсонській губерніях налічувалось багато кінських заводів і заводів великої рогатої худоби. Вже в 1799 р. в Новоросійській губернії було 167 кінських заводів і 269 заводів великої рогатої худоби³. Через 30 років, в 1830 р., тільки в Катеринославській губернії перших було 287 і других — 1311⁴. Пізніше в зв'язку з тим, що поміщики всю увагу зосереджували на прибутковому тонкорунному вівчарстві, число кінських заводів і заводів великої рогатої худоби зменшилося.

Кінські заводи та заводи великої рогатої худоби влаштовували в своїх маєтках і поміщики Лівобережної та Правобережної України. За підрахунками М. Л. Рубінштейна, в кінці XVIII ст. на території Лівобережної України було 199 кінських заводів і 207 заводів великої рогатої худоби⁵. Окремі поміщики мали по кілька тваринницьких заводів. Наприклад, у

¹ В середньому з десятини збиралося по 75 берківців цукрових буряків.

² «Журнал Министерства государственных имуществ», 1852, ч. XLII, стор. 52—53.

³ Е. Дружинина, Северное Причерноморье 1775—1800 гг., М., 1959, стор. 225.

⁴ ООДА, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 191, в'язка 111, спр. 40, арк. 3.

⁵ Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., М., 1957, стор. 183.

О. Г. Розумовського було три кінські заводи і два заводи великої рогатої худоби¹.

На поміщицьких кінських заводах розводились породисті коні, які високо цінились на ринку. У 1827 р. на заводі княгині К. І. Лобанової-Ростовської (Полтавщина) було 116 кобил і 207 жеребців, з яких власниця продала 31 кобилу і 33 жеребці. Кобили в середньому продавались по 112 крб., а жеребці по 338 крб. На заводі графа П. В. Завадовського в тому ж році налічувалось 453 кобили і 283 жеребці, з них було продано 63 кобили по 250 крб. (в середньому) і 78 жеребців по 300 крб.²

Багато коней і рогатої худоби продавали з своїх заводів поміщики Правобережної України. Поміщиця Давидова (Чигиринський повіт), маючи кінські заводи, щороку продавала до 350 коней³. Поміщики Таращанського повіту продали в 1810 р. 2150 коней. В 1812 р. з поміщицьких маєтків Липовецького повіту було продано до 7 тисяч голів великої рогатої худоби⁴. За один 1840 р. на ярмарках Київської губернії було продано до 11 тис. коней з приватних заводів⁵.

Маючи значну кормову базу і обширні пасовища, поміщики часто скуповували весною на ярмарках худобу для того, щоб після випасу і відгодівлі з баришем продати її восени чи взимку. В Глухівському повіті один поміщик, у якого була гуральня, щороку відгодовував на продаж до 1200 корів⁶. Поміщики Чернігівщини відгодовували на своїх гуральнях купованих свиней, а потім продавали сало і м'ясо на близьких і віддалених ринках⁷. Свою, а також куповану на півдні України худобу відгодовували на продаж поміщики Київської губернії.

Крім місцевих ринків, коні й велика рогата худоба продавались за межами України. О. Шафонський, говорячи про продаж великої рогатої худоби з Полтавщини і Чернігівщини, вказував, що «степная вся часть продает немалое число лошадей на войска и промышленникам. Сии последние, искупив несколько десят тысяч рогатого скота, часть отгоняют в Шлезию, а большую часть в Москву, Петербург, Ригу и Белоруссию»⁸. Петербург, Москва, Рига, Вільно, а також Білорусія, Царство Польське, Австрія, Прусія залишались важливими місцями збуту великої рогатої худоби з України протягом всієї першої половини ХІХ ст.

¹ Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., стор. 183.

² ПОДА, ф. Канцелярії полтавського губернатора, оп. 1, спр. 85, арк. 9.

³ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, оп. 2, спр. 2478, арк. 2.

⁴ Там же, спр. 2576, арк. 15—16.

⁵ Ю. Курносков, Положение крестьянства Правобережной Украины и его классовая борьба в 40—50-х годах XIX в., Рукопис кандидатської дисертації, Київ, 1960, стор. 56.

⁶ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1845, ч. XIV, стор. 232.

⁷ ЧОДА, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, спр. 6346, арк. 109.

⁸ А. Шафонский, назв. праця, стор. 20.

Торгівлею худоби займалися українські, російські, білоруські і латвійські купці, причому цю торгівлю вони вели або самі, або через своїх повірених. В одному з посвідчень, виданих в Єлизаветградському повіті у 1809 р., говориться: «Дано це (посвідчення. — *І. Г.*) на вільний пропуск рогатої худоби, що належить ризькому 2-ої гільдії купцю Івану Петровому, сину Єсову, повіреному його калузькому міщанину Івану Соніну, через губернію Херсонську. Гурт 50-й складається з худоби, купленої в різних повітових містах цієї губернії і направляється в Ригу для продажу. 220 худобин оглянуті в повіті Єлизаветградському, які виявились всі здорові, в чому і видано це посвідчення, по пред'явленню якого названа худоба має пропускатись через весь простір Херсонської губернії без всякої нової перевірки»¹.

За червень—липень 1809 р. через Київську губернію було прогнано понад 8 тис. голів худоби і, крім того, до 2500 голів було куплено безпосередньо в Київській губернії. Худобу, яку гнали через Київську губернію, купували в Катеринославській, Херсонській, Таврійській і Подільській губерніях. Разом з купленою в Київській губернії худобою її направляли в Петербург, Брянськ, Володівку, Вільно, Ригу та інші пункти². Протягом травня—вересня 1809 р. лише через Липовецький повіт, Київської губернії, було прогнано 67 гуртів худоби, в яких налічувалось понад 11 тис. голів³.

Згідно з даними наглядача за прогоном худоби по Київській губернії, у травні—жовтні 1810 р. через губернію було прогнано 153 гурти, в яких було до 24 тис. голів худоби. Ця худоба переганялася у Волинську, Подільську, Мінську, а також частково Чернігівську і Орловську губернії. Особи, що супроводжували гурти, на запитання урядовців про напрям відгону худоби заявляли, що торгівці «ту худобу прогоняють не прямо в столичні міста, а в суміжні губернії і далі в російські міста, для продажу, де їм вигідно трапиться, інші, будучи від хазяїнів повіреними, пояснювали, що супроводять худобу до своїх хазяїнів, а від них куди вона буде направлятись невідомо»⁴.

У 1840 р. з Київщини перегнано на Волинь і в Царство Польське до 30 тис. голів великої рогатої худоби. Торговці посаду Добрянки (Чернігівська губернія) в 20—30-х роках XIX ст. щороку приганяли в Петербург з України не менше 20 тис. биків, з яких до 1000 були відгодовані взимку бардою. За приблизними підрахунками, у 40-х роках XIX ст. з України

¹ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 2175, арк. 9.

² Там же, арк. 13, 14, 27, 28, 43.

³ Там же, арк. 66.

⁴ Там же, спр. 2321, арк. 44.

і Чорномор'я збувалось великої рогатої худоби: в Петербург до 100 тис. голів і в Москву до 160 тис. голів¹.

Розвиток тваринництва в поміщицьких господарствах давав можливість власникам вивозити на ярмарки і базари багато сиру, масла, шкір тощо.

Значного поширення в поміщицьких господарствах України набрало вівчарство, зокрема тонкорунне. Як відомо, ще Петро I приділяв велику увагу розвитку вівчарства на Лівобережній Україні. За його указом Мануфактур-колегія опублікувала поради про розведення овець в Малоросії². Згодом вівчарство, особливо тонкорунне, стало одним з найважливіших джерел поміщицьких прибутків. Перші заводи тонкорунних овець в поміщицьких маєтках з'явилися на початку XIX ст. У 1850 р. на Україні налічувалося до 9965 тис. голів овець, з них понад 4514 тис. голів було тонкорунних. На 1861 р. кількість тонкорунних овець на Україні досягла 7,6 млн. голів³. Ця порода овець розводилась виключно в поміщицьких маєтках, а також частково в господарствах іноземних поселенців на півдні України. Крім тонкорунних овець, поміщики мали велику кількість звичайних.

Із трьох адміністративно-господарських районів України найбільшого поширення тонкорунне вівчарство набуло в Південній Україні, де були величезні простори необроблюваної землі і мало кріпосних селян. Протягом 1823—1859 рр. кількість тонкорунних овець у Катеринославській і Херсонській губерніях збільшилась з 314 тис. до 2889 тис. голів. Деякі південноукраїнські поміщики мали десятки тисяч тонкорунних овець. Так, у Катеринославській губернії на початку 50-х років у барона Штігліца їх налічувалося 60 тис. голів, у графа Конкріна — 35 тис., у поміщика Іваненка — 25 тис.; у Херсонській губернії у графа Потоцького — 25 тис., у князя Воронцова — 20 тис.; у поміщика Скаржинського — 20 тис. голів⁴.

Маючи мільйони овець, поміщики України виробляли на ринок вовну, сир, масло, смушки, продавали овець на м'ясо і лій. За далеко не повними даними, у поміщиків Полтавської губернії налічувалося у 1827 р. до 1043 тис. овець, з яких вони продали 89 тис. Крім цього, вони продали вовни 37 тис. пудів, сиру — до 14 тис., масла — понад 6 тис. пудів, а також 39 тис. великих і малих смушків. Прибутки поміщиків від вівчарства становили майже 893 тис. крб., причому чистий прибуток — понад 340 тис. крб. За 1827 р. у Полтавській губернії було

¹ «Полтавские губерние ведомости», 1850, № 50, часть неофициальная.

² Див. «Труды Вольно-экономического общества», 1867, т. II, стор. 17—18.

³ А. Тенгоборский, О производительных силах России, ч. 1, М., 1854, стор. 272—273; «Доклад высочайше учрежденной комиссии под председательством Валуева для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности России», СПб., 1873, стор. 4—9.

⁴ А. Скальковский, назв. праця, ч. II, стор. 336—337.

продано 136 тис. овець на 1309 тис. крб. Чистий прибуток від вівчарства тут становив до 658 тис. крб.¹

Високі доходи від вівчарства спонукали поміщиків до збільшення отар. В деяких поміщицьких маєтках отари за короткий час виростали в багато разів. У Пирятинському повіті, наприклад, протягом 1818—1827 рр. число овець в поміщицьких маєтках вирросло більше ніж в 12 разів (з 41,6 тис. голів до 516,8 тис. голів)².

З одержаної вовни поміщики виробляли сукно, а також продавали її або на ярмарках, або безпосередньо в маєтку фабрикантам і купцям. Серед останніх було багато приїжджих з Центральної Росії. Значну роль у збуті вовни відігравав зовнішній ринок. Зокрема багато вовни вивозилось з України за кордон через чорноморсько-азовські порти.

Царський уряд всіляко сприяв розвитку вівчарства в поміщицьких господарствах. Так, у новоросійських губерніях широко практикувалася роздача поміщикам казенних земель під овечі заводи. В інтересах поміщиків-вівцеводів підвищувалось мито на ввізну вовну і знижувалось, а в 1831 р. було і зовсім скасовано мито на вовну, що вивозилась з Росії.

Переважна більшість поміщицьких маєтків мала пасіки, що давало їх власникам можливість продавати мед і віск. На 1827 р. у 11 (з 15) повітах³ Полтавської губернії поміщики мали 41,5 тис. вуликів, з яких продали до 7 тис. пудів меду та 1300 пудів воску. Крім того, вони продали до 4 тис. вуликів бджіл. За все це поміщики одержали 175,5 тис. крб.⁴ Говорячи про бджільництво і його доходи, слід зауважити, що воно час від часу зазнавало величезних збитків через невідповідність приміщень для зимівлі бджіл, несприятливість погоди в перші тижні після зимівлі, недостатність кормів на зиму і т. д. У окремі роки гинули десятки і сотні тисяч сімей бджіл. Так, наприклад, в 1827 р. в Пирятинському повіті їх загинуло близько 20 тис., Лохвицькому — понад 15 тис., Лубенському — понад 10 тис.⁵

Аналіз даних про товаризацію поміщицьких маєтків дає підставу зробити висновок, що всі галузі їх господарства в тій

¹ ПОДА, ф. Канцелярії полтавського губернатора, оп. 1, спр. 87, арк. 1—9, 20—26, 29—34, 43—44, 51—52, 56. У зв'язку з тим, що чистий прибуток від вівчарства в поміщицьких маєтках підраховувався самими власниками, він показаний дещо заниженим.

² ПОДА, ф. Канцелярії полтавського губернатора, оп. 1, спр. 49, арк. 27, 35; спр. 87, арк. 22—23.

³ У відомості про кількість вуликів бджіл у Золотоніському, Кобеляцькому і Костянтинградському повітах не говориться, кому належали вулики, а про Хорольський повіт нема даних.

⁴ ПОДА, ф. Канцелярії полтавського губернатора, оп. 1, спр. 86, арк. 2—3, 8—9, 14—15, 20—21, 23—24, 35—44, 49—52.

⁵ Там же, арк. 23—24, 27—28, 45—46.

чи іншій мірі втягувались в товарно-грошові відносини, причому джерела їх прибутків у різних економічних районах України були різноманітні. Наприклад, поміщики Київської губернії у 1845/46 р. одержали 7123,5 тис. крб. чистого прибутку. За надходженням він розподілявся так:

Хліборобство	4028,4 тис. крб.
Тонкорунне вівчарство	127,4 " "
Фабрична промисловість	748,2 " "
Винокуріння (горілка, пиво, мед) і продаж горілки	1325,6 " "
Ліс	384,7 " "
Чиншові та інші збори	509,2 " "

Отже, зі всіх статей прибутку найбільшу суму давало хліборобство. Проте коли взяти окремо прибуток на кожну десятину, то виявиться, що він був вищим в тих маєтках, де хліборобство поєднувалось з промисловістю. Так, на Київщині у названі роки кожна десятина землі (включаючи й ліси) в хліборобських маєтках давала прибутку 1 крб. 48 коп., а в хліборобсько-промислових — 2 крб. 06 коп.¹

Виробництво поміщицькими господарствами на продаж хліба, прядива, тютюну, цукрових буряків, а також пристосування їх тваринництва до потреб ринку розхитували одну з підвалин панщинної системи — натуральний, замкнутий характер поміщицького господарства. Втягуючись у товарно-грошові відносини, що невинно розвивались і зміцнювались у дореформеній економіці України, поміщицькі маєтки, як відзначалось вище, зосереджували в собі велику кількість промислових підприємств по виготовленню на продаж горілки, цукру, паперу, сукна тощо. Тепер поміщики змушені були купувати на ринку не тільки предмети розкоші, а й промислове обладнання, матеріали й сировину, що не вироблялись у їх маєтках. Це в свою чергу завдавало удару віковим підвалинам феодального способу виробництва.

З товаризацією поміщицьких господарств нерозривно зв'язане використання ними найманої праці та застосування машин. Наймана праця в поміщицьких маєтках часто використовувалась вже в другій половині XVIII ст., але в основному на роботах, що вимагали високої кваліфікації. Протягом першої половини XIX ст. в зв'язку з товаризацією поміщицьких господарств застосування найманої праці неухильно зростає, нею охоплюється цілий ряд поточних робіт як в землеробстві, так і в промисловості.

Особливо широко використовується наймана праця в поміщицьких маєтках Катеринославської і Херсонської губерній. В багатьох поміщицьких маєтках вільнонаймані робітники ста-

¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 229, 231—232.

новили основну робочу силу. Це зв'язувалось, з одного боку, з швидким розвитком товарного землеробства і, з другого, — з незначною кількістю кріпосного населення.

Поміщики Правобережної і Лівобережної України використовували найману працю в землеробстві тільки в роки високих врожаїв. В землеробстві поміщиків південно-східних повітів Харківської губернії, де відчувалася нестача робочих рук, застосування найманої праці було ширшим.

Наймана праця в поміщицьких маєтках Правобережної і Лівобережної України використовується все більше в зв'язку з заснуванням там промислових підприємств. Чимало вільнонайманих робітників працювало на поміщицьких суконних, цукрових, селітроварних і частково горілчаних підприємствах.

Наймани робітники працювали також у заможних селянських господарствах, зокрема в іноземних колоністів та верхівки державних селян Катеринославщини і Херсонщини. «На півдні Росії, — відзначалось в одному з номерів «Журнала Министерства государственных имуществ» за 1861 р., — господарство здавна ведеться вільнонайманою працею., починаючи від вільного хлібороба, десятника, колоніста, які обробляють землю особисто або за допомогою одного, двох, трьох і т. д. робітників, і кінчаючи величезними економіями, подібних яким нелегко знайти і за кордоном»¹.

В новоросійських губерніях створилась своєрідна сітка робітничих ринків, на яких збиралось багато селян-заробітчан з центрально-чорноземних губерній Росії і північних губерній України. В кінці 50-х років XIX ст. на південь України йшло до 300 тис. заробітчан.

Використання найманої праці сприяло товаризації поміщицьких господарств, позитивно впливало на розвиток товарного виробництва взагалі.

Товаризація поміщицьких маєтків створила деякі передумови для застосування удосконалених знарядь і машин в сільському господарстві. Починаючи з 30-х років XIX ст. на Україні виникає цілий ряд заводів сільськогосподарського машинобудування, зокрема кілька в поміщицьких маєтках. Заснування приватних механічних заводів для вироблення землеробських знарядь було, за визначенням «Журнала Министерства государственных имуществ», «виразом суспільної в тому потреби»².

Задоволення зростаючих потреб на сільськогосподарські машини та удосконалені знаряддя здійснювалось і шляхом ввозу їх з-за кордону. Особливо швидко зростає ввіз машин в 50-х роках XIX ст. Якщо в 1816—1817 рр. в Росію ввозилось щороку машин і механізмів на 66 тис. крб., у 1846—1850 рр. —

¹ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1861, ч. 78, стор. 159.

² «Журнал Министерства государственных имуществ», 1845, ч. XVII, стор. 54.

на 1681 тис. крб., то в 1856—1860 рр. їх вже ввозилось на 7513 тис. крб.¹ Частина ввезених машин і механізмів поступала в поміщицькі маєтки України.

Проте застосування машин в поміщицькому господарстві при переважанні феодально-кріпосницької системи мало епізодичний характер. Переважна більшість поміщиків вела своє господарство на базі кріпосної праці і примітивної техніки. Взагалі слід відзначити, що втягнення феодально-кріпосницьких господарств у товарно-грошові відносини, виробництво ними на ринок сільськогосподарських і промислових товарів аж ніяк не означало, що ці господарства ставали капіталістичними. Здебільшого гроші, одержані поміщиком за продані товари, йшли не на розширення виробництва, а на особисте споживання власника. Вотчинне виробництво базувалося переважно на старих натуральних запасах і кріпосній робочій силі. Однак неухильно зростаюче товарне виробництво поступово підготувало умови для утвердження капіталістичного способу виробництва.

* *
*

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. товарно-грошові і капіталістичні відносини проникають і в селянське господарство. Відомо, що селяни і раніше брали участь в торгівлі. Хоч селянське господарство було в своїй основі натуральним, селянам потрібні були гроші для сплати державних податків, які постійно зростали, а також для придбання деяких знарядь і предметів, яких вони самі не могли виробити.

У період, що вивчається, зростає товарність селянського господарства, збільшується число селян, для яких торгівля стала постійним заняттям.

Розвиток товарного виробництва викликав деякі зрушення в селянському землеробстві, сприяв його спеціалізації. «Журнал Министерства государственных имуществ», характеризуючи селянське господарство Південної України, у 1847 р. писав: «Багато хазяїв звернули особливу увагу на якість хлібів, що засівалися, на кращий обробіток полів і збільшили значно свої посіви; з другого боку, поспішність збуту хліба примусила їх турбуватись про придбання молотильних машин, катків та інших корисних знарядь»². Звичайно, поліпшення сортів насіння, обробітку ґрунту і придбання удосконалених землеробських знарядь та машин було доступним лише заможним господарствам.

¹ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России, под ред. В. И. Покровского, т. 1, СПб., 1902, стор. 266, 267.

² «Журнал Министерства государственных имуществ», 1847, ч. XXVIII, стор. 191.

Незважаючи на те, що переважна частина селянських господарств продавала хліб, не для всіх їх цей хліб був справді товарним. Якщо заможні господарства, експлуатуючи найману працю, кожного року могли поставити на ринок певну кількість хліба, то господарства середняків це могли робити тільки в роки високого врожаю. В іншому випадку середняки змушені були продавати конче необхідний для себе хліб. Подаючи відомості про заняття селян с. Андріївки, Кролевецького повіту, упорядники опису Новгород-Сіверського намісництва відзначали, що «жителі сего села упражняются в хлебопашестве и наработывают хлеба для прокормления себя, а во время урожая остающийся от расхода продают в Кролевце и Коропе»¹.

В умовах дрібного селянського виробництва, в міру зростання оптового збуту, що було зв'язано з дальшим розширенням внутрішнього ринку, селянську хлібну торгівлю дедалі більше прибирав до своїх рук скупник. Останній використовував будь-яку нагоду, щоб збагатитись на нужді селян. З приводу дій скупників хліба в Чернігівській губернії М. Домонтович зауважував: «За принятым порядком, після збирання хліба з полів, стягаються постійно з селян грошові повинності і різні недоїмки, які сплачуються селянами хлібородної частини губернії майже виключно грошима, вирученими від продажу хліба. Тому в серпні і вересні щорічно в цій частині губернії ціни на хліб стоять найнижчі. Хлібні торговці тутешніх міст і містечок, знаючи, що селянину нікуди збути хліб, купують його з великою для себе вигодою. Після сплати, по можливості, повинностей, ціни на хліб у жовтні і листопаді то підвищуються, то падають до тієї, що була у вересні, а інколи й нижче. В цей час міжселищні дороги від грязі стають надзвичайно затрудненими і селянин, привізши хліб на базар, продає його торговцям по чому трапиться, аби лише не везтись з ним назад. Таким чином, хлібні торговці устигають до зими запасти в своїх засіках значну кількість хліба»².

Проникнення товарно-грошових відносин в селянське господарство нерозривно було зв'язано з появою і розвитком селянського промислового городництва, особливо поширеного біля великих міст та промислових містечок. З свідчень про заняття селян Київського повіту в кінці 40-х — на початку 50-х років XIX ст. відомо, що «городничество досить велике в повіті, особливо в місцях, розташованих поблизу Києва. Селяни, як поміщицькі, так і державні, мають більш або менш обширні городи, на яких вирощують: картоплю, цибулю, часник, капусту, огірки, кукурудзу та ін. і одержують від них досить значні доходи»³. Газета «Киевские губернские ведомости» в 1851 р.

¹ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)», стор. 379.

² М. Домонтович, назв. праця, стор. 428—429.

³ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1850, ч. XXXIV, Смесь, стор. 90—91.

повідомляла що «в селах, прилеглих до Києва, жителі переважно займаються городництвом»¹.

Селянське промислове городництво в середині XIX ст. відзначалось певною спеціалізацією. Так, селяни багатьох сіл Васильківського повіту садили на продаж капусту, Чигиринського — баштани, в Миргородському повіті селяни вирощували часник і цибулю, які збувались купцям для вивозу в різні місця. В деяких повітах Харківської губернії розвивалось промислове баштанництво.

Промислове городництво було поширене також серед селян Катеринославської та Херсонської губерній. В останній на початку 60-х років під городами і баштанами було зайнято 50 тис. десятин землі. Селяни багатьох сіл вирощували на орендованих землях для продажу кавуни.

Зростання попиту на соняшникову олію на внутрішньому і зовнішньому ринках спонукало частину селянських господарств до розширення посівів соняшника. Особливо відомим в цьому відношенні було село Плоське (Дніпровський повіт, Таврійської губернії), де селяни щороку засівали соняшником від 700 до 1000 десятин власної і орендованої землі². Великі площі під соняшниками були в селах Миргородського повіту. Одержаний урожай селяни збували в основному курським торговцям олією.

Проте, незважаючи на порівняно великі розміри, селянське городництво в умовах панування феодально-кріпосницьких відносин і наявності розвинутого поміщицького городництва не могло стати цілком промисловим. Таким воно було лише в господарствах заможної верхівки села, яка володіла достатньою кількістю робочої худоби і користувалась найманою працею.

Одночасно з городництвом в ряді повітів Полтавської і Чернігівської губерній селяни вирощували на продаж тютюн. В багатьох селах продаж тютюну становив основну статтю селянського доходу. В описі Новгород-Сіверського намісництва про основну статтю доходу жителів містечка Мени (Сосницький повіт) говориться: «Упражняются обыватели, кроме художников, в хлебопашестве; хлеб употребляют только для своего пропитания, прибыль же вообще все обыватели получают от родящегося здесь простого табаку, которого здесь в сих обывателей отлично других мест довольно. Продают оный приезжающим из Могилева, Шклова и из других Польской области покупщикам, а иногда (только редко) и сами туда же для продажи отвозят, за который могут получить прибыли по двадцати тысяч рублей»³. Протягом першої половини XIX ст., як відзна-

¹ «Киевские губернские ведомости», 1851, № 13, часть неофициальная.

² «Обзор действий департамента сельского хозяйства с 1844 по 1854 год», СПб., 1855, стор. 152.

³ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)», стор. 321.

чалось вище, посівна площа тютюну на Лівобережній Україні розширювалася в основному за рахунок селянських господарств.

Вирощування тютюну в порівнянні з зерновими культурами було більш вигідним, але доход від нього в основному йшов у кишені скупників-баристників, які різними способами утискували й закабалили дрібних виробників. Скупниками тютюну в Чернігівській губернії були заможні селяни: Митченко в м. Ніжині, Савенко і Соломник в містечку Мені, козак Єрмоленко в селі Феськівці та козак Макуха в селі Ольшанах (Сосницький повіт). У Гадяцькому повіті (Полтавська губернія) великими скупниками тютюну були Іванюти, кріпаки графа Кушельова, та козак Семенько, які вже в кінці XVIII ст. скуповували тютюн у багатьох селах Роменського та Прилуцького повітів. Частина тютюну виробники продавали безпосередньо в міста.

Чимало селянських господарств вирощували коноплі на продаж. Особливо великі площі під коноплями були в Чернігівській губернії. На початку 50-х років XIX ст. коноплища займали тут $\frac{1}{20}$ всієї орної землі. В повітах Чернігівщини продавались і купувались сотні тисяч пудів прядива. Так, в 1860 р. торговці закупили тут 48 тис. пудів необробленого і 276 тис. пудів обробленого прядива. Багато прядива вивозилось з Чернігівської губернії за кордон через Петербурзький і Ризький порти.

Селянську торгівлю прядивом, як і торгівлю тютюном, прибрали до своїх рук скупники-вихідці з заможних міщан і селян. Щоб одержати більший прибуток, вони вдавались до обважування селян-продавців прядива, шантажу у встановленні цін тощо. Найбільшими торговцями прядивом були: в Сурозькому повіті — Гусев, Махоткін, Руденко; в Стародубі — купець Гусев, що вів безпосередньо торгівлю з Ригою, Корявка, Квітка; в Погарі — Данченко, Батай; в Новгород-Сіверському — Сорокін, Щепетинський, Федоренко та ін. У містечку Грем'яче один з кріпаків поміщика Ладомирського, маючи тут постійний двір і лавки, закупував на 10 тис. крб. прядива для перепродажу¹.

Велику роль в оптовій торгівлі прядивом відігравав Свенський ярмарок, що починався 1 жовтня біля Свенського монастиря (за дві версти від м. Брянська, Орловської губернії). Цей ярмарок був своєрідною біржею в торгівлі прядивом. Сюди приїжджали самі або присилали своїх довірених всі значні торговці. Вони повідомляли про наявну у них кількість прядива, домовлялись про ціни, які ставали орієнтовно-визначальними в торгових операціях до наступного урожаю конопель.

¹ «Исследование о состоянии пеньковой промышленности в России», СПб., 1852, стор. 270.

В зв'язку з розвитком цукрової промисловості на Україні в 30-х роках і особливо в 40—50-х роках ХІХ ст. певна частина селянських господарств перейшла до вирощування на продаж цукрових буряків. Це зокрема спостерігалось у Чернігівській, Полтавській, Харківській та Подільській губерніях.

Поряд з землеробством в дореформений період поступово почало набувати промислового значення селянське садівництво. Ним переважно займались державні селяни, що користувались ширшими правами у виборі занять і веденні свого господарства. У Харківській губернії виділялись кількістю садів Валківський і Харківський повіти. Чимало свіжих і сухих фруктів вивозилось з Харківщини в центральні великоруські губернії, Новоросію, на Дон і Волгу. Посередниками в торгівлі сухими фруктами були чумаки. Крім продажу фруктів з своїх садів, жителі цілого ряду сіл і містечок Харківської губернії збирали в лісах багато диких груш і після сушки продавали скупникам. У 50-х роках їх збували щороку до 500 тис. пудів на 130 тис. крб.¹

Садівництво Полтавської губернії, особливо Полтавського, Зіньківського, Лубенського і Лохвицького повітів, відіграло велику роль у постачанні свіжими і сухими фруктами обох столиць Росії. В 40-х роках ХІХ ст. одне лише містечко Калайдинці відправляло в Петербург і Москву до 50 тис. возів добрих десертних яблук². Про торговий характер садівництва в окремих населених пунктах Полтавської губернії М. Арандаренко відзначав: «...Із Зіньківського повіту і здебільшого з містечка Груні йдуть у Москву яблука, із сорту шпака; із містечка Опішні сливи опішнянки, перетворені в чорнослив, відправляються в Харків і донські місця, а солені та мариновані— в Харків і Москву; із с. Мгар, Лубенського повіту, сливи угорки, що називаються мгарськими, йдуть у Чернігівську губернію»³.

Кілька зауважень щодо селянського тваринництва і його зв'язку з ринком. Тваринництво селянських господарств ще в більшій мірі, ніж землеробство, зберігало натуральний характер. Лише у незначній частині селянських господарств України тваринництво було товарним. Те, що на базарах і ярмарках продавалась селянська худоба, часто було зв'язане не з зростанням товарного скотарства, а з зубожінням дореформеного села. Взагалі продукти скотарства і вівчарства в селянських господарствах більше використовувалися як сировина для домашніх промислів (вичинка шкір, смушків, виготовлення сукна тощо), ніж продавалися. Селяни, що жили близько великих міст і промислових селищ, привозили туди молоко, сир, масло, сало, м'ясо.

З усіх галузей селянського тваринництва найбільш було

¹ И. Штукенберг, назв. праця, т. 2, стор. 20.

² «Полтавские губернские ведомости», 1851, № 1.

³ Н. Арандаренко, назв. праця, ч. II, стор. 363—364.

приспособане до товарного виробництва вівчарство. Це пояснювалось тим, що останнє тісно було зв'язане з селянськими промислами, а також доступне для більшості селян (вівця в декілька разів дешевше коштувала від коня чи корови, менше вимагала витрат на утримання).

Про зв'язок селянського вівчарства з ринком свідчать такі дані по Полтавській губернії. В 1827 р. у козаків і державних селян 11 повітів губернії (нема відомостей про Золотоніський, Кобеляцький, Константиноградський і Прилуцький повіти) було 1586 тис. овець, з яких поступило в продаж до 7000 пудів вовни, близько 5000 пудів сиру, понад 1600 пудів масла і 19,5 тис. смушків. Крім того, селяни продали понад 36 тис. овець і ягнят. Загальна сума прибутку становила 190,5 тис. крб., а чистого прибутку — 50 тис. крб.¹

Слід відзначити, що в роки, коли не було епізоотій і недороду кормів, у селянських господарствах зростала кількість овець. Так, якщо у 1820 р. козаки і державні селяни Лохвицького повіту мали 3 тис. овець, то в 1826 р. кількість овець збільшилась до 12 тис.; у козаків і селян Роменського повіту відповідно — з 5700 до 15 тис.² Це зростання було зв'язане насамперед з тим, що селянське вівчарство набувало товарного характеру.

Багато селян України займалось бджільництвом, але промислове значення воно мало лише в заможних господарствах. Особливо поширено було бджільництво у селах Полтавської, Чернігівської, Київської та Херсонської губерній. У Полтавській губернії в 1813 р. налічувалось понад 394 тис. вуликів, з яких більше половини належало селянам. Цього року в продаж поступило до 42 тис. пудів меду і до 4 тис. пудів воску. Загальна сума доходу від бджільництва становила понад 441 тис. крб.³

У 1833 р. на Київщині налічувалось до 131 тис. вуликів бджіл. Із 29,5 тис. пудів одержаного меду було продано 20 тис. пудів на 130,6 тис. крб. Тут, як і в Полтавській губернії, більше половини доходу від бджільництва належало селянським господарствам. У Подільській губернії в 1837 р. було до 200 тис. вуликів бджіл, які дали близько 150 тис. пудів меду і воску. З них $\frac{2}{3}$ йшло в продаж і $\frac{1}{3}$ залишалась для домашніх потреб.⁴

Ці та вище наведені факти і дані переконливо свідчать, що селянське господарство України ще задовго до реформи 1861 року ставало на шлях товарного виробництва, але великим гальмом йому в цьому були феодально-кріпосницькі відносини, переважаюча панщинна система господарства.

¹ ПОДА, ф. Канцелярії полтавського губернатора, оп. 1, спр. 87, арк. 3, 10—11 18—19, 22—23, 27—28, 31—32, 37—40, 45—46, 49—50, 53—54.

² Там же, спр. 63, арк. 38, 40, 47, 49; спр. 87, арк. 39—40, 45—46.

³ Там же, спр. 23, арк. 37.

⁴ ЦДІАЛ, ф. Ради міністра внутрішніх справ, оп. 3, спр. 30, арк. 28.

В нерозривному зв'язку з проникненням товарно-грошових відносин у селянське господарство відбувався процес соціального розшарування селянства. В. І. Ленін, досліджуючи цей процес, відзначав: «...Спочатку ми маємо натуральних виробників, селян, порівняно однорідних. Проникнення товарного виробництва ставить багатство окремого двору в залежність від ринку, створюючи таким чином шляхом ринкових коливань нерівність і загострюючи її, зосереджуючи у одних в руках вільні гроші і розоряючи інших. Ці гроші служать, природно, для експлуатації неімущих, перетворюються в капітал»¹.

Розшарування селянства в окремих місцевостях і серед окремих категорій селян України проявлялося не в однаковій мірі. Чим більшою економічною самостійністю користувались ті чи інші категорії селян, тим швидше відбувався процес соціального розшарування.

Порівняно значний ступінь розшарування спостерігався серед державних селян Лівобережної і Південної України, які сплачували оброк. Серед селян цієї категорії на 30—40-і роки створилась економічно сильна верхівка, яка експлуатувала своїх односельчан на поденних і строкових роботах. На 1837 р. у Чернігівській губернії було близько 15 тис. бездомних селян, які постійно наймитували в межах свого села чи повіту або йшли в міста на промислові підприємства чи в Новоросійський край на сільськогосподарські роботи. Серед бездомних селян було багато козаків, які становили $\frac{2}{3}$ державних селян губернії.

За відомостями Полтавської палати державних маєтностей, в 1843 р. з 119 тис. сімей державних селян 39 тис. сімей, або 105 тис. осіб чоловічої статі, було безземельних. В кінці 40-х років серед державних селян Полтавщини налічувалось до 14 тис. осіб, що не мали не тільки землі, а й власного житла². В «Описі землеробства і промисловості державних селян Полтавської губернії» відзначається, що бездомні козаки «живуть у чужих житлах і здобувають собі шматок хліба заробітками на чужих землях; багато з козаків мають лише хати і змушені вдаватись до промислів і заробітків на поміщицьких землях Полтавської та інших губерній»³. У казенному селі Пирки (Зіньківський повіт) за описом 1852—1855 рр. налічувалось 557 дворів, з яких господарі 263 вдавались до поденних заробітків⁴.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 440.

² «Журнал Министерства государственных имуществ», 1844, ч. XI, від. II, стор. 198; 1852, ч. XXI, від. II, стор. 199—200; «Полтавские губернские ведомости», 1844, № 23, часть неофициальная.

³ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1852, ч. XXI, від. II, стор. 200.

⁴ ПОДА, ф. Лубенского музею К. М. Скаржинської, оп. 1, спр. 678, арк. 1—113.

Далеко зайшов процес соціального розшарування селян у Слобідській Україні. В кінці 20-х років XIX ст. поміщик Марков писав: «Багато селян лишилось без землі, а інші мають багато... Ті що втратили свої ділянки, давно не мають ніякого господарства і здобувають собі прохарчування заробітками у багатих»¹.

Аналогічні свідчення містять в собі статистичні описи повітів Харківської губернії, зроблені в 1837 р. Так, у описі Харківського повіту говориться, що «більша частина казенних поселян живе в бідності, не має навіть тягла для обробітку своєї невеликої ділянки землі. Взимку наймаються для виконання робіт на винокурних заводах поміщицьких маєтків, а влітку по білетах їдуть для збирання хлібів і сіна в Катеринославську губернію і донські станиці. Майже в усіх селищах однакова нужда на землю. Ледве припадає по дві десятини з паром на ревізьку душу селян-бідняків. Деякі заможні мужики мають десятин по сто землі з угіддями й лісами, придбаних ними з дворянських рук. Але таких серед власників дуже мало»².

Державні селяни Катеринославської і Херсонської губерній взагалі перебували в кращому становищі порівняно з селянами Лівобережної України. Вони користувались більшими наділами землі, до того ж в склад їх входили іноземні колоністи та одновірці-переселенці, зміцненню господарств яких всіляко сприяв царський уряд. Але за загальними високими розмірами земельних наділів державних селян приховувалася надзвичайна нерівномірність їх в окремих господарствах: десятки і сотні десятин землі в одних і мізерні наділи в інших. Яскраву картину взаємовідносин між протилежними групами селян у південних губерніях дав невідомий автор записки «Про державних селян в Новоросійському краї» (1836 р.). Багаті, пише він, «захоплюють найкращі і найближчі ділянки землі і тримають своїх бідних собратів у цілковитому поневоленні. Не знаходячи проти багатців заступництва і захисту, бідняки зовсім позбавлені засобів для засівання власної ріллі, розведення власної худоби, вони не мають змоги навіть розпоряджатись часом для своїх польових робіт, будучи зобов'язаними займатися цим по боргових претензіях, переважно у багатців»³.

Наслідки процесу економічного розшарування серед державних селян можна яскраво простежити на прикладі села Ваніківки, Херсонського повіту. У 1837 р. в цьому селі було 224 господарства, з яких 60 зовсім не мали волів, а 61 господарство мало по три і більше пар волів. Заможні господарства мали до десяти і більше голів іншої рогатої худоби, а деякі — десятки

¹ «Архив Мордвиновых», т. VII, СПб., 1888, стор. 291—292.

² ХОДА, ф. Харківського губернського статистичного комітету, спр. 1, арк. 49.

³ Цит. за: Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1, М.—Л., 1946, стор. 76.

й понад сто овець. Селянин Федір Мажара мав 6 пар волів, 2 коня, 30 корів, 260 овець і 300 кіп хліба; Василь Рева— 8 пар волів, 2 коня, 13 корів, 160 овець і 150 кіп хліба; у Павла Малигіна було 30 пар волів (він, мабуть, займався чумакуванням)¹.

Як на Лівобережній, так і в Південній Україні частина заможних селян переходила в стан міщан і купців, влаштовувала промислові підприємства, проводила значні торгові операції.

Державні селяни Правобережної України в основній своїй масі перебували на так званому «господарському становищі», що по суті нічим не відрізнялось від становища кріпаків (особиста залежність селян від тимчасового володільця і відбування на нього панщини). Все це затримувало процес соціального розшарування цієї групи селян, хоч і не могло зупинити його. У середовищі державних селян Правобережної України також виділялася заможна верхівка, господарства якої поступово переходили на шлях торгового землеробства. Разом з цим тут були групи напівтяглих, городників і бобилів. За даними 1839 р., 15% державних селян Правобережної України були зовсім позбавлені засобів виробництва і 35% таких, які самотійно, без супруги з іншими, не могли обробляти свої наділи².

Царський уряд, виходячи з фіскальних інтересів, вживав цілий ряд заходів, спрямованих на зміцнення господарств заможної верхівки села. Так, у грудні 1801 р. було видано указ про зрівняння державних селян в правах з купцями і міщанами щодо придбання незаселених земель. Скориставшись цим указом, заможна верхівка посилено скуповувала у поміщиків землю. Деякі сільські багатії купували її десятками і сотнями десятин. В інтересах заможної верхівки було видано і указ 1818 р., за яким дозволялось селянам влаштовувати фабрики і заводи, взявши для цього торгове посвідчення і заручившись згодою на це місцевого начальства або поміщика.

В кінці XVIII—першій половині XIX ст. значні зміни відбувались і в середовищі селян-кріпаків. Поряд з загальним зубожінням і розоренням селян тривав процес їх соціального розшарування. З економічно слабкої й цілком залежної від поміщиків селянської маси виділялась заможна верхівка, яка поступово ставила в залежність від себе зубожілу частину села, викупувалась на волю або наймала батраків, які відбували за неї панщину. Вже під час ревізії 1795 р. виявилось багато селян «живущих в работниках и в черной работе». Ця група селян в деяких селах Правобережної України становила 10—20 і навіть 40 процентів загального числа сімей³.

¹ В. Теплицький, Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, К., 1959, стор. 27—28.

² «Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ (1837—1887)», ч. II, СПб., 1888, додаток, табл. 5.

³ ХмОДА, ф. Подільської казенної палати, оп. 1, спр. 2701, арк. 224, 284, 324, 399, 474, 583, 711.

Як вказувалося вище, процес розшарування кріпосних селян відбувався швидко там, де завдяки сприятливим умовам вони користувалися певною економічною самостійністю. На Лівобережній Україні в зміцненні заможної верхівки мало значення й те, що до 1843 р. у багатьох місцевих кріпаків були власні землі. Приватне землеволодіння кріпаків зустрічалося також і в деяких селах Правобережної України.

Серед поміщицьких селян були тяглі, піші, городники і бобилі. Тяглі господарства, маючи достатню кількість робочої худоби, користувались, як правило, значними наділами землі. В залежність до них поступово попадали піші, городники й бобилі. В Київській губернії в 1845 р. 15% поміщицьких селян не могли займатись землеробством в зв'язку з відсутністю наділів. Коли взяти до уваги наявність робочої худоби, то виявляється, що тут лише $\frac{1}{3}$ частина селян була спроможна виконувати більш-менш самостійно землеробські роботи¹. У 1839 р. в окремих губерніях Лівобережної України поміщицьких селян, не наділених землею, було: у Полтавській—15%, Чернігівській і Харківській—по 24%. Крім того, в Полтавській губернії було 32% селян, наділених тільки городами².

Серед поміщицьких селян, як і серед державних, поширювались у найрізноманітніших формах кабала, лихварство, економічне поневолення. «Лихварство,— говорить К. Маркс,— не змінює способу виробництва, але присмоктується до нього як паразит і приводить його до жалюгідного стану. Воно висмоктує його соки, виснажує його і примушує відтворення відбуватися при дедалі жалюгідніших умовах»³.

Лихварські операції були одним з важливих засобів збагачення сільської верхівки. Масового характеру набрало в до-реформеному селі надання в позику грошей за надзвичайно високі проценти, за відробітки чи під заставу худоби та землі. Неспроможність селянина своєчасно виплатити борг вела до втрати ним засобів виробництва і перетворення в постійного наймита — заробітчанина.

Швидке розорення селянських господарств при повільному промисловому розвитку створювало надлишок робочих рук, які не могли знайти застосування на місці. Селяни, як відзначалося вище, йшли на заробітки в Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, а також в Землю Війська Донського. Вже в описах Київського і Харківського намісництв, що відносяться до 80-х років XVIII ст., є чимало зауважень про те, що жителі того чи іншого повіту відходять на заробітки в Південну Україну та донські станиці. Особливо швидко зростало число заробітчан у 30—50-х роках XIX ст. в зв'язку з поглиб-

¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 305.

² И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Л., 1925, стор. 231.

³ К. Маркс, Капитал, т. III, стор. 606.

ленням процесу соціального розширення селянства. З Полтавщини в 40-х роках щороку йшло на заробітки в південні губернії до 90 тис. осіб. В кінці 50-х років у губерніях України було видано паспортів (для виходу і виїзду з місць проживання) до 200 тисяч, з яких майже $\frac{3}{4}$ припадало на Полтавську і Харківську губернії. Звичайно, багато селян йшло на заробітки у віддалені місця без паспортів і білетів. Контингент заробітчанин на Півдні поповнювався також за рахунок місцевих зубожілих державних селян.

Про розширення селянства свідчать не тільки зміни в земельних відносинах, а й заняття промислами та торгівлею. Серед української сільської буржуазії, що народжувалася, зустрічались великі промисловці — капіталісти, типовими представниками яких були Яхненки і Симиренко. Заможна верхівка села зосереджувала в своїх руках велику кількість промислових підприємств, що обслуговувались найманою робочою силою, а також вела значну торгівлю. Лише в Бердичівському повіті в 1856 р. заможним селянам належало 83 промислових підприємств, на яких працювало понад 1000 робітників¹.

В розширенні й поглибленні товарно-грошових і капіталістичних відносин у селянських господарствах значну роль відігравав чумацький промисел. Чумаки вели обширну торгівлю не тільки сіллю і рибою, а й багатьма іншими товарами: дерев'яним і глиняним посудом, возами, колесами, лісоматеріалами, деревесним вугіллям, дьогтем, смолою, крейдю, алебастром, вапном, рядовиною, полотном, тютюном, хлібом, горілкою, овочами, фруктами тощо. Купивши той або інший товар в одному місці, чумаки продавали його з чималим баришем там, де на нього був більший попит і вища ціна. Серед селян, що займалися чумацьким промислом, на час реформи 1861 року відбулося різке соціальне розширення: виділилися економічно міцний прошарок сільської буржуазії, створилася численна група чумацьких наймитів².

Розширення селянства створювало ринок для товарного виробництва, для капіталістичного способу виробництва. В. І. Ленін з приводу цього відзначає: «В нижчій групі це утворення ринку відбувається за рахунок предметів споживання (ринок особистого споживання). Сільський пролетар, порівняно з середнім селянством, *менше споживає*,— і притому споживає продукти гіршої якості (картопля замість хліба та ін.),— *але більше купує*. Утворення і розвиток селянської буржуазії ство-

¹ «Памятная книжка Киевской губернии за 1857 г.», К., 1857.

² Питання про роль чумацького промислу в розвитку товарного виробництва на Україні у XVIII—першій половині XIX ст. детально висвітлено в статтях І. С. Слабеева: «Роль торгово-транспортного (чумацького) промислу в розвитку економіки України першої половини XIX ст.» («Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 13, К., 1960), «Соціальне розширення серед чумаків у XVIII—XIX ст.» («Український історичний журнал», 1959, № 2).

рює ринок двояким способом: по-перше і головним чином,— за рахунок засобів виробництва (ринок продуктивного споживання), бо заможне селянство прагне перетворити в капітал ті засоби виробництва, які воно «збирає» і від «збіднілих» поміщиків і від розорюваних селян. По-друге, ринок створюється тут і за рахунок особистого споживання внаслідок розширення потреб у заможніших селян»¹.

* *
*

Підсумовуючи розгляд поставленого в розділі питання, треба відзначити, що в кінці XVIII—першій половині XIX ст. сільське господарство України все більше і більше перетворювалось в товарне виробництво. Незважаючи на переважання панщинної системи, в сільському господарстві розвивались капіталістичні відносини, що проявлялися, насамперед, у розширенні використання вільнонайманої праці як селянськими, так і поміщицькими господарствами. В процесі соціального розшарування селянства на селі створилися дві протилежні групи селян, одна з яких, зосередивши значну кількість засобів виробництва, постійно вдавалася до застосування найманої праці, а друга, будучи повністю чи частково позбавлена засобів виробництва, змушена була пропонувати свої робочі руки.

Товаризація поміщицьких маєтків і проникнення товарно-грошових та капіталістичних відносин у селянське господарство були виявом розкладу феодального способу виробництва. Дія економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил вела до ліквідації феодально-кріпосницької системи, яка вже перетворилась в гальмо економічного розвитку. «Ні одна суспільна формація,— підкреслює К. Маркс, —не гине раніш, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові вищі виробничі відносини не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в лоні самого старого суспільства»².

В тогочасному сільському господарстві, що ставало необхідною сировинною базою промисловості, відбувався процес поступової спеціалізації сільськогосподарських районів по галузях і культурах. Неухильний розвиток промисловості, виникнення господарських районів у Росії, спеціалізація окремих сільськогосподарських районів на Україні— все це було основою для реалізації зростаючої маси товарів, які давало на ринок сільське господарство України. Маючи багатогалузеву промисловість і сільське господарство, що спеціалізувалось, Україна в кінці XVIII—першій половині XIX ст. відіграла значну роль в економіці Росії, займала чільне місце у всеросійському внутрішньому ринку.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 147.

² К. Маркс, До критики політичної економії, К., 1954, стор. 147.

Розділ III

РОЗВИТОК ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ НА УКРАЇНІ

Важливе місце в системі внутрішньої торгівлі на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст. займали ярмарки. Збільшення кількості ярмарків і товарообороту на них свідчило про дальше зрушення в суспільному поділі праці, про посилення розкладу феодально-кріпосницької системи взагалі і кріпосницького натурального господарства зокрема.

Велике господарське значення ярмарків полягало в тому, що вони були своєрідними артеріями в розподілі товарів по різних містах, містечках, селищах, селах і хуторах. І це їх значення набуває особливої ваги, коли врахувати тогочасне бездоріжжя і відсутність досконалих засобів сполучення. Між ярмарковою, базарною і постійною торгівлею, що розвивалась у містах і містечках, існував тісний зв'язок. З базарами ярмарки мали двосторонній зв'язок. На них йшла закуплена на базарах невеликими частинами сільськогосподарська продукція, а з них направлялися промислові товари для роздрібного продажу на базарах.

Ярмарки сприяли розвитку постійної торгівлі в містах. На ярмарках купці запасались на тривалий час товарами для торгівлі в своїх крамницях, а також для ресторацій, харчевень і т. д. Проте зв'язок між ярмарками і постійною торгівлею тривав доти, поки постійна торгівля знаходилась в недорозвинутому стані. З часом, коли постійна торгівля набула значного розвитку, вона перетворилась в антипод ярмарковій. Чим більше зростала постійна торгівля, тим менше залишалось місця ярмарковій. Але таке становище складалося вже в пореформеній період, який виходить за межі нашого дослідження.

Великі оптові ярмарки мали тісні зв'язки також з малими ярмарками, на яких велася роздрібна торгівля і які мало чим відрізнялися від звичайних базарів. Як і на базарах, тут зосереджувалась сільськогосподарська продукція для продажу на великих ярмарках, а також продавалися промислові товари, привезені з великих ярмарків.

Ярмарки, особливо великі, на яких велася оптова торгівля, сприяли проникненню товарних відносин у феодально-натуральне господарство поміщиків. Поряд з купцями поміщики брали участь в оптовій торгівлі на великих ярмарках. У розпорядженні їх була і значна кількість сільськогосподарської продукції, і необхідні засоби транспортування (гужова повинність селян).

Забезпечуючи посередньо чи безпосередньо сільське населення промисловими товарами, ярмарки були місцем широкого збуту цих товарів, а також місцем придбання сільськогосподарської сировини та всіх інших матеріалів, необхідних для промислового виробництва. Отже, через ярмарки, як і через інші ланки внутрішньої торгівлі, здійснювався зв'язок між промисловістю і сільським господарством, зв'язок між містом і селом.

Ярмаркам належала значна роль у зовнішній торгівлі Росії, в тому числі й України. На них зосереджувались товари, що вивозились через сухопутні митниці і чорноморсько-азовські та балтійські порти. Вони були головним місцем оптового і роздрібного продажу імпортованих товарів.

Говорячи про велике значення ярмарків у господарському житті країни, слід одночасно вказати на те, що їх існування було зумовлено цілим рядом причин, зв'язаних з станом економіки тогочасної Росії. Серед цих причин можна зокрема назвати такі: обширність території Росії при низькій густоті населення, погані шляхи сполучення, відсутність залізниць, повільність товарообороту, слабкість розвитку постійної торгівлі, відсутність широкого кредитування¹. Таким чином, будучи викликана до життя конкретними умовами суспільно-економічного розвитку Росії, в тому числі й України, ярмаркова торгівля відбивала тогочасний стан цього розвитку.

На Україні давно вже склалася густа мережа шляхів, які з'єднували промислово-торгові центри, пересікаючи велику територію. По цих шляхах відбувалося транспортування вантажів на ярмарки і з ярмарків.

Кожне значне місто було зосередженням великої кількості торгових шляхів. Наприклад, у Харкові в кінці XVIII—першій половині XIX ст. сходилися такі головні шляхи: Московський (Харків—Белгород—Курськ—Москва—Петербург), Воронезький (Харків—Вовчанськ—Воронеж—Тамбов—Пенза—Казань), Катеринославський (Харків—Валки—Полтава—Кременчук—Катеринослав), Київський (Харків—Богодухів—Охтирка—Гадяч—Лохвиця—Прилуки—Київ), Сумський (Харків—Золочів—Суми—Глухів—Новгород-Сіверський), Донський або Черкаський (Харків—Чугуєв—Ізюм—Дон—Кавказ) і Волзький (Харків—Саратов—Царицин—Астрахань).

Важливе значення мали торгові шляхи, що з'єднували

¹ Питання про кредит в Росії з середини XVII ст. до 1861 р. детально досліджене в книзі С. Я. Борового «Кредит и банки в России», М., 1958.

Центральну Росію і Південну Україну, проходячи через багато міст, містечок і сіл Лівобережної та Правобережної України. Це, зокрема, такі: Москва—Орел—Глухів—Ніжин—Київ—Таврійська губернія; Петербург—Могильов—Чернігів—Лубни—Катеринослав; Москва—Харків—Полтава—Кременчук—Катеринослав. Продовжував зберігати своє значення давній Муравський шлях, що йшов через Лівобережну Україну на Дон.

Всі ці шляхи були ґрунтовими і перебували у дуже поганому стані. Їх рідко ремонтували, а тому при першій непогоді вони ставали непридатними для транспортування важких вантажів. Про незадовільний стан шляхів є чимало свідчень сучасників. Наприклад, поміщик з Лівобережної України П. Лялін писав: «Малоросія не має з північними губерніями ні водних, ні сухопутних сполучень. Якщо везти жито чи пшеницю до північних міст, де збут добрий, треба витратити на шляхові потреби всі вторговані гроші і, крім того, доводиться ризикувати худобою, як це часто трапляється на наших грузьких і невилазних дорогах. В самій Малоросії осінню і весною зовсім припиняється рух важких транспортів»¹.

Про дороги в Київській губернії в одному з тодішніх офіціальних видань говориться: «Розвитку торгівлі в Київській губернії дуже перешкоджає поганий стан шляхів, які властивістю рихлого чорноземного ґрунту під час першої негоди стають незручними для проїзду. Часто під час бездоріжжя партія чумаків зупиняється на декілька днів, не маючи можливості рухатись вперед. Весною шляхи встановлюються не раніше половини квітня, у вересні починається нова грязь, у жовтні й листопаді земля замерзає, утворюються груддя, колоття, слідом за цим ожеледь, під час якої транспортування на волах неможливі»².

Не кращими були шляхи в Південній Україні. Олександрівський поміщик В. Крейц у 1851 р. писав: «Сухопутних сполучень, тобто зручних сучасних у нас нема. Про шосе і залізниці ми нічого знати не знаємо. Не можна ж вважати шляхами сполучення ті поштові, чумацькі і міжселищні шляхи, по яких рухаються наші пошти, транспорти, торгівля і взагалі все зовнішнє життя й інтереси кожного,— шляхи, які близько півроку непрохідні, від грязі, грузькості, на яких часто нема ні мостів, ні гребель, які ремонтуються або вірніше вичищаються і зарівнюються тільки перед ревізією губернатора, і, нарешті, на яких найменша річка або струмок під час танення снігів становить непрохідну перешкоду і затримує транспорти не на дні, а на цілі тижні»³.

Будівництво шосейних шляхів в Росії почалося дуже пізно.

¹ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1844, ч. X, від. II, стор. 42.

² «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. X, ч. I, Киевская губерния, СПб., 1848, стор. 112.

³ «Записки історично-філологічного відділу УАН», 1927, кн. XI, стор. 313.

Лише в 1833 р. було закінчено перше шосе між Петербургом і Москвою. На 1840 р. довжина шосейних шляхів у Росії становила всього 780 км¹, до того ж вони були переважно збудовані в Царстві Польському з військово-стратегічною метою. На Україні в 40—50-і роки ХІХ ст. шосе з'єднали Харків з Москвою, Київ з Островом і Брестом.

Про поганий стан шляхів і відсталість засобів сполучення неодноразово говорили сучасники. Так, О. М. Радіщев у своїх працях підкреслював, що такий стан шляхів перешкоджає поширенню внутрішньої торгівлі і встановленню економічних та культурних зв'язків між окремими областями Росії.

Нищівно бичував транспортну відсталість Росії О. С. Пушкін. Він рішуче засуджував феодально-кріпосницьку повинність по ремонту шляхів, вказуючи на те, що ремонт шляхів є однією з найтяжчих повинностей, яка служить приводом до утисків і взятків.

В. Г. Белінський, палко відстоюючи технічний прогрес Росії, називав залізниці й пароплави «великими перемогами віку», і «вже не тільки над матерією, а й над простором і часом»².

Т. Г. Шевченко у своєму «Щоденнику» писав: «Вели ми розмови про те, що в нас шляхи сполучення... більш ніж мерзenni. Наприклад, в 1843 р. в Чернігові на базарі продавали борошно 20 коп. сріблом пуд, а в містечку Гомелі теж саме борошно продавали по 1 крб. сріблом пуд»³.

В умовах відсутності шосейних шляхів і залізниць транспортування товарів вимагало значних додаткових витрат, що вело до підвищення цін на ці товари.

Частина товарів, які продавались на ярмарках і базарах, транспортувалась водним шляхом — по Дніпру і його притоках, а також по Дністру. Так, у 1828 р. по Дніпру разом з Березиною, Сожем і Десною перевезено вантажів на 10 млн. крб.⁴ В наступні роки транспортування вантажів по ріках неухильно зростало. Зокрема в 1860 р. лише по Дніпру в межах Київської губернії пройшло 3981 судно і 4653 плоти з вантажем на 11821 тис. крб.⁵

Чимало суден і плотів проходило Дністром. У 1853 р. тільки в межах Херсонської губернії по ньому пройшло 1929 суден і 533 плоти. Загальна сума вартості їх вантажу становила 1344 тис. крб.⁶ Протягом 1849—1857 рр. по Дністру було пере-

¹ В. Виргинский, Железнодорожный вопрос в России до 1835 г. «Исторические записки», 1948, т. 25, стор. 142.

² В. Белинский, Полное собрание сочинений, т. VII, СПб., 1904, стор. 478—479.

³ Т. Шевченко, Повна збірка творів, т. V, К., 1939, стор. 159.

⁴ П. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, М., 1950, стор. 87.

⁵ ЦДАЛ, ф. Ради міністра внутрішніх справ, оп. 6, спр. 20, арк. 76.

⁶ ООДА, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 248, спр. 1578, арк. 444.

везено, за даними А. Скальковського, товарів на 10742 тис. крб.¹ За наближеними підрахунками цього ж автора, річкове судноплавство всього Новоросійського краю в 40-х роках мало від 3600 до 4600 суден, які перевозили щорічно вантаж на суму від 6 до 12 млн. крб.²

По ріках України тоді плавали гребно-парусні судна, байдарки, напівбайдарки, барки, галери, плашкоти, човни, плоти. У 1823 р. на Дніпрі з'являється перший пароплав³. Згодом, у 1838 р.⁴, створюється Дніпровська пароплавна компанія. Проте вона мала лише два пароплави. Напередодні реформи 1861 року по Дніпру і його притоках курсувало 17 пароплавів. Кілька пароплавів було на Дністрі⁵.

Слабий розвиток пароплавства, територіальна обмеженість річкової системи, недовготривалість навігації, природні перешкоди в судноплавстві (пороги на Дніпрі, підводні камені на Дністрі, мілководдя) — все це обмежувало користування водними шляхами і не могло в значній мірі послабити гостроти проблеми перевозки товарних вантажів.

* *
*

Зробивши попередні зауваження щодо значення ярмаркової торгівлі і умов її розвитку, спинимось детально на питаннях про кількість ярмарків на Україні в окремі періоди, вартість привезених і проданих на них товарів, про місце України в ярмарковій торгівлі Росії; розглянемо питання про групування ярмарків щодо їх товарообороту, основні місця привозу і продажу на них товарів, про роль найбільших українських ярмарків у розвитку внутрішньої торгівлі, їх місце в системі всеросійського внутрішнього ринку.

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. в Росії існувало багато ярмарків. Значна частина їх припадала на Україну.

¹ А. Скальковский, Днестр, его значение в торговле и промышленности Южной России, «Экономический указатель», 1858, № 67, стор. 324.

² А. Скальковский, Торговая промышленность в Новороссийском крае, «Журнал Министерства внутренних дел», 1851, ч. 33, стор. 190.

³ Побудований у с. Мошни (Черкаський повіт) — маєтку князя М. С. Воронцова.

⁴ Часто в історичній літературі створення Дніпровської пароплавної компанії відноситься до 1835 р. В дійсності ж цього року бобруйський (раніше віленський) купець Рогозін одержав привілей на побудову й використання пароплавів на Дніпрі. У 1838 р. була організована компанія, куди ввійшли як засновники Рогозін, петербурзький купець Еберт і аптекар Штраух (ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 5, спр. 1467, арк. 2, 84).

⁵ У 1847 р. на Дністрі було 3 пароплави: 2 казенні («Граф Воронцов» і «Днестр») і один приватний, що належав поміщику Лубі («Подольские губерньские ведомости», 1847, № 18, часть неофициальная).

особливо на її Лівобережну частину. М. К. Рожкова, досліджуючи значення ярмарків у внутрішній торгівлі дореформеної Росії, цілком вірно, на наш погляд, робить припущення, що вже на початку XIX ст. спостерігався значно менший розвиток ярмаркової торгівлі в промислових районах в порівнянні з сільськогосподарськими, що виникнення нових і розширення старих ярмарків протягом першої половини XIX ст. відбувалося на околицях Росії¹.

За підрахунками М. К. Рожкової, з 64 великих ярмарків (оборот від 1 млн. крб. до 139 млн. крб.), які відбулися в Росії 1817 р., 26 припадало на Україну². У 1831 р. відбулося 10 ярмарків з привозом товарів на суму понад 10 млн. крб., 10 — з привозом товарів від 3,5 млн. крб. до 10 млн. і 44 ярмарки з привозом товарів від 1 млн. до 3,5 млн. крб. На Україні ярмарків першої групи було 4, другої — 7 і третьої — 10³. На ці ярмарки припадало понад 25% товарообороту ярмарків Росії.

У 1858 р. в Росії відбулося 4930 ярмарків, з яких на Україну припадало 1953. Привіз товарів на ярмарки Росії становив цього року 266,5 млн. крб., а продаж — 216 млн. крб.; на Україні відповідно — 110,5 млн. крб. і 56,7 млн. крб. Отже, на Україні відбулося до 40% ярмарків Росії, на які, виходячи з вартості товарів, привозилось 40% і продавалось 26% товарів всіх ярмарків Росії, причому на губернії Лівобережної України припадало 165 ярмарків, що мали привіз товарів на 81 млн. і продаж на 45 млн. крб. Таким чином, у цих губерніях було до 55% ярмарків всієї України з 71,5% вартості привезених і 79% проданих товарів⁴. Всі ці дані свідчать про значне поширення ярмаркової торгівлі на Україні взагалі і на Лівобережній Україні зокрема.

Наводячи суми вартості привезених і проданих товарів, слід зробити застереження, що вони дуже далекі від дійсності і не можуть дати справжньої уяви про обсяг ярмаркової торгівлі. Це зумовлено рядом обставин. Поліція, урядовці, а на великих ярмарках ярмаркові комітети вели дуже недбало облік привезених і проданих товарів. Як правило, непродані на одному ярмарку товари везлися на інший, реєструвались багато разів, що штучно збільшувало загальну суму вартості привезених на ярмарки товарів. Більш вірогідними є суми вартості проданих товарів, бо, за невеликим винятком, продані оптом на ярмарку

¹ М. Рожкова, К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.), «Исторические записки», 1955, т. 54, стор. 298.

² Там же, стор. 299.

³ Е. Зябловский, Российская статистика, ч. II, СПб., 1832, стор. 169—170.

⁴ Підраховано за даними звіту міністра внутрішніх справ за 1858 рік («Журнал Министерства внутренних дел», 1860, № 4, приложения).

товари поступали в роздрібну торгівлю і на інші ярмарки не попадали.

Ярмарки на Україні, як і в Центральній Росії, існують з давніх часів. 1556 ярмарків, які відбулись на Україні в 1817 р. і про які є відомості, за часом виникнення розподілялися так: до 1654 р. виникло 148 ярмарків, з 1654 до 1793 р. — 1101 ярмарок і з кінця XVIII ст. до 1817 р. — 270 ярмарків¹.

Були ярмарки в містах, в багатьох казенних та поміщицьких містечках і селах, а також біля деяких монастирів. За підрахунками І. Г. Шульги, зробленими на основі даних О. Шафонського й «Опису Новгород-Сіверського намісництва», на Чернігівщині й Новгород-Сіверщині у 80-х роках XVIII ст. відбулося 232 ярмарки. Із них в містах 68, в казенних містечках 25, в казенних селах 41, в поміщицьких містечках 49, у поміщицьких селах 21 і біля монастирів 28².

На 1780 р. у Слобідській Україні налічувалося 219 ярмарків, з яких 16 великих і середніх були в містах, а решта в казенних (146) і поміщицьких (57) селах³.

Значно зросла кількість ярмарків на Україні в першій половині XIX ст. Це зумовлювалось тими соціально-економічними зрушеннями, які сталися у народному господарстві. Влаштуванню нових ярмарків передувало клопотання перед царським урядом місцевих органів влади і окремих поміщиків. Домагаючись відкриття в своїх селах нових ярмарків, поміщики мали на меті як збір грошей за торгіві місяця, так і наближення ринку збуту до селянських господарств, що полегшувало поміщикам стягати з них грошові побори.

Царський уряд охоче йшов назустріч клопотанням місцевих органів влади та поміщиків, дозволяючи у великій кількості відкривати ярмарки в містах, державних та поміщицьких містечках і селах. Правда, інколи клопотання про відкриття ярмарків «вирішувалось» протягом багатьох років. Наприклад, клопотання про відкриття чотирьох ярмарків у Житомирі «виішувалось» з 1850 до 1864 року, у Вінниці про відкриття такої ж кількості ярмарок — з 1839 до 1857 року⁴.

Найбільш повні відомості про кількість ярмарків на Україні в першій чверті XIX ст. ми маємо за 1817 р. Цього року в українських губерніях налічувалося 2346 ярмарків, з яких

¹ ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 4, спр. 129, арк. 46—82, 141—154, 237—243, 419—434, 439—475, 528—543, 585—591, 698—700, 703—715.

² І. Шульга, Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст., р. хопис кандидатської дисертації, стор. 300.

³ Д. Бага лей, Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVIII и XVIII вв., Х., 1888, стор. 15—16.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, оп. 1, спр. 8153 і 9499.

508 відбулося в містах, 1225 — в містечках і 613 — в селах¹. По губерніях ці ярмарки розподілялися так: Волинська — 714, Слобідськоукраїнська — 343, Полтавська — 332, Катеринославська — 228, Подільська — 250, Київська — 216, Чернігівська — 163, Таврійська — 66 і Херсонська — 34 ярмарки². Слід сказати, що ці дані також неточні і неоднорідні. В той час, коли у деяких губерніях у відомості вносились всі ярмарки і навіть торги, що відбувались кожні два тижні (губернії Правобережної України, особливо Волинська), то в інших у відомостях попадали тільки значні ярмарки (губернії Лівобережної України).

У 1858 р. на Україні налічувалося, як уже відзначалося вище, 1953 ярмарки. Із них на Харківську губернію припадало 469, Полтавську — 389, Катеринославську — 384, Чернігівську — 207, Волинську — 149, Київську — 125, Херсонську — 88, Таврійську — 86 і Подільську — 56 ярмарків. У нас нема підстав припускати, що на 1858 р. відбулося значне зменшення кількості ярмарків на Україні порівняно з 1817 р. Причина такої розбіжності в даних полягає насамперед в різних підходах урядовців до складання відомостей. У відомостях за 1858 р. по губерніях Правобережної України вже не значаться дрібні ярмарки і торги, що також називалися ярмарками.

Проте, хоч наведені вище дані через свою неточність і неоднорідність і не дають можливості простежити зміну в кількості ярмарків, але вони свідчать про густу ярмаркову мережу на Україні, що мало велике значення для розвитку товарного виробництва.

Початок ярмарків, як правило, приурочувався до того чи іншого релігійного свята, що й давало їм назву — хрещенський, воздвиженський, трійцький, георгіївський, петропавлівський, іллінський, семенівський, покровський і т. д. Тривалість ярмарків була різна — від одного-двох днів до двох тижнів. Коли ж врахувати окремі додаткові періоди ярмарків, так звані «чорні»³, «кінні», «краснорядські» та інші ярмарки, то тривалість великих ярмарків становитиме до місяця і навіть більше.

Наприклад, Георгіївський ярмарок у Гадячі (кінець XVIII ст.), тривав до п'яти тижнів. Іллінський ярмарок (в Ромнах, а з 1852 р. в Полтаві) починався кінним ярмарком, що тривав

¹ В Подільській і Херсонській губерніях сільських ярмарків за цією відомістю не значиться.

² ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 1, спр. 129, арк. 46—82, 141—154, 237—243, 419—434, 528—543, 585—591, 698—700, 703—715.

³ Ярмарки, на яких продавались товари для широких мас населення. Про такі ярмарки В. Павлович писав: «Ще за кілька днів до початку ярмарку в якому-небудь з міст, тобто до дня в який він офіційно буває відритим, збирається так званий чорний ярмарок. На нього приганяють рогату худобу, табунні коні і приходять обози з усіма необхідностями для простолюду, особливо з дерев'яними виробами» (В. Павлович, Катеринославская губерния, стор. 253).

з 10 до 20 липня, потім відкривався краснорядський, який тривав до 4 серпня. Троїцький ярмарок у Харкові починався 12 травня кінним, а з 25 травня до 14 червня відбувались шерстяний і краснорядський ярмарки.

Переважна ж частина ярмарків тривала від одного до трьох днів. Цінні дані щодо цього дають згадувані вже відомості за 1817 р. З 2346 ярмарків, що відбулися тоді на Україні, 1703 тривали від 1 до 3 днів, 464 — від 4 до 7 днів, 106 — від 8 до 14 днів і 16 ярмарків тривали понад 14 днів. Крім того, було ще 57 ярмарків, тривалість яких не вказана.

Дні ярмарків в тому чи іншому населеному пункті визначались так, щоб вони не збігалися з строками ярмарків в близьких селах чи містах. Неодночасність великих ярмарків давала можливість купцю послідовно перевозити свої непродані товари з одного ярмарку на інший. За свідченням І. Аксакова, у 50-х роках ХІХ ст. московські купці з своїми товарами проходили такий шлях: Введенський ярмарок у Сумах — Хрещенський у Харкові — Маслянський у Ромнах — Георгіївський у Єлизаветграді—Троїцький у Харкові—Корінний у Курську—Іллінський в Полтаві—Покровський у Харкові і т. д. Такий шлях проходили з своїми товарами не тільки московські купці, а й українські та купці інших міст Центральної Росії. Так на території Лівобережної України створювався замкнутий ярмарковий ланцюг, ланки якого — великі ярмарки — постачали товарами цілу систему середніх і дрібних ярмарків.

Ярмарки Лівобережної України були тісно зв'язані з найважливішими ярмарками Південної України і, правда, слабше, з ярмарками Правобережжя. Катеринославський губернатор у своєму звіті за 1853 р. відзначав, що на міські ярмарки губернії товари привозяться з Нижегородського макарівського ярмарку, Полтавського іллінського, Харківського хрещенського¹. Багато українських купців відвідували ярмарки, розташовані у великоруських губерніях. Все це говорить про те, що ярмаркова мережа України була нерозривно зв'язана з всією ярмарковою системою Росії.

Ярмарки відбувалися в усі пори року — взимку, навесні, влітку і восени. В зв'язку з відсутністю удосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на ярмарках проводилися в січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш зручні для транспортування по них вантажів. Про значну відмінність обсягу торгових операцій на ярмарках в окремі пори року може свідчити такий факт. У 1847 р. на Київщині було 223 ярмарки, з яких 62 відбулося весною, 53 влітку, 56 осінню і 52 зимою. Незважаючи на те, що весною і осінню відбулося

¹ ООДА, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 248, спр. 1578, арк. 127.

118 ярмарків, а літом і зимою 105, сума вартості привезених товарів на перші становила 632 тис. крб., а на другі — 2228,8 тис. крб.¹, тобто перша була менша другої в три з половиною рази.

На розмір торгових оборотів того чи іншого ярмарку дуже впливало й те, в якій мірі під час ярмарку були зайняті польовими роботами селяни. Особливо це було помітно на товарообороті сільських і містечкових ярмарків. Крім того, розгортання ярмаркової торгівлі залежало від територіального розміщення населеного пункту, в якому відбувались ярмарки, наявності шляхів сполучення, віддаленості від інших ярмаркових місць тощо. А Шмідт не безпідставно вважав, що розвиток ярмарків зумовлюється, головним чином, такими причинами: 1) зручним вибором часу для них, коли найбільш потрібні товари, 2) місцем розташування, вигідним в торговому відношенні, 3) віддаленістю від інших міст, в яких ярмарки мають більший розвиток².

За користування ярмарковим місцем спеціально поставлені ярмаркові або окремі урядовці брали певну плату. Єдиної такси на користування ярмарковими місцями не було. Її визначали міські чи сільські органи влади. Наприклад, у м. Сквирі (Київська губернія) в 1806 р. на ярмарках бралась така плата: за віз з кримською сіллю, бочками олії, гончарними чи столярними виробами по 10 коп., за віз з чобітьми чи шкірою — 12 коп., за віз риби або віз фруктів — по 15 коп., з шапошників — по 10 коп., калашників і римарів — по 5 коп.³ Значно більше доводилося платити за користування місцем на великих ярмарках.

Нерідкі були зловживання урядовців: вони привласнювали зібрані гроші, вимагали більшої, ніж встановлено, плати, самочинно вводили додаткові побори тощо. Так, у 1784 р. комендант м. Ізюма самовільно ввів збір грошей на чищення ярмаркових місць. Це було предметом розгляду палатою карного суду Харківського намісництва⁴.

В багатьох містах і селах ярмаркові збори здавались на кількарічний відкуп. У 1806 р. жителі м. Сквирі Федір Штундзяренко і Данило Власенко звернулися до міської думи з пропозицією взяти на чотирирічний відкуп ярмарковий збір у місті⁵. В результаті проведення публічних торгів у 1813 р. ярмарковий збір у м. Таращі взяв на відкуп Ю. Каневський⁶.

Торгові обороти окремих ярмарків були різними: від кіль-

¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 524.

² А. Шмидт, назв. праця, ч. II, стор. 491.

³ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 1815, арк. 5—6.

⁴ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Палати карного суду Харківського намісництва, спр. 111, арк. 1, 3.

⁵ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 1815, арк. 4, 7.

⁶ Там же, спр. 2800, арк. 4, 12.

кох сот до кількох мільйонів карбованців. Незважаючи на те, що міські ярмарки значно поступались своєю кількістю містечковим і сільським ярмаркам, на них припадала основна частина торгового обороту. Серед міських ярмарків виділялися своїми мільйонними оборотами ярмарки в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кременчуці, Ніжині, Кролевці, Стародубі, Києві, Бердичеві, Єлизаветграді, Катеринославі, Одесі.

У Харківській губернії в 1845 р. відбулося 440 ярмарків, з яких на міста припадало 79 і на села 361. Проте з 34035 тис. крб. торгового обороту сільські ярмарки мали $\frac{1}{10}$, а міські $\frac{9}{10}$. Причому оборот ярмаркової торгівлі міста Харкова відносився до обороту ярмаркової торгівлі інших міст губернії як 4 : 1¹.

Про роль міських ярмарків у ярмарковому торговому обороті переконливо свідчать і такі дані. У 1817 р. з 1838 містечкових і сільських ярмарків лише на трьох вартість проданих товарів перевищувала 100 тис. крб. На семи міських ярмарках було продано товарів на 100—500 тис. крб., на п'яти — від 500 тис. до 1 млн., на семи — від 1 млн. до 5 млн. крб. і на одному ярмарку було продано товарів на суму понад 5 млн. крб.² Загальна сума проданих на всіх ярмарках товарів становила 47917 тис. крб.

Подібне співвідношення спостерігалось і в наступні роки. У 1860 р.³ в губерніях України (без Таврійської) налічувалося 1674 ярмарки. Із них 275 припадало на міста, 618 — на містечка і 781 — на села. З усіх містечкових і сільських ярмарків лише на трьох вартість проданих товарів становила понад 100 тис. крб. Серед міських ярмарків за цей рік на семи продали товарів на суму від 100 тис. до 500 тис. крб., на чотирьох — від 500 тис. до 1 млн. крб., на восьми від 1 млн. до 5 млн. крб. і на двох ярмарках — на суму понад 5 млн. крб. На всіх ярмарках продано товарів на 54154 тис. крб.⁴

Незначна порівняно питома вага сільських і містечкових ярмарків у загальному ярмарковому торговому обороті аж ніяк не знижує їх господарського значення, їх ролі в розвитку товарного виробництва. Якраз сільські й містечкові ярмарки, маючи тісний зв'язок з великими міськими, були тією торговою ланкою, яка, з одного боку, постачала широкі маси сільського

¹ «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. XII, ч. I. Харьковская губерния, СПб., 1850, стор. 158—159.

² ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 4, спр. 129, арк. 46—82, 141—154, 237—243, 419—434, 439—475, 528—543, 585—591, 698—700, 703—715.

³ Відомості про ярмарки Подільської губернії взяті за 1859 рік.

⁴ ЦДІАЛ, ф. Ради міністра внутрішніх справ, оп. 3, спр. 2829, арк. 721; оп. 6, спр. 20, арк. 77—79; спр. 30, арк. 137—152; спр. 36, арк. 112—127; спр. 67, арк. 88; ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, 2 стіл, оп. 205, спр. 111, арк. 459, 525, 677, 681, 729, 745, 773, 793, 822—823, 850—851, 886—887, 914—917, 931—932, 949—950.

населення промисловими товарами і, з другого, — зосереджувала і направляла на великі ярмарки сільськогосподарську продукцію та вироби селянських промислів.

Доцільно тут розглянути взагалі питання про групування ярмарків щодо суми вартості проданих товарів. Статистичні дані, що є в нашому розпорядженні, дають підставу зробити висновок, що абсолютну більшість ярмарків становили дрібні і середні ярмарки. До речі сказати, що на багатьох дрібних ярмарках продавалось товарів не більше як на 500 крб. У 1817 р. 1859 ярмарків, про які є відомості, за вартістю проданих товарів розподілялись так:

До 500 крб.	— 228 ярмарків
від 500 до 1000 крб.	— 303 „
від 1000 до 5000 крб.	— 832 „
від 5000 до 10 000 крб.	— 274 „
від 10 000 до 50 000 крб.	— 184 „
від 50 000 до 100 000 крб.	— 15 „
від 100 000 до 500 000 крб.	— 9 „
від 500 000 до 1 000 000 крб.	— 6 „
від 1 000 000 до 5 000 000 крб.	— 7 „
понад 5 000 000 крб.	— 1 „

Якщо вважати дрібними ярмарки, на яких продавалось товарів на суму до 5 тис. крб., середніми—від 5 до 100 тис. крб. і великими — на суму понад 100 тис., то перших було в 1817 р. 1363, або 73,3%, других — 473, або 25,5%, і третіх 23, або 1,2 %.

Зазначені ярмарки відрізнялися числом учасників. З даних за 1817 р. відомо, що з 2212 ярмарків, про які є відомості, на кожному з 812 ярмарків число учасників не перевищувало 1000 осіб, на 1280 брало участь від 1000 до 10 000 осіб, на 63 — від 10 000 до 20 000 осіб і на 57 ярмарках — понад 20 000 осіб.

В окремих містах була різна кількість ярмарків — від одного до 10 і більше. Наприклад, у 80-х роках XVIII ст. у містах Харкові, Чернігові, Прилуках і Ромнах збиралося по чотири ярмарки на рік; у Сумах, Гадячі, Новгород-Сіверському, Конотопі — по три, у Золочеві — по шість, у Вовчанську — по одинадцять. Напередодні реформи 1861 року в окремих містах була така кількість ярмарків: у Херсоні — один, Житомирі — два, Катеринославі, Олександрівську, Ново-Московську, Прокурові, Кременчуці, Ромнах, Чернігові, Конотопі — по три, Вінниці, Полтаві, Прилуках, Лебедині, Сумах, Золочеві, Глухові, Новгород-Сіверському, Стародубі, Бобринці, Григоріополі — по чотири, Києві, Бердичеві, Новоград-Волинському, Радомишлі, Гадячі, Зінькові, Харкові, Єлизаветграді — по п'ять, Володимир-Волинському — шість, Ровно — сім, Ново-Георгієвську — вісім, Барі — дванадцять, Старокостянтиніві — тринадцять. Взагалі ж із 106 міст і найзначніших містечок Украй-

ни, про які є відомості за 1861 р., по 1—4 ярмарки відбувалось у 78, по 5—10 ярмарків у 23 і більше як по 10 ярмарків у 5 містах.

На ярмарках, особливо міських, велася торгівля різноманітними товарами. Як говориться в «Топографическом описании Харьковского наместничества» (1785 р.), на харківських ярмарках у 80-х роках XVIII ст. головними товарами були: сукна, парча, хустки, шовк, полотно, залізо і мідь та вироби з них, різний посуд, вірвовки, шкіри, овчини, смушки, хутро, килими, дьоготь, риба, ікра, сало, мед, віск, олія, сушені фрукти, а також коні, рогата худоба, вівці, тощо. Харківські ярмарки — Троїцький і Покровський — були тоді відомими торговлею худобою, вовною і шкірами.

О. Шафонський, говорячи про м. Зіньків, відзначав, що на чотириох його ярмарках торгують «шелковыми, суконными, бумажными и другими красными товарами; посудом среброю мелкою, оловянною, каменною, хрустальною, стеклянною, деревянною и глиняною; оконничным стеклом, белым листовым и простым круглым; разным малороссийским простым одеянием, выделанными кожами, овечью шерстью, овчинами, железом, медью, чайною посудом, тульскими ружьями, пистолетами, саблями, рогатым скотом, лошадами, овцами, съестными и питейными припасами, виноградным вином, греческими плодами, бакалею называемыми; горячим вином, рыбою, летом вялою, а зимою свежопросольною, донскою и днепровскою; таврическою солью, конопляным и коровьим маслом, медом, воском, табаком, льном, хлебом разного рода и дегтем. На иные ярмарки съезжаются купцы из Курска, Тулы, Калуги, Серпухова, Путивля, Белогорода, Харькова, Кременчуга, Ахтырки, Полтавы, Лебедина, Гадяча и других ближайших мест»¹.

Подібний асортимент товарів був на багатьох тогочасних міських і містечкових ярмарках: У містечку Мена (Сосницький повіт, Чернігівського намісництва) у 80-х роках щороку відбувалось по два ярмарки. На них купці із Сосниці, Ніжина, Чернігова і Стародуба привозили різні шкіри, залізо, дьоготь, сіль, рибу. З навколишніх сіл Ніжинського, Прилуцького і Лубенського полків привозився хліб, приганялась рогата худоба, коні, вівці. Тут же продавався дерев'яний посуд, горілка, мед.

Набагато вужчим був в кінці XVIII ст. асортимент товарів на сільських ярмарках. Основними товарами тут були: хліб та різні сільськогосподарські продукти, сіль, худоба. Крім того, на сільських ярмарках дрібні торговці продавали так звані «красні товари». Наприклад, на двох ярмарках у с. Сопич, Глухівського повіту, торгували хлібом, сіллю, прядивом, горілкою, в'яленою рибою, а також дрібним красним товаром².

¹ А. Шафонский, назв. праця, стор. 670—671.

² «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)», стор. 476—477.

На торги і ярмарки посаду Добрянка (Городнянський повіт), «с'їзжаються, — пише О. Шафонський, — из Белоруссии с дегтем, медом, патокою, воском, грибами, лубьем, рогожами, веревками и разною деревянною посудуо, с малороссийских же мест привозят соль, вялую рыбу, конопляное масло, хлеб и мелкие щепетинные товары. Продолжаются сии ярмарки два дня, и народа до двух и более тысяч бывает»¹.

Ярмарки біля монастирів в переважній більшості нагадували собою сільські ярмарки. Вони обслуговували навколишні села. Проте був і ряд ярмарків біля монастирів, які за своїм характером і обсягом торгового обороту наближались до міських ярмарків. Такими, скажімо, були Троїцький і Успенський ярмарки біля Густинського монастиря (Прилуцький повіт). Про них О. Шафонський писав: «Обе продолжаются по неделе, и народа стечение до несколько тысяч бывает. Сии ярмарки в Малой России в числе знатных ярмарок почитаются, на которые из Полтавы, Нежина, Киева, Прилуки и Ромна многие купцы с хорошими шелковыми, суконными и другими красными тонкими товарами, а особливо из уездов Коропского, Сосницкого и Березинского с горячим вином приезжают. Скот разный рогатый, лошади, рыбу, соль, разную деревянную, глиняную и стеклянную посуду тут в большом количестве продают же»².

Протягом першої половини ХІХ ст. разом з розширенням ярмаркової торгівлі розширюється й асортимент її товарів. Це було зв'язано з дальшим економічним розвитком Росії, в тому числі й України, зокрема з розвитком багатогалузевої промисловості. Особливо було помітно розширення асортименту товарів на міських ярмарках, але про це ми скажемо нижче, характеризуючи найбільші міські ярмарки України.

На містечкові і сільські ярмарки стали також привозити більше промислових товарів, причому ці товари були різноманітними. Звичайно, і протягом першої половини ХІХ ст. на ярмарках у містечках і селах серед товарів переважали сільськогосподарські.

Дуже яскраву характеристику ярмарку містечково-сільсько-го типу на Харківщині в 30-х роках ХІХ ст. дав Г. Квітка-Основ'яненко в повісті «Солдатський портрет». «Куди оком не глянеш, — розповідає письменник, — то усе люди, як сарана у полі. І чого то туди не понаносили або не понавозили? Таки такий ярмарок, що неначе у Харкові об пречистій: усякого товару, якого тільки подумаєш, — усе є. Чи груш — так і на возах груші, † в мішках груші, і купами груші: прийди торгуй скільки тобі треба, та з якої хоч купи і скільки хоч куштуй, ніхто тобі і не поборонить. А там Москва з лаптями та з ликами; були в них і миски, ложки і тарілки розмальовані; були й решета, і ночовки, діжі, лопати, сівці, черевики, чоботи з підкова-

¹ А. Шафонский, назв. праця, стор. 331.

² Там же, стор. 504—505.

ми й німецькі, тільки гвіздочками попідбивані... А тут вже — лавки з красним товаром для панів: струковатий перець на нитках, родзинки, хвиги, цибуля, усякії сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня, що по весні з Дону навезена, і суха, і солоня; кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гапlickи і для нашого брата свинина. Дьоготь і в шеріт-васах, і в мазницях, продавались і самі квачі, а побіля їх стояли бублики, буханці, горохвьяники, гречаники; носили у ночовочках печеню, шматками покраяну; на скільки тобі треба, на стільки й бери. А там купами капуста, буряки, морква городня — а хатньої наші жінки не продають, держать про нужду на нашу голову — цур їй. Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть. А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... А що ще обіддя, коліс! Війя, двійла, люшні! Були й свити простого уразівського і мильного сукна; були кожухи, усякі пояси, шапки і козацькі, і каплоухі. Був і дівчачий товар: стрічки, скиндячки, серги, байові юпки, плахти, шиті рукава і хустки; жіноцькі очіпки, серпанки, запаски, караблики, рушники, і шиті і з мережками; щітки, гребні, днища, веретена, сіль товчена, глина жовта, запанки голов'яні; персні, черевики... аж утомишся, розказуючи. Чого-то там не було!

А промеж такої пропасті товару, що то народу було!... Той купує, той торгує, той божитья, той приціняється, той спорить, той товариство склика; той на жінку гука, ті лаються, ті йдуть могоричі запивати; жіноцтво щебече, усі разом розказують, і ні одна не слуха, старці співають Лазаря, кобили ржуть, колеса скриплять... Усюди гомонять, стукають, кричать»¹.

Про переважання селянських виробів на сільських ярмарках говориться в багатьох друкованих та архівних джерелах. Так, катеринославський губернатор у звіті за 1853 р. з приводу цього писав: «На сільських ярмарках найголовніший предмет торгівлі становлять різного виду худоба і сільські вироби — землеробські, ремісничкі і мануфактурні. Особливо примітний також привіз на ярмарки дерев'яних виробів по господарській частині, які в зв'язку з безліссям збуваються з вигодою»².

Дрібні міські, містечкові і сільські ярмарки обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Торгівля тут велася в більшості місцевими товарами вроздріб. На цих ярмарках брали участь широкі маси місцевого населення. Постійною фігурою на дрібних ярмарках був торговець-скупник.

Що ж до великих міських ярмарків, то вони обслуговували не тільки цілі господарсько-адміністративні частини України, а й являлися важливими пунктами всеросійського обміну. На

¹ Г. Квітка-Основ'яненко, Повісті, К., 1949, стор. 10—11.

² ООДА, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 248, спр. 1578, арк. 127.

цих ярмарках була дуже поширена оптова торгівля, в якій головну роль відігравали купці й поміщики. На великі міські ярмарки привозились товари майже з усіх українських губерній, багатьох центральних губерній Росії, з Білорусії, Царства Польського, Прибалтики та інших місць Російської держави. Чимало привозилось товарів також із-за кордону.

У 80-х роках XVIII ст. на харківські і сумські ярмарки товари привозилися з таких місць: жителі навколишніх населених пунктів приганяли велику рогату худобу і вівці, привозили хліб, птицю, м'ясо, сало, олію, горілку, фрукти, овочі, посуд, колеса, шкіри, одяг, взуття, вовну, килими (коці), що особливо славились своєю якістю; слобідськоукраїнські поміщики приганяли на продаж коні і привозили багато різної сільськогосподарської продукції; з Москви на харківські і сумські ярмарки йшов посуд, взуття, хутро, римарські вироби, хустки, книги, цукор, тютюн; з Суздаля та інших підмосковних міст — полотно; з Тули — залізні, мідні і римарські вироби; з Павлова — замки, ножі; з Калужької губернії — сукна, парча, бавовняні і шовкові тканини, полотно, галантерейні і залізні вироби, фарфоровий посуд; з Ростова, Таганрога, Станіславова, Кінбурна — вино і бакалійні товари; з Волги і Дону чумаки привозили рибу; з донських станиць привозилась риба, ікра, вовна, шкіри, приганялась рогата худоба і вівці; з Білорусії йшов папір і фрукти.

Частково на харківських та сумських ярмарках продавалися товари, привезені з-за кордону, зокрема з таких міст, як Шльонськ, Гданськ, Лейпціг. Торгівлю закордонними товарами зосереджували в своїх руках полтавська торгова компанія і калужькі купці. Вони привозили на ярмарки сукно, парчу, бавовняні, лляні та конопляні тканини, галантерейні товари, фарфоровий посуд, залізні вироби.

Привезені на харківські і сумські ярмарки красні товари купувалися вроздріб місцевими жителями і оптом купцями для перепродажу на дрібних ярмарках Лівобережної і Південної України. Бакалійні товари, крім збуту на місці, йшли в Курськ, Белгород, Єлець, Москву. Рогата худоба й вівці, скуплені «скотопромисловцями», відправлялись у Москву і Петербург. Килими мали широкий збут у різних місцях України, великоруських губерніях, Царстві Польському. Вовну купували для суконних мануфактур, зокрема багато для мануфактур Москви. Сало у великій кількості відправлялось у Петербурзький і Архангельський порти для вивозу за кордон; горілка — в Черкаськ, донські станиці, Ростов, Крим, Азовську і Новоросійську губернії¹.

¹ Д. Багалей, Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв., стор. 13—14; ХОДА, ф. Економічні примітки на повіті Слобідськоукраїнської губернії (1785—1805 рр.), спр. 223, арк. 2, 18.

Подібно до ярмарків Слобідської України тісно зв'язані були з Центральною Росією в останній чверті XVIII ст. ярмарки Чернігівщини і Полтавщини. На ярмарки м. Ніжина, яких було три, московські купці привозили різний посуд, папір, сургуч, цукор, кофе, а також китайські товари. З міст Болохова, Бельова і Курська направлялись червона і чорна юхта, з Тули — залізо і залізні вироби. Крім того, сюди привозились з Царства Польського сукна, ювелірні вироби, вино; з Кенігсберга — бавовняні, шерстяні та шовкові тканини; з Лейпціга (через Польщу) — шовкові, шерстяні і галантерейні вироби; з Венеції (також через Польщу і Угорщину) — шовкові вироби; з Балканського півострова — шовк, папір, ладан, перли, мило, оливкова олія; з Молдавії та Угорщини — сіль, вино, чорнослив, грецькі горіхи; з Західної України — сіль, селянські ремісничі вироби.

Як з ярмарків Слобідської України, так і з ярмарків Полтавщини й Чернігівщини багато відправлялось товарів у Центральну Росію. Наприклад, на ярмарках міста Прилук коні і велику рогату худобу купували, крім українських купців, московські, орловські, калужські, тульські. Багато купленої ними худоби відганялось у Москву і Петербург. На ярмарках м. Мглин ржевські, смоленські і калужські торговці закуповували прядиво і конопляну олію¹. Торговці м. Стародуба, закуповуючи на місцевих ярмарках прядиво й канати, відправляли їх в Петербурзький і Ризький порти².

На ярмарки Новоросійської й Азовської губерній в кінці XVIII ст. привозились залізні і чавунні вироби з Тули, шерстяні і шовкові тканини, вироблені на російських, українських і польських мануфактурах; з Криму—вино і сіль. З півдня України на північ відправлялись: коні, велика рогата худоба, вівці, вівна, шкіри та інші продукти скотарства³. На ярмарки в Азовську губернію в 80-х роках XVIII ст., крім російських і українських купців, приїжджали купці з Криму, Туреччини, Греції⁴.

В першій половині XIX ст. на українських ярмарках значно зріс привіз як місцевих товарів, так і товарів з губерній Центральної Росії. Розширилася мережа пунктів, які постачали ці ярмарки товарами.

З губерній Лівобережної і Правобережної України на ярмарки у великій кількості вивозились: вівна, сукно, шерстяні тканини, сирі шкіри, смушки, полотно, різний посуд, папір, цукор, мед, віск, сухі фрукти тощо. Чимало було в продажу місцевої великої рогатої худоби і коней. Частково вивозився

¹ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1881)», стор. 163.

² М. Чулков, Историческое описание российской коммерции, т. VI, кн. IV, М., 1786, стор. 151.

³ Е. Дружинина, назв. праця, стор. 85.

⁴ Я. Новицкий, Описание границ и городов бывшей Азовской губернии, Александровск, 1910, стор. 37.

них ярмарках була дуже поширена оптова торгівля, в якій головну роль відігравали купці й поміщики. На великі міські ярмарки привозились товари майже з усіх українських губерній, багатьох центральних губерній Росії, з Білорусії, Царства Польського, Прибалтики та інших місць Російської держави. Чимало привозилось товарів також із-за кордону.

У 80-х роках XVIII ст. на харківські і сумські ярмарки товари привозилися з таких місць: жителі навколишніх населених пунктів приганяли велику рогату худобу і вівці, привозили хліб, птицю, м'ясо, сало, олію, горілку, фрукти, овочі, посуд, колеса, шкіри, одяг, взуття, вовну, килими (коці), що особливо славилась своєю якістю; слобідськоукраїнські поміщики приганяли на продаж коні і привозили багато різної сільськогосподарської продукції; з Москви на харківські і сумські ярмарки йшов посуд, взуття, хутро, римарські вироби, хустки, книги, цукор, тююн; з Суздаля та інших підмосковних міст — полотна; з Тули — залізні, мідні і римарські вироби; з Павлова — замки, ножі; з Калузької губернії — сукна, парча, бавовняні і шовкові тканини, полотно, галантерейні і залізні вироби, фарфоровий посуд; з Ростова, Таганрога, Станіславова, Кінбурна — вино і бакалійні товари; з Волги і Дону чумаки привозили рибу; з донських станиць привозилась риба, ікра, вовна, шкіри, приганялась рогата худоба і вівці; з Білорусії йшов папір і фрукти.

Частково на харківських та сумських ярмарках продавалися товари, привезені з-за кордону, зокрема з таких міст, як Шльонськ, Гданськ, Лейпціг. Торгівлю закордонними товарами зосереджували в своїх руках полтавська торгова компанія і калузькі купці. Вони привозили на ярмарки сукно, парчу, бавовняні, лляні та конопляні тканини, галантерейні товари, фарфоровий посуд, залізні вироби.

Привезені на харківські і сумські ярмарки красні товари купувалися вроздріб місцевими жителями і оптом купцями для перепродажу на дрібних ярмарках Лівобережної і Південної України. Бакалійні товари, крім збуту на місці, йшли в Курськ, Белгород, Єлець, Москву. Рогата худоба й вівці, скуплені «скотопромисловцями», відправлялись у Москву і Петербург. Килими мали широкий збут у різних місцях України, великоруських губерніях, Царстві Польському. Вовну купували для суконних мануфактур, зокрема багато для мануфактур Москви. Сало у великій кількості відправлялось у Петербурзький і Архангельський порти для вивозу за кордон; горілка — в Черкаськ, донські станиці, Ростов, Крим, Азовську і Новоросійську губернії¹.

¹ Д. Бага лей, Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв., стор. 13—14; ХОДА, ф. Економічні примітки на повіті Слобідськоукраїнської губернії (1785—1805 рр.), спр. 223, арк. 2, 18.

Подібно до ярмарків Слобідської України тісно зв'язані були з Центральною Росією в останній чверті XVIII ст. ярмарки Чернігівщини і Полтавщини. На ярмарки м. Ніжина, яких було три, московські купці привозили різний посуд, папір, сургуч, цукор, кофе, а також китайські товари. З міст Болохова, Бельова і Курська направлялись червона і чорна юхта, з Тули — залізо і залізні вироби. Крім того, сюди привозились з Царства Польського сукна, ювелірні вироби, вино; з Кенігсберга — бавовняні, шерстяні та шовкові тканини; з Лейпціга (через Польщу) — шовкові, шерстяні і галантерейні вироби; з Венеції (також через Польщу і Угорщину) — шовкові вироби; з Балканського півострова — шовк, папір, ладан, перли, мило, оливкова олія; з Молдавії та Угорщини — сіль, вино, чорнослив, грецькі горіхи; з Західної України — сіль, селянські ремісничі вироби.

Як з ярмарків Слобідської України, так і з ярмарків Полтавщини й Чернігівщини багато відправлялось товарів у Центральну Росію. Наприклад, на ярмарках міста Прилук коні і велику рогату худобу купували, крім українських купців, московські, орловські, калужькі, тульські. Багато купленої ними худоби відганялось у Москву і Петербург. На ярмарках м. Мглин ржевські, смоленські і калужькі торговці закупували прядиво і конопляну олію¹. Торговці м. Стародуба, закуповуючи на місцевих ярмарках прядиво й канати, відправляли їх в Петербурзький і Ризький порти².

На ярмарки Новоросійської й Азовської губерній в кінці XVIII ст. привозились залізні і чавунні вироби з Тули, шерстяні і шовкові тканини, вироблені на російських, українських і польських мануфактурах; з Криму—вино і сіль. З півдня України на північ відправлялись: коні, велика рогата худоба, вівці, вовна, шкіри та інші продукти скотарства³. На ярмарки в Азовську губернію в 80-х роках XVIII ст., крім російських і українських купців, приїжджали купці з Криму, Туреччини, Греції⁴.

В першій половині XIX ст. на українських ярмарках значно зріс привіз як місцевих товарів, так і товарів з губерній Центральної Росії. Розширилася мережа пунктів, які постачали ці ярмарки товарами.

З губерній Лівобережної і Правобережної України на ярмарки у великій кількості вивозились: вовна, сукно, шерстяні тканини, сирі шкіри, смушки, полотно, різний посуд, папір, цукор, мед, віск, сухі фрукти тощо. Чимало було в продажу місцевої великої рогатої худоби і коней. Частково вивозився

¹ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1881)», стор. 163.

² М. Чулков, Историческое описание российской коммерции, т. VI, кн. IV, М., 1786, стор. 151.

³ Е. Дружинина, назв. праця, стор. 85.

⁴ Я. Новицкий, Описание границ и городов бывшей Азовской губернии, Александровск, 1910, стор. 37.

на ярмарки хліб, прядиво і тютюн. Проте продаж цих товарів відбувався переважно поза ярмарками — на базарах і безпосередньо в поміщицьких маетках та селянських господарствах. Небагато вивозилось на ярмарки і сала, бо велика частина його безпосередньо йшла через морські порти і сухопутні митниці за кордон. З Південної України багато поступало на ярмарки вовни і сирих шкір, а також приганялись великі гурти коней і рогатої худоби. Українські ярмарки були відомі продажем так званого прасольського товару (щетина, сирі шкіри, пух, пір'я, кінські гриви, хвости тощо), які невеликими частинами вимінювали у селян на промислові товари «ходебшики», «офені» чи «коробейники».

Про торгівлю на ярмарках місцевими товарами ми будемо ще говорити, характеризуючи найбільші українські ярмарки. Тут обмежимось лише наведенням деяких узагальнюючих даних.

Українським ярмаркам належало перше місце в Росії по торгівлі вовною. В 50-х роках XIX ст. на головних ярмарках України продавалось щороку від 400 до 500 тис. пудів вовни, значна частина якої поступала на суконні підприємства центральних губерній Росії.

Щороку на українських ярмарках закуповувались сотні тисяч сирих шкір. У 1850—1854 рр. лише на найголовніших із них щороку продавалось сирих шкір на 1200 тис. крб., з яких понад мільйон карбованців припадало на Хрещенський ярмарок у Харкові. Вони привозились сюди з Харківської, Полтавської, Катеринославської і Херсонської губерній. Головними покупцями сирих шкір, крім українських купців і промисловців, були московські, калузькі болоховські і курські шкіропромисловці. У 1854 р. в Москву було закуплено до 10 тис. волових шкір, в Калугу і Болохов — по 20 тис. штук і в Курськ — до 15 тис. штук¹.

На велику суму грошей продавалось на українських ярмарках хутра, смушків, овчин і кожухів. У 1854 р. лише на Хрещенський, Покровський і Успенський у Харкові, Іллінський у Полтаві та Воздвиженський ярмарок у Кролевіцях цих товарів було привезено на 1818 тис. крб. і продано на 824 тис. крб., причому в суму привозу не включена вартість овчин і кожухів, що були в продажу на Іллінському і Воздвиженському ярмарках. Хутро, смушки, овчини і кожухи привозились як з українських губерній, так і з центральних губерній Росії. У 50-х роках XIX ст. тільки в Полтавській губернії оброблялося на продаж щороку до 264 тис. смушків на 204,6 тис. крб.

Ярмарки були важливим ринком для цукрової промисловості, що швидко розвивалася на Україні. У 1850—1854 рр. на головних українських ярмарках щороку продавалось по 267 тис.

¹ И. Аксаков, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб., 1858, стор. 254, 256.

пудів цукру на 1847,5 тис. крб.¹ Чимало купленого на ярмарках цукру торгівці вивозили в Москву, Петербург, Курську, Орловську, Калузьку і Тульську губернії, а також на південь — у Катеринославську і Херсонську губернії, Землю Війська Донського і на Кавказ.

Далеко відомими були українські ярмарки своєю торгівлею кіньми. У 1854 р. на головних з них було в продажі 35 тис. коней на 3225 тис. крб. Українські ярмарки мали тісний зв'язок не тільки між собою, а й з тамбовськими, лебедянськими і воронезькими кінними ярмарками.

На українських ярмарках продавалось багато товарів, привезених з центральних великоруських губерній. І. Аксаков зазначав, які товари і з яких місць сюди привозилися: з Москви, Московської, Владимирської і Костромської губерній — бавовняні, шовкові, шерстяні, лляні тканини та вироби і частково сукна (з Москви). Крім того, з Москви і через Москву йшли глиняний і фарфоровий посуд, оброблена шкіра, римарські вироби, хутро, золоті й срібні речі, голковий, москательний і галантерейний товар, чай, книги тощо. З Владимирської губернії привозилось скло, кришталь, льон; з Костромської — селянське полотно і сукно, голковий товар; з Нижегородської губернії, точніше з її Макарівського ярмарку, — залізо і вироби з нього, замковий товар, шкіри, сундуки, дерев'яний посуд, селянська пістря, заяче хутро, циновки і рогожі; з Курської губернії — оброблені шкіри, свічки, папір, мед, віск, олія, полотна тощо; з Воронезької — мед, віск, олія, аніс, овчини; з Орловської — чавунні вироби, скляний посуд, канати, вірвовки, полотно, оброблені шкіри, римарський і різний селянський товар; з Калузької губернії — папір, нитки, шкіри, скляний посуд, чавунні вироби; з Тули — сталені і мідні вироби, залізні речі, гармонії; з Риги — мануфактурні вироби, переважно шерстяні; з Гродненської губернії і Белостока — сукна і шерстяні тканини; з Царства Польського — сукна, шерстяні тканини, галантерейний товар, срібло; з Бессарабії і Криму — фрукти, вина; з Дону — риба, вина, а також коні; з Астрахані — риб'ячий клей, в'язига, ікра. З-за кордону привозились шовкові і шерстяні тканини, хутра, австрійські сінокосні коси, аптекарський товар.

З наведених даних видно, що українські ярмарки, зокрема ярмарки Лівобережної України, були значним ринком збуту для промислових виробів центральних губерній Росії. Досить сказати, що на українських ярмарках в 50-х роках XIX ст. щороку збувалося на 22 млн. крб. тканин, вироблених на російських мануфактурах. Це складає близько третини вартості виробництва всіх текстильних підприємств Росії².

¹ І. Аксаков, Исследование о торговле на украинских ярмарках, стор. 314, 316.

² Там же, стор. 14, 47.

Загальна сума вартості російських тканин, проданих на головних українських ярмарках, за окремими видами тканин розподілялась так: на бавовняні вироби припадало 13250 тис. крб., шерстяні — 2800 тис. крб., суконні — 2400 тис. крб., шовкові — 2200 тис. крб. і на лляні — 1200 тис. крб. Особливо багато російських тканин продавалось на Хрещенському ярмарку у Харкові та Іллінському у Полтаві.

Багато продавалось на українських ярмарках російського заліза і залізних виробів. Частина заліза йшла сюди, як уже відзначалось, з Нижегородського ярмарку. Заводчики Демидови продавали залізо безпосередньо харківським купцям з свого складу в Ростові-на-Дону. У 1854 р. на головні українські ярмарки було привезено заліза, чавуну, міді і виробів з них на 1908 тис. крб., а продано на 1171 тис. крб.

В цьому ж 1854 році на українських ярмарках було продано: оброблених шкір і шкіряних виробів на 2300 тис. крб., бакалійних і москательних товарів — на 21535,5 тис. крб., чаю — на 895 тис. крб.¹, голкових і галантерейних виробів — на 822,8 тис. крб., скла і кристалю — на 500 тис. крб., золотих і срібних речей — на 488,6 тис. крб., віршовочного товару — на 316 тис. крб., письмового паперу — майже 208 тис. крб.

Всі ці та вищенаведені факти переконливо свідчать про великий товарообіг на українських ярмарках, про їх значну роль у всеросійському внутрішньому ринку.

* *
*

Для більш повної характеристики ярмаркової торгівлі на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст. спинимось коротко на торгівлі деяких найбільших ярмарків. Велику роль у тогочасній торгівлі відігравало місто Харків з своїми чотирма загальновідомими ярмарками: Хрещенським, Троїцьким, Успенським і Покровським. Розвитку ярмаркової торгівлі в Харкові сприяло зокрема те, що через нього проходили торгові шляхи, які з'єднували центральні, західні, північно-західні і південні губернії країни.

Початок харківських ярмарків офіційно визначався в такі числа: Хрещенський з 6 січня, Троїцький з 1 червня, Успенський з 15 серпня і Покровський з 8 жовтня. Кожний з цих ярмарків діяв і як кінний і як краснорядський. Хрещенський ярмарок, наприклад, в 50-х роках XIX ст. здебільшого починався 25 грудня кінним ярмарком, що тривав до 6 січня, а з 6 січня до 1 лютого відбувався краснорядський.

На харківські ярмарки збирались десятки тисяч відвідувачів: на Хрещенському їх бувало до 40 тис., Успенському — до 35 тис., на Покровському — до 15 тис. і Троїцькому — до 13 тис.

¹ Купці в більшості міст виписували чай для своїх крамниць безпосередньо з Нижегородського ярмарку і Москви.

Маючи всеросійське значення, харківські ярмарки зосереджували велику кількість різноманітних товарів, причому ця кількість неухильно зростала. Якщо взяти привіз головних товарів на ці ярмарки за 1815 і 1846 роки, то виявляється, що привіз сюди бавовняних виробів зріс в 4 рази, шовкових і напівшовкових—в 6 разів, мідних і залізних—в 3,5 раза, пригін різної худоби—в 3 рази¹. Протягом 1842—1846 рр. на харківські ярмарки привозилося головних товарів в середньому на такі суми: російських бавовняних виробів на 4626,8 тис. крб., шовкових і напівшовкових на 3069,5 тис. крб., шерстяних на 2132 тис. крб., галантерейних на 1412,7 тис. крб., лляних і конопляних на 1339,8 тис. крб., шкіряних на 1094 тис. крб., овечої вовни на 1064 тис. крб., залізних і мідних виробів на 1052 тис. крб., хутра на 1094 тис. крб. Продавались на харківських ярмарках й іноземні товари, але вони становили не більше $\frac{1}{12}$ загальної вартості товарів².

Серед товарів, що продавались на ярмарках Харкова, було чимало місцевих, українських. Так, в 50-х роках лише з повітів Харківської губернії на них щорічно йшло різних товарів на 2450 тис. крб. В тому числі вовни 105 тис. пудів на 700 тис. крб., шкір необроблених 150 тис. штук на 225 тис. крб., сала 70 тис. пудів на 165 тис. крб., м'яса 100 тис. пудів на 100 тис. крб., борошна 400 тис. пудів на 350 тис. крб., груш і горіхів 400 тис. пудів на 120 тис. крб., меду і воску 25 тис. пудів на 120 тис. крб., цукру 28 тис. пудів на 200 тис. крб., сукна 1000 кусків на 45 тис. крб. і т. д.³

З усіх ярмарків, що відбувалися в Харкові, найбільший торговий оборот мав Хрещенський ярмарок. Якщо, скажімо, протягом 40-х—50-х років XIX ст. вартість привезених на цей ярмарок товарів коливалася від 9 до 15 млн. крб.⁴, то на Успенському вона становила від 3 до 7 млн. крб., на Покровському—від 2 до 4 млн. крб. і на Троїцькому—від 800 тис. до 3 млн. крб.⁵ За десятиріччя, з 1843 до 1854 року, середньо-

¹ «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. XII. ч. I, Харьковская губерния, стор. 160, 161.

² «Сборник статистических сведений о России», кн. II, СПб., 1856, стор. 75.

³ Н. Волобуев, Город Харьков, «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 2, стор. 14.

⁴ На основі детальних підрахунків І. Аксаков вважає, що в 1854 р. привіз товарів на Хрещенський ярмарок становив 40 млн. крб., а продаж—25 млн. крб. (назв. праця, стор. 67).

⁵ Значні періодичні коливання торгового обігу на харківських, як і на інших, ярмарках були зв'язані з багатьма обставинами. Зокрема, тут слід мати на увазі рівень врожаю в районах ярмарків, від чого залежала в значній мірі купівельна спроможність населення, стан на час ярмарків шляхів, обсяг виробництва товарів у місцях вивозу тощо. Щодо цього цікавим є пояснення Харківської міської думи, яке вона давала в 1831 р. «Ці ж (харківські.—І. Г.) ярмарки в деякі часи поширювались і процвітали поступово від розпоряджень уряду, а інколи занепадали від випадків і обставин, що відбувалися в зв'язку з неврожаннями, бідністю людей і хворобами. Тепер їх

річний привіз і продаж товарів на окремих харківських ярмарках становили ¹:

Ярмарки	Привезено товарів (тис. крб.)	Продано товарів (тис. крб.)
Хрещенський . . .	12 245,6	6 179,4
Успенський . . .	5 535,9	1 756,6
Покровський . . .	3 357,9	1 405,3
Троїцький . . .	1 241,8	1 241,8

Отже, на Хрещенський ярмарок у 1843—1854 рр. припадало до 55% середньорічної вартості привезених і понад 59% вартості проданих товарів.

Найважливіше місце Хрещенський ярмарок продовжував займати серед харківських ярмарків і в наступні роки. Наприклад, у 1861 р. на всі чотири найголовніші ярмарки в Харкові було привезено товарів на 36 396 тис. крб., з яких на Хрещенський припадало 17 847 тис. крб. ²

Хрещенський ярмарок напередодні переведення Іллінського ярмарку в Полтаву (1852 р.) займав за своїм оборотом торгівлі третє місце серед усіх ярмарків Росії ³. Після переведення Іллінського ярмарку в Полтаву торговий оборот Хрещенського ярмарку почав поступатися перед торговим оборотом першого.

Іллінський ярмарок до 1852 р. відбувався в Ромнах, а потім був переведений у Полтаву ⁴. На думку Ф. Ніколайчика, що в свій час займався дослідженням історії Іллінського ярмарку, він виник десь в останній чверті XVII ст. ⁵ У XVIII ст. Іллін-

становище залежить від народного достатку і від іногородніх приїжджаючих торговців (ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, 3 стіл, оп. 89, спр. 113, арк. 14). Звичайно, в цьому поясненні є дещо й наївне, але воно вказує на ряд обставин, від яких залежав обсяг торгового обороту на ярмарках в окремі роки. Твердження про процвітання ярмарків нібито від розпоряджень царського уряду не має під собою ґрунту. Відомо багато випадків, коли царський уряд видавав укази про влаштування того чи іншого ярмарку, але він або не збирався, або мав характер звичайного базару.

¹ И. Аксаков, назв. праця, стор. 56.

² «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1862 гг.», ч. 2, стор. 6.

³ Після Нижегородського та Ірбітського.

⁴ Полтавський губернатор Аверкєв в записці, поданій у 1842 р. чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернатору, необхідність переведення Іллінського ярмарку з Ромен у Полтаву обґрунтовує такими обставинами: 1) більше вигід одержити місцеве населення, особливо жителі губернського міста Полтави; 2) наявність зручностей для ярмарку в Полтаві (великі площі, широкі вулиці, кам'яні крамниці); 3) переведення Іллінського ярмарку сприятиме поживленню інших ярмарків у Полтаві, розвитку ремесла і торгівлі в губернії; 4) м. Полтава ближче, ніж Ромни, до південних місць, звідки поступає багато товарів на Іллінський ярмарок; 5) в Полтаві, як губернському місті, буде збиратись на ярмарок більше людей («Труды Полтавской ученой архивной комиссии», в. 5, Полтава, 1908, стор. 21—25).

⁵ Ф. Николаичик, Ильинская ярмарка в период ее существования в г. Ромнах, «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», в. 5, стор. 26.

ський ярмарок був одним з найбільших на Лівобережній Україні. На нього привозились товари з різних місць України, Центральної Росії, Білорусії, а також цілого ряду іноземних країн.

О. Шафонський, характеризуючи ярмарки в м. Ромнах у 80-х роках XVIII ст., відзначав, що «роменские ярмарки, особливо Вознесенская и Ильинская, во всей Малой России первейшими почитаются. Вознесенская и Ильинская продолжаются по две и до трех недель, и на оные съезжаются многие помещики, все малороссийские и многие великороссийские купцы из Москвы, Тулы, Калуги, Орла, Болохова, Воронежа, Курска, Харькова, Стародуба, Киева, из Белоруссии, армяне из Астрахани, турки и татары, и навозят всякие красные лучшие товары, яко-то: сукна, шелковые, бумажные, сребряную посуду, золотые и алмазные вещи. Нежинские греки привозят много шелковых италянских и турецких разных товаров... В сию (Вознесенську. — *І. Г.*) и Ильинскую и зо всех заводов и из Донских станиц наводят табунами великое число лошадей, а из околичных мест рогатого скота; в сие время можно лучших лошадей цугами купить»¹.

Тривалість Іллінського ярмарку офіційно визначалась двома тижнями, але фактично він тривав значно довше. Він починався як кінний ярмарок, на якому продавалися коні, велика рогата худоба, вівці, вовна, сирі шкіри, віск, мед, олія, горілка, різні селянські вироби, селянський оляг, землеробські знаряддя тощо. Цей ярмарок розміщався на великій площі (90 десятин) біля річки Ворскли.

На краснорядському ярмарку, що починався через 7—10 днів після кінного, торгували красними товарами, галантерейними, бакалійними і москательними виробами, різними металами та виробами з них, посудом, одягом, взуттям, обробленими шкірами, свічками, милом тощо.

Гостиний двір, де відбувався краснорядський ярмарок, знаходився в центрі Полтави. На 1852 р. тут було 5 кам'яних корпусів з 134 лавками. В 11 дерев'яних корпусах знаходилося 168 крамниць і 214 балаганів². Пізніше число крамниць у гостиному дворі зростає. Вже І. Аксаков називав 388 великих і 84 малих крамниць. Крім того, було побудовано ще 42 крамниці на Петровській площі.

Іллінський ярмарок був багатолюдним. На нього збиралося від 30 до 50 тис. людей. Десятки тисяч підвід перевозили сюди товари. За свідченням М. Арандаренка, у 1846 р. в один з днів на ярмарку було 22 тис. чумаків і візників, які пред'явили свої «письмові види»³.

¹ А. Шафонский, назв. праця, стор. 575.

² И. Павловский, Полтава (1802—1856), Полтава, 1910, стор. 383—384.

³ Н. Арандаренко, назв. праця, ч. III, стор. 345.

Багатолюдність Іллінського ярмарку створювала велику потребу в квартирах. В офіційній статистичній довідці, складеній за розпорядженням малоросійського генерал-губернатора в 1803 р., відзначалося, що ціни на квартири під час цього ярмарку піднімаються дуже високо: за квартиру, найняту на один тиждень, треба заплатити стільки, скільки в інший час за користування квартирою протягом цілого року¹.

Наживали великі доходи і власники крамниць, здаючи їх на час Іллінського ярмарку в оренду. В 40-х роках XIX ст. приміщення для крамниці орендувалось за 150—360 крб. За здані в оренду приміщення для крамниць їх власники одержали в 1853 р. понад 34 тис. крб., за складські приміщення і двори— до 26 тис. крб.² Під час Іллінського ярмарку в 1855 р. за наймання лавок, будинків, крамниць та інших приміщень власники одержали понад 75 тис. крб., а міська дума до 12 тис. крб. ярмаркового збору³.

Як і інші великі ярмарки, Іллінський ярмарок був тісно зв'язаний зі всією мережею ярмаркової торгівлі на Україні в цілому й Лівобережної України зокрема. Тогочасний економіст М. Арандаренко звертав увагу на те, що цей ярмарок протягом березня—серпня робить значний вплив на товарооборот 1100 великих і малих ярмарків Полтавщини⁴. На міських, містечкових і сільських ярмарках закуповувались для продажу на Іллінському ярмарку сільськогосподарські продукти, а також продавались товари, одержані з Іллінського ярмарку.

Своє винятково важливе значення Іллінський ярмарок зберігав протягом всього періоду, що вивчається. На це вказується в щорічних звітах полтавського губернатора. У його звіті за 1860 р. між іншим відзначається: «Між ярмарками губернії, що мають переважно місцеве значення, першість належить Іллінському в Полтаві, обороти якого надзвичайно оживляють увесь край. Тут, крім оптового збуту всіляких приладь сільського господарства, проводиться у великих розмірах торгівля мануфактурними виробами, колоніальними товарами, різними предметами промислів, що доставляються з великоруських, західних і південних губерній, заводськими кінями для кавалерійських ремонтів. Особливої уваги заслуговує також торгівля вовною вищої якості, що привозиться з Полтавської і переважно з південних губерній»⁵.

Вартість привезених на Іллінський ярмарок товарів становила від $\frac{1}{2}$ до $\frac{2}{3}$ вартості товарів, привезених на всі ярмарки Полтавщини. В цілому ж вартість товарів, що продавались на Іллінському ярмарку, коливалась в окремі роки першої поло-

¹ «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», в. II, Полтава, 1906. стор. 80.

² И. Павловский, Полтава (1802—1856), стор. 379.

³ «Журнал Министерства внутренних дел», 1855, № 10, від V, стор. 37.

⁴ Н. Арандаренко, назв. праця, ч. III, стор. 346.

⁵ ЦДАЛ, ф. Ради міністра внутрішніх справ, оп. 6, спр. 30, арк. 10—11.

вини XIX ст. від 8 до 26 млн. крб., а в останні чотири передреформені роки вона сягала 22—26 млн. крб.¹

Наведемо для ілюстрації відомості про привіз основних (за сумою вартості) товарів на Іллінський ярмарок у 1829 і 1860 роках. У 1829 р. було привезено товарів на 10 923 тис. крб., з яких припадало: на бавовняні, шерстяні і шовкові вироби—6764 тис. крб., залізо, чавун і мідь—730 тис. крб., цукор—535 тис. крб., хутро—462 тис. крб., рибу та ікру—275 тис. крб., селянські вироби — 221 тис. крб.² На значні суми було привезено канатів, шкіри, посуду, вина, воску, тютюну, паперу, карет, мила, чаю китайського, бухарських шалей і бавовняної пряжі, персидських шалей тощо. Крім того, на кінній площі продавалось багато коней, рогатої худоби, тонкорунної вовни. В 1829 р. тут було в продажу до 29 тис. коней, 5600 штук великої рогатої худоби, до 15 тис. пудів тонкорунної вовни³. Наведені дані показують, що переважна частина (до 63%) вартості привезених товарів припадала на бавовняні, шерстяні і шовкові вироби.

Майже в 2,5 раза більшою була вартість товарів, привезених на Іллінський ярмарок у 1860 р. Причому вітчизняні товари становили по привозу 24 352 тис. крб. і по продажу 15 325 тис. крб., а іноземні відповідно—1954 тис. крб. і 859 тис. крб. Із загальної суми товарообороту на окремі види головних за вартістю товарів припадало тисяч карбованців⁴:

Товари	Привезено	Продано
Вітчизняні товари		
Бавовняні, шовкові, шерстяні, лляні і конопляні тканини та сукна . . .	11545	7261
Хутро	2826	1432
Хутро	1071	570
Галантерейні товари	813	310
Золоті і срібні вироби	680	300
Голкові товари	737	410
Залізо, чавун, залізні і мідні вироби	633	366
Шкіри оброблені	630	380
Бакалійні товари	517	389
Цукор	321	192
Чоботи і черевики	127	49
Золота парча і апліке	112	86
Письмовий папір	107	98
Сигари і цигарки		
Іноземні товари		
Шовкові, шерстяні та інші тканини	1172	358
Чай	184	101
Персидські тканини і вироби	210	98

¹ «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 11, від. V, стор. 3; 1858, № 11, від. V, стор. 6; 1860, № 12, від. V, стор. 34.

² ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 4, спр. 417, арк. 3—5.

³ Там же.

⁴ «Журнал Министерства внутренних дел», 1860, № 12, від. V, стор.

Як у 1829 р., так і у 1860 р. найважливішими з усіх привезених і проданих товарів були бавовняні, шовкові, шерстяні, лляні і конопляні тканини та сукна. На них припадало в останній рік до 44% вартості привезених і до 45% проданих товарів. Далі йшли хутро та галантерейні товари.

На Кінній площі під час Іллінського ярмарку було в продажі багато коней, великої рогатої худоби, овець, вовни, простого полотна і сукна, рядовини, селянських свит та інших «селянських товарів»¹. Зокрема, в 1860 р. тут було продано понад 122 тис. пудів тонкорунної вовни на 2049 тис. крб.²

Багато закупленої на Іллінському ярмарку вовни, що привозилася з Полтавської, Харківської, Чернігівської, Київської, Херсонської, Таврійської, Курської, Мінської та інших губерній, відправлялося в Москву, а також в Одесу і Радзівілів для вивозу за кордон.

Цукор, що продавався на ярмарку, йшов, крім збуту на місці, у сусідні великоруські губернії, Петербург, Москву, Землю Війська Донського, а також частково в Київську губернію для рафінування. Чимало ввозилося у Москву шкір, овчин і фруктів.

Значним за своїм товарооборотом був Воздвиженський ярмарок у Кролевіці. Цей ярмарок існував уже в середині XVIII ст. Відбувався він майже протягом всього вересня, а привіз товарів на нього починався десь з другої половини серпня. На Воздвиженський ярмарок збиралося від 10 до 24 тис. учасників. І. Аксаков ставив цей ярмарок на четверте місце, після Хрещенського в Харкові, Іллінського в Полтаві і Корінного в Курську.

Привіз товарів на Воздвиженський ярмарок, зазнаючи певних щорічних коливань, в цілому неухильно зростав. Якщо в 1845—1849 рр. в середньому на рік він становив 3 668 268 крб., то в 1850—1854 рр.—4 807 048 крб. і в 1855—1859 рр.—6 003 947 крб.³

І. Аксаков, говорячи про значення Воздвиженського ярмарку в системі ярмаркової торгівлі, підкреслював, що він «важливий привозом на нього російських мануфактурних товарів, важливий для внутрішньої торгівлі Чернігівської, західних і білоруських губерній, як збірний серединний пункт між московськими фабрикантами та західними споживачами і напхаки. Мануфактурні товари, що закуповувалися на цих ярмарках, розтікаються звідси по Чернігівській, Київській, Волинській, Могильовській,

¹ Про торгівлю цими товарами І. Аксаков писав: «Іллінський ярмарок надзвичайно важливий торгівлею чорних селянських переважно малоросійських товарів, яких, на думку купців, одна Одеса закуповує майже на 1 000 000 крб. срібла» (назв. праця, стор. 123).

² «Журнал Министерства внутренних дел», 1860, № 12, від. V., стор. 37—38.

³ «Журнал Министерства внутренних дел», 1856, № 12, стор. 32; 1858, № 2, стор. 37; М. Домонтович, назв. праця, стор. 406; И. Аксаков, назв. праця, стор. 139, 145.

Мінській і навіть Вітебській губерніях. Характерну рису цього ярмарку становить поява покупців з Білорусії в більшому числі, ніж на інших ярмарках»¹.

Під час ярмарку товари продавалися в крамницях гостиного двору і на Чорній площі, де були ряди: московський, суздальський, ніжинський, або ряд солінь, коропський, вівсяний, мильний, рибний, римарський, крамарський, пряничний, шапковий, шкіряний, чоботарський, рядовинний та інші. В коропському ряді торгували купці з міста Короба. Закуповуючи чи беручи оптом в кредит красні товари в московському і суздальському рядах, торгівці перепродували їх вроздріб.

Серед ярмарків Правобережної України перше місце займав Хрещенський контрактний ярмарок у Києві. Він був відкритий у 1797 р. замість такого ж ярмарку в Дубно (Волинська губернія). Ярмарок збирався 15 січня і тривав до 1 лютого. Якщо було бездоріжжя, то він збирався і закінчувався на 5—7 днів пізніше.

Під час ярмарку поміщики укладали різноманітні договори-контракти на оренду чи заставу маєтків, сплачували борги і брали нові позики у приватних банкірів (особливо багато — в одеських і бердичівських), вносили платежі за позику в установи, оформляли умови на наймання управляючих маєтками і промисловими підприємствами, землемірів, медиків та інших.

З часом київський Хрещенський ярмарок поступово втрачав своє значення контрактного і ставав звичайним торговим ярмарком. Один з кореспондентів журналу «Указатель политико-экономический», побувавши в 1859 р. на Хрещенському ярмарку, писав: «Київський січневий ярмарок, що має лише назву контрактів, змінив зовсім їх попереднє значення — заключення угод між поміщиками на нерухомі маєтності — і залишився чисто купецьким торговим ярмарком, а для поміщиків місцем збуту деяких сільських виробів, як наприклад: непроданого осінню хліба, горілки, вовни і цукру-піску... В попередні часи на контракти з'їжджалися поміщики не тільки сусідніх губерній, а багато з Познані, Галичини і Царства Польського. На тодішніх контрактах здійснювався продаж маєтків у великій кількості, віддавалися маєтки в оренду і проводилися великі грошові обороти між поміщиками. Тепер маєтків купується мало, обороти капіталів зосередились на заводській і фабричній промисловості, особистий кредит зник і взагалі рух грошових справ стиснувся, з'їзди щорічно зменшуються»².

На Хрещенський ярмарок у Київ приїжджали з близьких і віддалених місць поміщики, купці, торгуючі міщани і селяни, сільські та міські жителі. Загальна кількість учасників ярмарку в окремі роки становила 10—15 тис. чоловік. Число помі-

¹ И. Аксаков, назв. праця, стор. 140.

² Журн. «Указатель политико-экономический», 1859, № 114, стор. 225.

щиків, що брали участь в ярмарку, коливалось від кількох сот до 3000 чоловік, а їх прислуги від 1500 до 4000; купців — від кількох сот до 3000 чоловік. Відвідували Хрещенський ярмарок й іноземні купці, але їх було порівняно небагато: від кількох десятків до 130 чоловік¹.

Київський контрактний ярмарок обслуговував великий господарський район. На нього привозились товари з багатьох місць Правобережної та Лівобережної України, з Петербурзької, Московської, Тульської, Костромської, Владимирської, Рязанської, Нижегородської, Курської, Орловської, Казанської, Сибірської, Віленської, Ліфляндської губерній, а також з Кавказького краю, Царства Польського і Великого князівства Фінляндського.

Протягом 1843—1849 рр. на Київський контрактний ярмарок було привезено товарів на 5988 тис. крб. Із цієї суми на товари, привезені московськими купцями, припадало 1778 тис. крб., київськими — 1091 тис. крб., бердичівськими — 793 тис. крб., петербурзькими — 667 тис. крб., верейськими, богородськими, бронницькими, дмитрієвськими і коломенськими — 210 тис. крб.; на товари, привезені тифліськими, вірменськими та іншими купцями з Кавказького краю — 175 тис. крб., житомирськими, кременецькими, дубенськими і заславськими (Волинська губернія) — до 109 тис. крб., варшавськими — 146 тис. крб.; на товари, привезені іноземними купцями, — 97 тис. крб.²

Взагалі ж на Київський контрактний ярмарок за назване семиріччя товари привозились із 32 губерній і країв. У процентному співвідношенні вартість привезених товарів на цей ярмарок розподілялася так: Московська губернія—31,60%, Київська — 30%, Петербурзька — 10,60%, Царство Польське — 7%, Кавказький край — 2,79%, Волинська губернія — 1,73%, Ліфляндська — 1,54%. Решта вартості привезених товарів (14,75%) припадала на інші губернії, з яких привозилось товарів менше ніж на 100 тис. крб., а також на іноземних купців.

Вартість щорічного привозу товарів на Київський контрактний ярмарок коливалася від кількох сот тисяч карбованців до 2,6 млн. крб. Особливо помітно зростає привіз товарів на ярмарок з кінця 40-х і в 50-х роках XIX ст., коли вартість їх складала не менше 1 млн. крб. В середньому ж на Контрактний ярмарок щорічно привозилось товарів на суму: у 1835—1844 рр. — 595,7 тис. крб., 1845—1854 рр. — 1378,7 тис. крб. і в останні шість передреформених років (1855—1860) — 1946,8 тис. крб. Отже, вартість привезених на ярмарок товарів неухильно зростала. Відповідно збільшувалась і вартість про-

Поліцаєв С. И.

¹ «Современник», 1851, *№ 5*, від. IV, стор. 8; «Статистическое описание Киевской губернии», ч. I, стор. 75, 355; ч. III, стор. 530; «Журнал мануфактур и торговли», 1860, № 3, стор. 29.

² «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 544—545.

даних товарів, становлячи в середньому в 1835—1844 рр. — 204,4 тис. крб., 1845—1854 рр. — 605,6 тис. крб. і в останні шість передреформених років — 687,6 тис. крб.

Які ж товари привозились на Київський ярмарок? Із підсумкових даних за 7 років (1843—1849) видно, що з загальної суми 5988 тис. крб. на шерстяні, шовкові і бавовняні тканини припадало 2192 тис. крб., на ювелірні вироби — 1031 тис. крб., на галантерейні, модні речі, наряди і одяг — до 793 тис. крб., на бакалійні товари і різні предмети споживання—557 тис. крб., на книги, ноти, картини, інструменти і т. д. — 392 тис. крб., на фарфорові, фаянсові, кришталеві вироби та скло—378 тис. крб., на срібні, бронзові та інші металеві вироби — 176 тис. крб., на лляні, конопляні вироби, ковдри і т. п.—понад 112 тис. крб., на інші товари — до 74 тис. крб.¹

У 1860 р. головними предметами торгівлі на Київському ярмарку були в основному ті, що вже називалися вище. Із загальної суми вартості привезених товарів (2654 тис. крб.) припадало на: шовкові вироби — 411 тис. крб., шерстяні — 544 тис. крб., бавовняні — 150 тис. крб., одяг — 241 тис. крб., бакалійні й москательні — 189 тис. крб., метали, дорогоцінні камені та вироби з них — 178 тис. крб., фаянсовий, фарфоровий і кришталевий посуд, скло і дзеркала — 135 тис. крб., рибу й ікру — 89 тис. крб., книги, ноти, картини — 66 тис. крб., оптичні і фізичні прилади — понад 67 тис. крб., лляні й конопляні вироби — 53 тис. крб., екіпажі — 50 тис. крб.²

Оптом продано з місць по еталонній торгівлі³, за біржовими умовами, бакалійних товарів, чаю, цукру, риби та ікри на 200 тис. крб., заліза й залізних виробів — на 170 тис. крб., шовкових, шерстяних і бавовняних — на 37 тис. крб., мила і свічок на 34 тис. крб., галантерейних виробів на 16 тис. крб., фаянсових, фарфорових і кришталевих — на 14 тис. крб. Крім того, на ярмарок було привезено понад 33 тис. пудів цукру із заводів Яхненка, Кельна, Браницьких, Головінського, Потоцького та ін.

На Київський контрактний ярмарок банкірські контори привозили багато грошей готівкою, щоб пустити їх в оборот. Вони за високі проценти надавали і сплачували позики, давали гроші під облік векселів, платили за векселями тощо. Згідно з даними Міністерства внутрішніх справ і звітами київського губернатора, протягом 1835—1839 рр. сюди щороку привозилося по 1021,6 тис. крб., 1840—1844 рр. — 848,7 тис. крб., 1845—1849 рр. — 1628 тис. крб. В останнє передреформене п'ятиріччя привіз грошей готівкою коливався від 1300 тис.

¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 546—547.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 37, спр. 69, арк. 12—13.

³ Тобто за відповідними зразками товарів.

крб. до 4 млн. крб. В 1860 р. було привезено 3930 тис. крб., з яких пущено в оборот 1035 тис. крб. Наявність великих сум грошей готівкою на Київському контрактовому ярмарку поживлявала його торгіві обороти.

* *
*

Давши стислу характеристику деяких найбільших ярмарків, коротко спинимось на спеціалізованих ярмарках, виникнення яких зумовлювалося спеціалізацією окремих господарських районів України. Як вже зазначалося, на Україні було чимало ярмарків, що виділялися обсягом торгівлі тими чи іншими товарами. Зокрема, були загальновідомі тоді ярмарки по продажу овечої вовни, прядива, рогатої худоби, коней, овець.

Ідучи назустріч побажанням поміщиків, що займались вівчарством, і підприємців суконної промисловості, царський уряд у лютому 1825 р. видав розпорядження про влаштування шерстяних ярмарків. Такими ярмарками мали бути: Самсонівський у Полтаві, Іллінський у Ромнах, Успенський у Харкові, Успенський у Києві, Хрещенський в Орлі, Стрітенський у Кременчузі, Десятый¹ у Воронежі, Казанський у Нижньому Ломові (Пензенська губернія) і Антонівський у Касимові (Рязанська губернія). Урядовим розпорядженням накреслювалися заходи, які мали сприяти торгівлі вовною на спеціальних ярмарках. Передбачалося відведення зручних місць під ярмаркові площі, надання приміщень для зберігання вовни, організація надійної охорони її, усунення будь-яких утисків щодо торговців, призначення торгових маклерів, постачання ярмарків відповідною кількістю розмінної монети тощо.

Проте незабаром виявилось, що не всі пункти були вдало визначені розпорядженням царського уряду. На деяких з них зовсім не збиралися шерстяні ярмарки. Разом з цим виникли шерстяні ярмарки, не передбачені названим розпорядженням. Такими були Троїцький ярмарок у Харкові і Петропавлівський у Катеринославі.

Троїцький ярмарок займав серед шерстяних ярмарків Росії перше місце. «Цей ярмарок, — писав І. Аксаков, — виключно шерстяний: його спеціальність — торгівля шпанською² вовною, перегонною³ і митою⁴, досягає півтора мільйона карбованців сріблом, і щодо цього він займає перше місце в ряду шер-

¹ Після Десятого ярмарку, який відбувався в травні-червні.

² Тонка вовна.

³ Вовна, знята з овець, перегнаних до стриження кілька разів через проточну воду.

⁴ Вовна, очищена за допомогою гарячого м'ятя.

стяних ярмарків Росії. Торговці називають його також «панським» тому, що виробники і продавці товару — пани, поміщики, для яких вовна становить головну статтю доходу»¹

Привіз вовни на Троїцький ярмарок особливо швидко почав зростати з 30-х років XIX ст. Це було зв'язано з поширенням тонкорунного вівчарства на Україні та в суміжних з нею великоруських губерніях. Якщо в 1817 р. на цей ярмарок було привезено всього 1500 пудів тонкорунної вовни, то в 1832—1836 рр. щорічний привіз в середньому становив 57412 пудів, а 1837—1841 рр. — 133 157 пудів². У 1850—1854 рр. на Троїцький ярмарок було привезено 709 139 пудів вовни, що складало в рік 141 827 пудів. Від 100 тис. до 200 тис. пудів вовни поступало на цей ярмарок щорічно в останні шість передреформених років³. Вартість привезеної вовни, що майже завжди повністю продавалась на ярмарку, становила великі суми грошей. Наприклад, у 1844—1853 рр. вона дорівнювала 12 418 тис. крб., або на кожний Троїцький ярмарок в середньому припадало по 1241,8 тис. крб.

Головними поставщиками вовни на Троїцький ярмарок були: Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Воронежська і Курська губернії. В окремі роки сюди привозили вовну також з Таврійської, Подільської, Чернігівської, Орловської і Белгородської губерній. У 1847 р. на Троїцький ярмарок було привезено 185 тис. пудів вовни, з яких припадало: 90 тис. пудів на Харківську губернію, 70 тис. пудів на Катеринославську, понад 15 тис. пудів на Полтавську, до 5 тис. на Воронежську, 3 тис. на Курську, 400 пудів на Таврійську і 300 пудів на Орловську губернію⁴. В 50-х роках XIX ст. на Троїцький ярмарок привозилась вовна з Харківської губернії ($\frac{1}{3}$ частина), з Катеринославської ($\frac{1}{3}$), а решта з Полтавської, Воронежської, Курської і Таврійської губерній.

Про торгівлю вовною на Троїцькому ярмарку в 50-х роках подає цікаві деталі в своїй праці І. Аксаков. «Торгівля вовною, — пише він, — відбувається за Московською заставою, на величезній площі, частина якої, що знаходиться ближче до міста, займається кінним ярмарком. В бік від площі стоїть будинок Акціонерної компанії з прапором, що майорить, і красуються її величезні кам'яні пакгаузи. Площа не мощена і в дощову погоду дуже грязька. Сюди-то в перших днях червня з усіх кінців приходять хури, тобто підводи, що повільно тяг-

¹ І. Аксаков, назв. праця, стор. 16.

² ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 4, спр. 633, арк. 4—9.

³ ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, 2 стил, оп. 193, спр. 21, арк. 35; «Журнал Министерства внутренних дел», 1860, № 7, від. IV, стор. 1; 1855, № 9, від. IV, стор. 5; 1860, № 7, від. IV, стор. 1.

⁴ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1847, ч. XXV, від. II, стор. 55.

нутья волами, навантажені великими мішками з вовною. Їх супроводжують ліниво ідучі малоросійські мужики, з пишними і загорілими обличчями. Партія кожного поміщика стає окремо, мішки з вовною або залишаються на хурі (в такому випадку воли відпрягаються і пасуться в деякій віддалі, на лузі), або складаються на землю, причому стелються дошки чи бичачі шкури... Не можна не згадати, що площа являє собою дуже оригінальну картинку, з горами білих великих мішків, що покривають площу, яку ледве можна окинути оком, з незліченною кількістю хур, скупчених разом, з піднятим вгору лісом голубель, з величезною чередою волів, нарешті з типовими групами малоросійських візників, присланих з вовною панських людей в найрізноманітніших видах. Всі вони живуть тут же, на лузі, біля своїх волів, тут же розводять вогоньки, готують собі їжу, курять свої коротенькі люльки, сплять і ночують, як чумаки в полі»¹.

Вовну на ярмарку купували власники суконних підприємств, українські, російські та іноземні купці для перепродажу. Куплена вовна частково залишалась у Харкові, а основна її частина направлялась у Москву, Тулу, Белгород, Чернігів, Одесу та інші міста. Чимало її йшло звідси за кордон. У 1847 р. з 184,6 тис. пудів вовни, що була в продажу, в Харкові залишилось 85 тис. пудів (з них 45 тис. пудів здано на комісію Харківській компанії, близько 40 тис. пудів — на місцеві вовномийні), вивезено в Чернігів — до 40 тис. пудів, у Москву на суконні підприємства — 25 тис. пудів, у Белгород на вовномийні — понад 15 тис. пудів, в Одесу — понад 4 тис. пудів, у Верею, Тулу, Воронеж — більше як по 3 тис. пудів². Покупців було всього 33, а тому на кожного з них припадала велика кількість закупленої вовни.

У 1860 р. на Троїцький ярмарок було привезено до 100 тис. пудів немитої вовни, яку закупили повністю харківські і белгородські купці для миття і перепродажу. Із 90 тис. пудів перегінної вовни було закуплено: московськими підприємцями і купцями до 40 тис. пудів, для польських фабрик — до 20 тис. пудів, для вивозу в Пруссію — понад 10 тис. пудів і для вивозу в Австрію до 6 тис. пудів. Решту вовни прийняла на комісію Харківська компанія. Крім немитої й перегінної вовни, на ярмарку було продано до 30 тис. пудів митої. З цієї кількості закуплено для вивозу в Пруссію до 20 тис. пудів, в Австрію — до 8 тис. пудів і в Москву — до 2 тис. пудів³.

Звичайно, на Троїцькому ярмарку була в продажу не тільки вовна, а й багато інших товарів: різні тканини, бакалійні то-

¹ И. Аксаков, назв. праця, стор. 203.

² «Журнал Министерства государственных имуществ», 1847, ч. XXV, від. II, стор. 55.

³ «Журнал мануфактур и торговли», 1860, № 7, від. IV, стор. 1—2.

вари, риба тощо. Проте з 30-х років XIX ст. вовна починає становити одну з головних статей його торгового обороту.

Значну вагу в торгівлі вовною, особливо тонкорунною, мав у 30—50 роках XIX ст. Петропавлівський ярмарок у Катеринославі. Він відбувався в кінці червня — на початку липня. І. Аксаков вважав цей ярмарок третім за кількістю проданої тонкорунної вовни. Правда, загальною кількістю сортів вовни Петропавлівський ярмарок поступався іншим ярмаркам. Привіз вовни тут обмежувався кількома десятками тисяч пудів. В останнє передреформене десятиріччя на цьому ярмарку продавалося щорічно від 50 до 85 тис. пудів вовни. Її привозили переважно поміщики Катеринославської губернії, а також частково Полтавської, Херсонської і Таврійської губерній.¹

Купували вовну на Петропавлівському ярмарку українські і російські підприємці, місцеві та іногородні власники вовномиень, українські і російські купці. Так, у 1860 р. з 60 тис. пудів перегінної вовни, що була привезена на ярмарок, закупили: 20 тис. пудів для вивозу в Австрію і Пруссію, 11,5 тис. пудів — у Царство Польське, 3,5 тис. пудів московські і петербурзькі купці, 15 тис. пудів різні купці для перепродажу в Полтаві на Іллінському ярмарку. Крім перегінної вовни, на Петропавлівському ярмарку було в продажу 25 тис. пудів немитої. Її повністю закупили власники катеринославських, херсонських і белгородських вовномиень².

Як згадувалося вище, на Україні був цілий ряд ярмарків, що виділялись серед інших своїм продажем худоби, коней і овець. Із таких ярмарків слід назвати ярмарки в Гадячі, Єлизаветграді, Ново-Миргороді, Вознесенську, Ново-Московську, Мелітополі.

У місті Гадячі в кінці XVIII — на початку XIX ст. був відомий продажем рогатої худоби та коней Георгіївський ярмарок, що тривав до п'яти тижнів, починаючи з 23 квітня. Торгівля тут починалася продажем рогатого скота, який приганяли з навколишніх повітів Полтавщини, а також з Київської, Харківської і Катеринославської губерній. Худобу, якої приганялось на продаж до 60 тис. голів, купували купці із Катрі, Тули, Орла, Болохова, Курська і Рильська. Закуплена на ярмарку худоба відганялась також в Москву і Петербург. Значна торгівля на Георгіївському ярмарку велася також кіньми.

Важливим ярмарком у торгівлі рогатою худобою, кіньми і вівцями був Георгіївський у Єлизаветграді. Взагалі це був найбільший ярмарок у Херсонській губернії, на який напередодні реформи 1861 року припадала майже половина торгового обігу всієї місцевої ярмаркової торгівлі. У 40—50-х роках

¹ ЦДАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 4, спр. 512, арк. 40—48.

² «Журнал мануфактур и торговли», 1860, № 8, стор. 11.

XIX ст. сюди привозилось товарів на суму від 1 до 2 млн. крб. Поміщики й селяни приганяли до 10 тис. і більше голів великої рогатої худоби й понад 5 тис. коней. У 1848 р., наприклад, рогатої худоби було пригнано 11 300 голів і коней 5 тис. За кращу худобу платили до 50 крб., а за кращих коней — по 300 крб.¹ Велика кількість закупленої худоби відганялась в Петербург, Царство Польське, а також у Севастополь на м'ясо для особового складу флоту².

Порівняно значною була на Георгіївському ярмарку торгівля російськими промисловими виробами. Вартість їх становила від 300 тис. до 800 тис. крб. Тут зокрема продавались різні тканини з центральних великоруських губерній, замкові вироби з Нижегородської губернії, галантерейні товари, привезені з Одеси, Києва, Бердичева та ін.

* *
*

Розглядом спеціальних ярмарків можна й закінчити стислу характеристику ярмаркової торгівлі на Україні в кінці XVIII—першій половині XIX ст. Наведений в розділі матеріал свідчить, що в тогочасних суспільно-економічних умовах ярмарки відігравали велику роль у господарстві України, були однією з важливих ланок її внутрішньої торгівлі. Породжені в процесі розвитку товарного виробництва, вони широко обслуговували це виробництво, сприяли його дальшому зростанню.

На Україні, як ніде в інших частинах Росії, була дуже густа мережа ярмарків. Можна з певністю сказати, що тут не було жодного більш-менш значного населеного пункту, який би знаходився за межами цієї мережі, не перебував у сфері її впливу.

Незважаючи на відсталість тогочасних засобів транспортування і недосконалість шляхів сполучення, між великими ярмарками, що відбувались в різні строки, існував безпосередній зв'язок. Посередній зв'язок був також між великими й дрібними ярмарками. Великий позитивний вплив, як уже відзначалося, робили ярмарки на розвиток постійної торгівлі в містах, а також на розширення зовнішньої торгівлі Росії.

В період, що вивчається, ярмаркова торгівля на Україні неухильно зростала і лише в післяреформенний період в зв'язку з розвитком залізничного транспорту і швидким зростанням постійної торгівлі починає занепадати. Звичайно, і в дореформенний період були окремі ярмарки, які в силу обставин (виникнення нових промислово-торгових центрів і поява там ярмарків-конкурентів, переміщення центрів торгівлі в окремих

¹ А. Шмідт, назв. праця, стор. 513.

² «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. XI, ч. 1, Херсонская губерния, СПб., 1848, стор. 212.

господарських районах, зміна торгових шляхів тощо) скорочували свої торгові обороти і занепадали. Так, наприклад, було з Онуфріївським ярмарком в Бердичеві, Всеїдним і Покровським у Ніжині, Збірним і Введенським у Сумах. Одночасно з цим виникали нові ярмарки, а деякі колись незначні ярмарки перетворювались у великі.

Хоч ярмарки обслуговували в тій чи іншій мірі всі верстви населення, проте серед них були такі, де торгівля переважно велася оптом, а головними учасниками були купці та поміщики. До таких ярмарків належали найбільші українські ярмарки. Чим менші були ярмарки, тим ближче вони стояли до безпосередніх продавців і покупців. На таких ярмарках торгівля велась вроздріб. Звичайно, і на них розгортали свою баришницьку діяльність скупники.

Ярмаркова торгівля була одним із засобів включення України у всеросійський внутрішній ринок. Як видно з наведених у розділі даних, через ярмарки відбувався обмін товарами між промислово розвинутими губерніями Центральної Росії і українськими губерніями, що мали великі запаси сільськогосподарської продукції. Крім того, у великоруські губернії йшли частково промислові товари, вироблені на Україні. Через українські ярмарки здійснювались економічні зв'язки України з Прибалтикою, Царством Польським, Білорусією, Землею Війська Донського, Бессарабією, Кавказьким краєм і навіть з Середньою Азією, причому ці зв'язки були двобічні: на українські ярмарки привозилися товари з названих районів, а українські товари ввозилися на їх ринки.

Відіграючи важливу роль у дальшому зміцненні економічних зв'язків між Центральною Росією і Україною, ярмарки сприяли посиленню взаємозв'язків не тільки між Лівобережною, Правобережною і Південною Україною, що перебували в складі Російської держави, а й між цими частинами та західноукраїнськими землями, що перебували під гнітом австрійської монархії. В умовах розкладу феодально-кріпосницької системи господарства і розвитку в надрах її капіталістичного укладу на Україні складався свій внутрішній ринок, що був складовою частиною всеросійського ринку.

Переважаючими на ярмарках України були вітчизняні вироби, але чимало продавалось тут товарів, привезених з-за кордону. Сюди привозилися товари з країн Західної Європи, Туреччини, Балканського півострова, Персії, Китаю. На українських ярмарках велася порівняно значна торгівля так званими колоніальними товарами, що в більшості реекспортувались західноєвропейськими країнами.

Розділ IV

СІЛЬСЬКІ ТА МІСЬКІ БАЗАРИ

Важливу роль у внутрішній торгівлі України кінця XVIII—першої половини XIX ст. відігравали сільські та міські базари, або торги¹. Саме вони, порівнюючи з іншими формами торгівлі, були найближчі до безпосередніх виробників і споживачів, до безпосередніх продавців і покупців. Це зумовлювалось характером базарної торгівлі, близькістю розташування торгових місць (дана обставина була особливо важливою в умовах тогочасного бездоріжжя і відсталості засобів сполучення), а також періодичністю їх. Про значення базарів упорядники «Списку населених місць Херсонської губернії (за відомостями 1859 р.)» писали: «Вихідним пунктом збуту місцевих виробів, куди вони поступають безпосередньо з рук сільських виробників, переважно малоросів, служать головним чином численні базари і торжки, які існують в усіх майже містах і багатьох містечках губернії. Сюди звозяться всі предмети сільського господарства як для місцевого вжитку, так і для продажу їх тим промисловцям (торговцям. — *І. Г.*), особливо євреям, які купують невеликими частинами і, складаючи більш-менш значні партії того чи іншого товару, збувають їх оптовим торговцям»².

Аналогічні думки про базари висловлювали упорядники відомого статистичного опису Київської губернії. Характеризуючи місцеву внутрішню торгівлю, вони підкреслювали, що ця торгівля зосереджується на середніх і дрібних ярмарках та щотижневих торгах в містах і містечках. При цьому упорядники звертали увагу на те, що «більша частина продавців — самі виробники свого товару: хліба, вовни, меду, дьогтю, смоли, дерев'яних виробів тощо, а покупці їх поділяються на два розряди: по-перше, місцеві споживачі, що купують для себе; по-друге, промисловці,

¹ В українських історичних джерелах кінця XVIII — першої половини XIX ст. термини «базар» і «торг» вживаються переважно як ідентичні поняття. В окремих випадках вони набували різного значення, причому торгами називалися лише великі базари.

² «Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния», СПб., 1868, стор. LXXIV.

які складають з малих закупок більш-менш значні партії товарів для перепродажу їх оптовим торговцям. Ця торгівля власне народна; в ній беруть участь дрібні виробники і дрібні промисловці: селяни, міщани, однодвірці і т. д., а крупні виробники: поміщики, фабриканти та оптові торговці мають інші шляхи збуту і придбання товарів: на місці, на великих ярмарках, на пристанях, в портових містах і т. д.»¹.

Сільські та міські базари мали велике значення в системі ярмаркової торгівлі. На них зосереджувалась сільськогосподарська продукція і ремісничкі вироби, що йшли в оптовий продаж на ярмарки. Тут же відбувався широкий роздрібний збут промислових товарів, які зробили вже до цього оптовий обіг на ярмарках. В базарні дні розширювалася постійна торгівля в міських та містечкових крамницях. Селяни купували необхідні для себе господарські товари, а власники крамниць, що торгували сільськогосподарською продукцією, поповнювали свої запаси. «Внутрішній торгівлі, — відзначали складачі військово-статистичного огляду Катеринославської губернії, — дуже сприяють влаштовані в багатьох місцях губернії ярмарки і торжки, які... притягають багато іногородніх торговців»².

Говорячи про значення сільських і міських базарів у розвитку товарного виробництва і торгівлі, слід указати й на те, що на них починалось зосередження товарів для зовнішньої торгівлі, в якій Україна займала важливе місце. Купуючи на базарах за дешевими цінами невеликими частинами сільськогосподарську продукцію, скупники збирали більш-менш великі маси товару і перепродували оптовим купцям, які безпосередньо вели зовнішню торгівлю.

Сільські і міські базари, маючи посередній зв'язок з ярмарковою і постійною торгівлею в містах, дуже слабо або й зовсім не були зв'язані між собою. Це говорить про примітивність форм тогочасного товарообміну, про засилля докапіталістичних порядків. В. І. Ленін, нещадно викриваючи фальшивість народницької ідеалізації докапіталістичних порядків у Росії, підкреслював, що «докапіталістичне село являло собою (з економічного боку) сітку дрібних місцевих ринків, які зв'язували маленькі групи дрібних виробників, роздроблених і своїм відособленим хазяйнуванням, і безліччю середньовічних перегородок між ними, і залишками середньовічної залежності»³.

Перш ніж перейти до характеристики сільських і міських базарів, необхідно зазначити, що про них є дуже мало документальних джерел. Якщо про ярмаркову торгівлю збереглося чимало статистичних даних і свідчень тогочасників, то про базари

¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 367—368.

² «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. XI, ч. 4, Екатеринославская губерния, СПб., 1850, стор. 141.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 326.

є лише уривчасті, випадкові відомості. Це пояснюється тим, що про базари, про привіз і продаж на них товарів не велася статистика. Вузкість документальної бази утруднює дослідження поставленого питання.

На Україні здавна була значна кількість базарів або торгів. В умовах розвитку товарного виробництва кількість їх неухильно зростала. На кінець XVIII ст. в селах і містах України щороку відбувались тисячі базарів. За підрахунками І. Г. Шульги, у 80-х роках XVIII ст. тільки на території Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництва було 5305 базарів. Із цієї кількості відбулося: у поміщицьких містечках і селах 1924, у державних містечках і селах 1301 і біля монастирів 208 базарів¹. Решта базарів з названого числа припадала на міста, але про міські базари ми говоритимемо пізніше, після огляду сільських і містечкових базарів.

Дальший розвиток товарного і особливо його вищого етапу — капіталістичного виробництва настійно вимагав збільшення мережі базарів. Поміщики — власники сіл, виходячи з власних інтересів (привласнювання базарного збору, своєчасність сплати селянами різних грошових поборів), часто піднімали перед урядовими установами клопотання про відкриття в тому чи іншому населеному пункті базару. Так, у 1801 р. управляючий маєтками графа І. Салтикова звернувся в Подільське губернське правління з проханням підняти перед царським урядом клопотання про перейменування с. Піщаного в містечко і влаштування в ньому через кожні два тижні ярмарків (по суті базарів). Це прохання було задоволене².

У 1805 р. поміщик І. Жавроцький (Ольгопільський повіт, Подільської губернії) звернувся через Подільське губернське правління до царя, просячи, щоб останній дозволив перейменувати його село Окницю у містечко і влаштувати там базар або ярмарок³. За проханням поміщика Носька у його селі Юзефполі (Балтський повіт) були влаштовані кожного четверга базари і п'ять ярмарків на рік⁴.

Поміщик Новомосковського повіту (Катеринославська губернія) Д. Л. Алексеев в січні 1825 р. подав у губернське правління прохання, щоб воно підтримало клопотання про влаштування в його селах Котівці і Очеретоватому 7 щорічних ярмарків і щотижневих базарів. Обґрунтовуючи прохання, поміщик писав: «...Для того, щоб селяни могли зручніше збувати свої продукти, закуповувати необхідні для них»⁵.

Про влаштування торгів у селах і містечках України в першій половині XIX ст. є дуже багато як зрхівних, так і друкова-

¹ І. Шульга, назв. праця, стор. 300.

² ХмОДА, ф. Подільського губернського правління, спр. 171, арк. 1, 3.

³ Там же, спр. 408, арк. 1.

⁴ «Подольские губернские ведомости», 1841, № 41, часть неофициальная.

⁵ Дніпропетровський історичний музей, арх. 473, арк. 1.

них даних. Зокрема, таких відомостей багато публікувалось в «Журнале Министерства внутренних дел», у газетах «Губернские ведомости».

Поміщиками та урядовцями нерідко ставилось питання про заміну базарних днів. Поміщиця Грушинська (Ровенський повіт, Волинської губернії) в березні 1844 р. підняла клопотання перед Волинським губернським правлінням про перейменування с. Сарни в містечко, перенесення базару з понеділка на неділю, а також про влаштування в Сарнах шести ярмарків. Аргументуючи своє прохання, поміщиця писала про те, що в селі понад 500 жителів, але воно розташоване далеко від торгових місць. Маючи гостру потребу в збуті сільськогосподарської продукції і ремісницьких виробів, жителі, зайняті в понеділок роботами, не можуть брати участі в базарній торгівлі. Поміщиця не забула нагадати і про те, що з перенесенням дня базару і влаштуванням щорічних ярмарків жителі матимуть більші можливості для сплати державних податків¹. Клопотання Грушинської підтримало Волинське губернське правління і направило його київському генерал-губернатору².

Базари були в усіх значних населених пунктах. Про базари в селах Лівобережної України 80-х років XVIII ст. наводяться цінні відомості в тогочасних описах Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва. Так, О. Шафонський про базар-торг в с. Ріпки, Городнянського повіту, писав, що він відбувався по неділях і що на нього «околичные и степные жители разный хлеб, лесные жители деревянную посуду и колеса, а черниговские щепетинники мелкий красный товар привозят»³. У с. Медвежому (Роменський повіт) базар також був щонеділі. На ньому продавався хліб, сіль, риба і різна худоба. На базар у с. Машеві (Новгород-Сіверський повіт) приїжджали і приходили не тільки місцеві жителі, а й жителі сіл Попівки і Жадова. Тут торгували овочами, сіллю, рибою, дерев'яним посудом тощо⁴.

Значно ширший асортимент і більша кількість товарів були на базарах у містечках. Як правило, в їх торгівлі брали участь жителі з багатьох населених пунктів, навіть з інших повітів і намісництв. На базар у містечко Іваницю (Прилуцький повіт), що відбувався раз у тиждень, привозили з Прилук, Ічні і Срібного сіль, рибу, дьоготь і так звані «красні товари» (крашенину, полотно, штамет, набійку, бавовняні платки тощо). В містечку Опішні (Зіньківський повіт) базари збирались два рази на тиждень — в понеділок і п'ятницю. На них привозили різні харчові продукти, дрова, дерев'яний, глиняний і скляний посуд, а також різний дрібний красний товар. Базар у містечку Мені (Сосниць-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 1, спр. 5245, арк. 1—2.

² Там же.

³ А. Шафонский, назв. праця, стор. 331—332.

⁴ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)», стор. 20.

кий повіт), що відбувався по четвергах, виділявся серед інших тим, що туди приїжджали інколи жителі з степових Прилуцького, Лубенського і Ніжинського полків.

Академік Василь Зуев, роблячи в 1781—1782 рр. подорож з Петербурга до Херсона, залишив цікавий опис базару в слободі Липець, Харківського намісництва. Він відзначає: «Улицы были уставлены привезенными на телегах съестными припасами, овощами и крымскою солью; у домов и по лавочкам находились бочонки и большие сулеи с горелкою и медом. Все походило, так сказать, на ярмарку, но ярмарочного ничего не было: одно вино и соль покупают тут на наличные деньги, прочее все на промене, даже и с переводом. Так, например, торгует кто горшок; цена ему известна; столь бы он велик не был, чтоб купить, надобно его насыпать дважды рожью; с оным он пойдет покупать молока: молошник нальет его однажды, горшок возьмет себе, а молоко тому, кто покупает; с сим пойдет он за рыбой, за фруктами, или что угодно, променивает на то, прибавляет, если что дороже, из носимого за собою запасу столько, сколько договорится и добравшись до того, что ему нужно, возвращается домой»¹.

Такий характер в цілому зберігали сільські та містечкові базари України і в першій половині XIX ст. Правда, натуральний обмін на них був у значній мірі витиснутий грошовим. Дуже розширилась мережа базарів. Посилилась на них роль торговців-посередників.

В першу половину XIX ст., як і раніше, основну частину товарів на базарах становили продукти селянських господарств, привезені з навколишніх сіл. Тогочасник А. В. Каменський, даючи у 1845 р. огляд містечок Київської і Подільської губерній, наводить деякі відомості про базари. Говорячи про дрібні ярмарки, він мимохідь робить таке зауваження про торги: «Інші ярмарки (дрібні. — І. Г.) в містечках обох губерній є не що інше, як скудні торги, на яких відбувається переважно розпродаж худоби і домашніх виробів навколишніх сіл»².

У містечках Київської губернії у 40-х роках XIX ст. були сотні базарів, які збиралися щотижня або через кожні два тижні. У 1845 р. в 26 містечках губернії відбулося 718 базарів. Вартість привезених на них товарів становила понад 1143 тис. крб.³

Серед містечкових базарів Київської губернії виділялись базари в містечках Ставищі (Таращанський повіт), Смілі, Городищі (Черкаський повіт), Таганчі (Канівський повіт). У містечку Ставищі (належало графу О. Браницькому) базари відбувались через кожні два тижні. Тут торгували сіллом, рибою, худобою, дрібними товарами і особливо хлібом. В кінці 40-х і на

¹ «Путешественные записки Василия Зуева от Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году», СПб., 1787, стор. 184—185.

² «Подольские губернские ведомости», 1845, № 33, часть неофициальная.

³ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 528.

початку 50-х років продані на цьому базарі товари в середньому щорічно складали 25—30 тис. крб.¹

Значний торговий обіг на базарах у Смілі, Городищі і Таганчі був зумовлений насамперед тим, що тут знаходились крупні на той час промислові підприємства з великою кількістю робітників. Згідно з відомостями, опублікованими в «Журнале Министерства внутренних дел» за 1853 р., в Смілу привозилось товару на 15 тис. крб., а продавалось на 13 тис. крб., в Городище відповідно — на 12 і 10 тис. крб. На базарах у Смілі бувало 800—1000 селян, 350—500 дворян, духовенства, купців і дрібних торговців; у Городищі — 400—500 селян, 130—190 дворян, духовенства, купців і дрібних торговців².

Про базари в селах і містечках Херсонської губернії напередодні реформи 1861 року деякі відомості подає в своїй праці А. Шмідт. Він відзначає, що базари бувають у містах, містечках і деяких селах. На них привозиться сільськогосподарська продукція, яку купують жителі для власного споживання, а баришники для перепродажу оптовим торговцям. Значніші базари — торжки відбувались у містечках: Ново-Воронцовці, Новій Празі, Новій Україніці, Ревуцькому, Валегоцуловому, Березівці (Олександрівці), а також в с. Шестерні. На цих базарах, крім хліба та іншої сільськогосподарської продукції, продавали багато сушеної риби, солі та дьогтю. «Нема ніякого сумніву, — резюмує А. Шмідт, — що базари в загальній сумі мають в обігу не менше вартості, як і всі ярмарки краю взагалі»³.

А. Скальковський, характеризуючи внутрішню торгівлю Новоросійського краю, звертав увагу на те, що в багатьох населених пунктах базари за асортиментом товарів і торговим оборотом не тільки не поступалися, а часто й перевищували щорічні ярмарки. Із таких населених пунктів він, зокрема, називає містечка Кантакузівку, Северинівку, Янівку і згадувані вище містечка Березівку і Ревуцьке⁴.

На 1859 р. у Херсонській губернії базари збирались у 45 містечках і 20 селах, причому 9 містечок належало казні і 36 поміщикам⁵. Всі села, в яких були базари, належали виключно казні. Цього ж року у Катеринославській губернії було 32 населені пункти містечкового і сільського типів, де збирались щотижня базари. За рік таких базарів відбувалось понад 1600. Із 8 містечок і 24 сіл, що мали базари, 4 містечка і 21 село належали казні, а 4 містечка і 3 села — поміщикам⁶.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 1, спр. 8144, арк. 165.

² «Журнал Министерства внутренних дел», 1853, ч. 42, стор. 167—168.

³ А. Шмідт, назв. праця, ч. II, стор. 527.

⁴ А. Скальковський, Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края, «Журнал министерства внутренних дел», 1855, № 4, від. III, стор. 103.

⁵ Підраховано за «Списком населенных мест Российской империи, XLVII. Херсонская губерния».

⁶ Підраховано за «Списком населенных мест Российской империи, XIII. Екатеринославская губерния», СПб., 1863.

Переважає більшість сільських і містечкових базарів відбувалась один раз, рідше — два рази на тиждень¹, причому базарні дні в навколишніх селах визначались так, щоб вони, по можливості, не збігались. Це мало практичне значення як для тих, хто продавав, так і для тих, хто купував. Непродані на одному базарі товари нерідко везлися на сусідні. Відвідували навколишні базари й покупці. Відвідування навколишнім населенням різних місцевих базарів було зв'язане не тільки з різним асортиментом товарів на них, а й з тим, що на кожному з них були різні ціни. Отже, одні прагнули знайти такий базар, де можна дорожче продати, а інші — дешевше купити.

Постійними покупцями продуктів харчування на базарах були ті промислові робітники, які не мали свого господарства. Вони жили, як тоді говорили, «від базару до базару». На базарі такі робітники купували й необхідний їм одяг та взуття.

Різні баришники, ретельно слідкуючи за рівнем цін на окремих навколишніх базарах, скуповували в селян для оптового перепродажу хліб, рогату худобу, вівці, мед, полотно, рядовину та інші вироби. На сільські базари Харківської губернії приїжджали також московські і белгородські купці для скупівлі худоби, яку вони потім відганяли у великоруські губернії².

В. І. Ленін, розглядаючи економіку російського докапіталістичного села, вказує на засилля там торгового і лихварського капіталу. «Чим глухіше село, — говорить В. І. Ленін, — чим далі воно стоїть від впливу нових капіталістичних порядків, залізниць, великих фабрик, великого капіталістичного землеробства, — тим сильніша монополія місцевих торговців і лихварів, тим сильніша підлеглість їм околиць селян і тим грубіших форм набирає ця підлеглість. Число цих дрібних п'явок величезне (у порівнянні з мізерною кількістю продукту у селян), і для означення їх існує багатий добір місцевих назв. Згадайте всіх цих прасолів, шибайв, щетинників, маяків, івашів, булинів і т. д., і т. д. Переважання натурального господарства, обумовлюючи рідкість і дорожнечу грошей на селі, веде до того, що значення всіх цих «куркулів» виявляється непомірно величезним у порівнянні з розмірами їх капіталу. Залежність селян від власників грошей набирає неминуче форми кабали. Подібно до того, як не можна собі уявити розвиненого капіталізму без великого товарно-торговельного і грошово-торговельного капіталу, так само немислиме і докапіталістичне село без дрібних торговців і скупщиків, що є «хазяями» дрібних місцевих ринків»³.

¹ Поодинокими були села і містечка, в яких щоденно відбувались базари. З таких сіл можна, наприклад, назвати с. Токмак, Бердянського повіту, Таврійської губернії. Особливо поживалася тут торгівля весною і влітку, коли в ці місця йшли тисячі заробітчан з Катеринославської, Полтавської, Чернігівської і Курської губерній.

² «Матеріали для статистики Російської імперії», СПб., 1839, стор. 144, 146, 150.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 327—328.

Велика кількість базарів відбувалася в містах, причому ці базари за привозом і продажем товарів значно переважали сільські та містечкові базари. Як ми вже згадували, у 80-х роках XVIII ст. лише в містах Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництва збиралось 1872 базари. Міські базари, на відміну від сільських і містечкових, відбувались переважно по два рази на тиждень. У багатьох містах вони були по три рази, а подекуди й щоденно.

Протягом першої половини XIX ст. число базарів у містах України значно зросло. Це зростання відбувалось як за рахунок влаштування базарів у містах, де вони раніше не збирались, так і шляхом збільшення базарних днів там, де вже були базари. Збільшення кількості міських базарів, а разом з цим і їх торгового обороту свідчило про дальший економічний розвиток міст, неухильне зростання міського населення. За неповними даними, тільки в 16 містах Полтавської губернії в 1804 р. відбулося 1352 базари¹. В усіх містах Чернігівської губернії, крім Городні, цього року збиралось щотижня по два базари — в понеділок і п'ятницю. Базар у м. Городні був у суботу².

На час реформи 1861 року в містах України було базарів 12 141, причому з наявних у нас відомостей (правда, ці відомості не повні) видно, що один раз на тиждень базари відбувались у 34 містах, два рази на тиждень — в 41, три рази на тиждень — у 13 і щоденно в 9 містах³.

У ряді міст кілька разів на тиждень збирались базари, а через два тижні — торги. На останніх був значно більший, ніж на базарах, товарообіг і, звичайно, більше число учасників. У деяких містах такі торги називалися ярмарками. Напередодні реформи 1861 року в м. Таращі відбувалось щотижня по три і в м. Брацлаві по два базари, а також через кожні два тижні — торги. У Полтаві базари збирались кожного дня, а торги — по понеділках, середах і п'ятницях.

Були ще в деяких містах, крім базарів і торгів, так звані «красні торги». Вони, як правило, збиралися напередодні релігійних свят — різдва та великодня. Такі «красні торги» мали місце в Харкові, Катеринославі, Старокостянтинові, Білопідлі та в деяких інших містах. Вони відрізнялись від звичайних базарів великим товарообігом і значним числом торгуючих.

Для задоволення щоденних потреб міщан у деяких містах збиралися, крім базарів у встановлені дні, щоденні ранкові торжки. Відомо, наприклад, про такі торжки в містах Острі та Ново-Миргороді, на яких продавалися продукти харчування.

¹ «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вип. II, стор. 75—131.

² ЧОДА, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, оп. 1, спр. 373, арк. 65—78, 93, 110, 116, 121, 169.

³ Підраховано за зб. «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 1—2.

Основні законоположення про проведення базарів у містах були розроблені в цілому ряді указів та інструкцій царського уряду. Зокрема, в грамоті містам Російської імперії від 21 квітня 1785 р. було цілий ряд статей про міські базари. Однією з статей цієї грамоти дозволялося жителям повіту безперешкодно привозити в міста на продаж свої сільськогосподарські продукти і вироби, а також вивозити з міст все для них необхідне. В містах мали бути клеймовані ваги і міри. В базарні дні, що визначались магістратом, на торговій площі в певні години піднімався прапор. Це означало, що настав час заборони купувати оптом харчові припаси. Коли прапор спускався — заборона припинялася.

На основі загальних узаконень видавались місцеві розпорядження щодо ведення торгівлі на базарах в тому чи іншому місті. Інколи ці розпорядження явно суперечили загальним указам, а тому їх касували вищі органи влади. Так було, наприклад, з інструкцією базарним, виданою міським управлінням (магістратом) Одеси 28 квітня 1798 р. Ця інструкція, що перешкоджала місцеві фіскальні цілі, містила ряд пунктів, які перешкождали веденню торгівлі в містах і суперечили змісту згадуваної вище грамоти від 21 квітня 1785 р. Зокрема, в першому пункті базарному вмінялося в обов'язок направляти всіх, хто привіз на продаж товари (крім продуктів харчування), з накладною до міського управління для сплати базарного збору. До того ж їх зобов'язували продавати свої товари тільки оптом місцевим купцям і міщанам. В другому пункті говорилося, щоб базарний направляв з накладною до міського управління тутешніх купців і міщан, які одержали товари з інших міст і заводів. Мало того, в міське управління повинні були з'являтися і ті, хто привіз ці товари. В зв'язку з наріканням і скаргами, інструкція базарним, видана Одеським міським управлінням, була в липні цього ж 1798 р. скасована Новоросійським губернським правлінням¹.

Згідно з ухвалою Новоросійського губернського правління від 14 липня 1798 р., на одеських ринках мали бути з купців і міщан базарні наглядачі. Вони повинні виявляти зловживання в торгівлі, вести боротьбу проти дорожнечі, перекуплень на міських ринках і біля митниці. Звичайно, ця ухвала не дала реальних наслідків.

Часті скарги жителів на купців, що втридорога продавали м'ясо, спонукали магістрат віддати його продаж на відкуп міщанам П. Волкову, М. Буянову, П. Данилову і С. Онищенко. Відкупщики зобов'язались протягом квітня—жовтня 1798 р. продавати гарну яловичину по дві з половиною копійки, а баранину по три копійки за фунт. При цьому відзначалося, що в місті ніхто, крім названих відкупщиків, не має права продавати

¹ А. Орлов, Исторический очерк Одессы с 1794 по 1804 год, Одесса, 1885, стор. 89.

вродзріб м'ясо. Але незабаром виявилось, що вони не виконують умов відкупного контракту¹.

Деяке уявлення про торгівлю на базарах м. Києва може дати розпорядження київського військового губернатора Б. Я. Княжніна за 1831 р. Між іншим в ньому зазначалося, що «ранком кожного дня базарний повинен піднімати (прапор. — І. Г.) у вересні, жовтні, листопаді, грудні і січні о 6-й, а у лютому і березні о 5-й, у квітні, травні, червні, липні і серпні о 4-й годині ранку в знак того, що привезені на базар всі взагалі життєві припаси мають право купувати тільки жителі міста для власної своєї потреби; а торговці в ті години не мають право купувати». Прапор повинен бути піднятий до другої половини дня. Згідно з цим розпорядженням, базарний зобов'язаний вести облік привезених продовольчих товарів, затримувати всіх, хто порушує правила торгівлі. Тут же вказувалось на те, що свіжу рибу можуть продавати тільки рибалки, а не торговці; що недозрілі овочі і фрукти після огляду медика слід відбирати в продавців і знищувати².

До речі сказати, що на тогочасних базарах в зв'язку з слабим санітарним наглядом часто продавалися не тільки недозрілі овочі і фрукти, а й зіпсовані продукти, вживання яких викликало захворювання. Особливо багато зіпсованих продуктів продавалось влітку. Це було зв'язано з примітивністю і обмеженістю тогочасних засобів для тривалого зберігання продуктів, які при високій температурі швидко псувалися.

Про санітарні умови тогочасних міських торгів красномовно розповідає акт групи київських професорів-медиків, чергового штаб-офіцера і чиновника особливих доручень, які за розпорядженням генерал-губернатора познайомились 12 червня 1853 р. з санітарним станом торгівлі на Печерському базарі м. Києва. «Печерський базар, — констатували складачі акту, — являє багато ознак нечистоти і недбайливого його тримання: в тісних проходах між його лавками, де розміщені на землі жива риба, раки, зелень та інше, кидається сміття і навіть видно кізяки. Нечистота ця разом з випаровуванням від зіпсованих продуктів, знайдених нами, складає головну причину смороду, який збільшує постійне перебування великої кількості собак».

Далі в акті відзначалось, що в київського купця Семена Амиркова була виявлена в двох возах гнила копчена риба; у деяких перекупок — зіпсоване сало; у одній м'ясній лавці — червиве м'ясо; купці продавали погані якості збитень, квас і т. д. В кінці свого акту група перевіряючих санітарний стан Печерського базару писала: «Простий народ, що був при нашому обшуку на Печерському базарі, голосно говорив, що в

¹ А. Орлов, назв. праця, стор. 90.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, господарська частина, оп. 63, спр. 19, стор. 33—34.

місті взагалі народ терпить від поганої якості харчових припасів і від повного недогляду за ринками, додаючи до того, що щоденно раннім ранком можна знайти яловичину, яка продається по копійці за фунт і зовсім зіпсовану; що багато було тухлої солонини продано в останні дні..., що кимсь вчора повідомлена звістка про наступний огляд базара є дійсна причина того, що сьогодні на базарі сорти м'яса були кращої якості»¹.

На міських, як і на сільських та містечкових базарах, широко розгортали свою діяльність різні скупники, баришники, спекулянти, перекупники тощо. Вони спритно використовували будь-яку нагоду, щоб дешевше купити товари і дорожче перепродати їх тут чи в іншому місці. Неврожай, голод, затруднення в підвозі продовольчих товарів у місто — все це були сприятливі обставини для збагачення скупників. У лютому 1795 р. виявилось, що київські баришники, закупивши на міських базарах велику кількість хліба, намагалися вивезти його в інші місця для перепродажу. Як повідомляв Київській міській думі базарний Лаврентій Ричкін, окремі баришники закупили по декілька сот четвертей хліба. Так, Максим Гиря купив 500 четвертей жита. Григорій Комар — 425 четвертей, Наум Кириєнко — 600 пудів борошна. Зважаючи на те, що в Києві була дорожняча на харчові продукти, дума звернулася до губернатора, щоб він заборонив вивозити з міста закуплений для перепродажу хліб. Цей хліб мав бути проданий за існуючими торговими цінами міщанам².

Деякі з баришників задалегідь виїжджали за міські застави і скуповували продукти в селян, що їхали на базар. Ці продукти вони потім втридорога перепродували жителям міста. Про такі дії баришників у м. Луцьку повідомляв 28 вересня 1853 р. місцевий повітовий стряпчий київському генерал-губернатору. Незважаючи на те, що губернське правління заборонило перекупникам скуповувати в селян продукти і дрова, які вони везуть на продаж в місто, а київський генерал-губернатор направив з приводу цього циркуляр поліції, скупівлі тривали. Перекупники, рапортував луцький повітовий стряпчий, для скуповування продуктів у селян виїжджають їм назустріч за кілька десятків верст від міста. При цьому вони вміло обходять наглядців з поліції. В результаті дій скупників у місті стоять високі ціни на продукти харчування³.

Зловживання торговців набирало таких великих розмірів, що викликало навіть турботу в місцевих властей, які боялися вибу-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 1, спр. 10 436, арк. 1—2.

² КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, оп. 3, спр. 233, арк. 61—63.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 1, спр. 10 441, арк. 14—15.

ху народного гніву. Київський цивільний губернатор у розпорядженні від 18 січня 1851 р. звертав увагу старшого поліцейського на те, що торговці не дотримуються правила щодо часу закупівлі продуктів, купують і тоді, коли піднятий прапор. Відкупщик міської ваги або поставлені ним біля ваги люди самі скуповують для перепродажу продукти. До того ж, зазначав губернатор, міські ваги зовсім зіпсовані: деякі дошки з них випали, а інші поламани. Міські міри для вівса є залізні й дерев'яні, але вони не однакові. Залізні міри погнуті¹.

Про зловживання відкупщиків казенних ваг у Києві повідомляв у своїй записці, адресованій київському генерал-губернатору, відставний штаб-ротмістр І. М. Павлов (серпень 1853 р.). В Києві є, писав Павлов, казенні ваги на Печерському, Подільському і Хрещатицькому базарах. Вони віддаються на відкуп, а відкупщики мають брати за зважування і перемірювання з торгуючих плату, згідно з встановленою такою. Проте відкупщики, «вживаючи на зло дане їм право, беруть в чотири і п'ять разів більше плати, ніж встановлено, що дуже отягощає жителів. Безкарне зло до такого ступеня укорінилось, що, наприклад, приходять крамар або яка-небудь торговка і просить відкупщика, щоб він їй гарненько зважив. Це гарненько означає, що бідний землероб втрачає кілька пудів продукту, а відкупщику, зрозуміло, дають за це солідну взятку. Але ще щасливий той землероб, який привозить дешеві продукти. А коли, наприклад, привозить землероб свиняче сало, олію, коров'яче масло і думає, де йому, як не на казенних вагах безпристрасно зважать, але між тим різними хитрощами вони (відкупщики. — І. Г.) обробляють його так, що бідний мужик, чому я був очевидцем, їде додому в сльозах. Але, щоб не обтяжувать вашого сіятельства, я описую тільки невелику частину того, що там відбувається, як вони силою відбирають у мужиків овес, кажучи, що це для казенних коней; як вони посилають найнятих людей відбирати в мужиків з воза сіно по три копійки. Коли ж, що дуже часто буває, нема на цей раз грошей, то знімають з нього свитку, шапку або рукавиці, а нема — так в'язку сіна. Одним словом, ми шукаємо грабежу по лісах і великих дорогах, а тут на базарі, на найбільш публічному місці він існує в усій силі. Хоч я кілька разів говорив про це квартальному Гришкову, але він заявляв, що не одержував на це ніякого розпорядження від начальства. Проте, як я пізніше дізнався, він одержує з відкупщика місячний дохід і сам допомагає робити ці операції»². Тут, як кажуть, коментарії зайві.

Чинили здириства над продавцями-селянами і базарні та де-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 1, спр. 10 436, арк. 26.

² Там же, арк. 48.

сятські. Так, на базарах м. Києва в 1832 р. вони відбирали в продавців, звичайно, не в торговців, харчові продукти, дрова, дрань. Міщанин Яків Кобець, будучи в 1832 р. базарним на Подолі, вимагав з продавців більше, ніж встановлено, місцевого збору, самовільно брав у них сало, рибу, сіль, крупу, пшоно тощо. Він же встрявав у всякі махінації до скупників хліба¹.

Але незважаючи на всі недоліки в організації міської базарної торгівлі і зловживання купців, перекупщиків-баришників і базарних урядовців, ця торгівля мала велике господарське значення. На міських базарах був значно більший, ніж на сільських і містечкових, асортимент товарів. Тут, крім сільськогосподарської продукції, широко були представлені ремісничі, мануфактурні і фабрично-заводські вироби. В торгівлю включались купці. Жвавішала в базарні дні торгівля в крамницях, магазинах, на рундуках, більш було відвідувачів у харчевнях, рестораціях, чайних, шинках тощо.

Міські базари були ринком для широкого району, що інколи охоплював кілька повітів. О. Шафонський, говорячи про базари в м. Ніжині, звертає увагу на те, що сюди «привозят не только из Нежинского, но из других околичных уездов разный хлеб, всякую домашнюю и дикую живность, разные огородные овощи, садовые плоды, спаржи, в полях находящиеся, сено, дрова и, словом сказать, все для життя нужное и все в большом количестве. Ближайшие поселяне нежинскими торгами великое в своих нуждах получают пособие, ибо жители, будучи больше из купцов и ремесленников, все нужное покупают с рынка, и тем дают случай земледельцу трудов своих произведения во всякое время на деньги обратить»².

Для чималого району були ринком базари м. Чернігова. У 80-х роках XVIII ст. сюди привозили хліб переважно з Ніжинського, Борзненського, Прилуцького і Переяславського повітів. Великий район обслуговували базари м. Стародуба, які збиралися щотижня в понеділок і п'ятницю. Сюди з десятків близьких і віддалених сіл привозили хліб, дрова, будівельний лісовий матеріал, мед, віск, прядиво, дьоготь, смолу, шетину, полотно і різний дерев'яний посуд³.

М. Домонтович, роблячи огляд міських базарів Чернігівщини періоду реформи 1861 року, відзначав, що «на них, так як і на ярмарках. головним чином, продаються: хліб, переважно в борошні, сіно, овес, дрова, яйця, живність і інш., а купується: сіль, риба, дьоготь та інші предмети, необхідні в побуті селянському. Найбагатолюднішими торги бувають в м. Чернігові, Ніжині,

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 1, спр. 506, арк. 1—5, 32, 34.

² А. Шафонський, назв. праця, стор. 485.

³ «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779—1781», стор. 38.

Глухові, Кролевці, Стародубі, пос. Клинцях, містечку Почепі, Батурині та Ічні»¹.

На базари в Київ, що відбувалися щодня, овочі привозились з передмість; сіно, овес, дрова, овочі, птиця—з Чернігівської губернії; кавуни — з Черкаського повіту і Кременчука; цибуля— з Радомишльського повіту; виноград і фрукти — з Криму. Все це говорить про великий радіус дії київських базарів. Напередодні реформи тут щоденно продавалось тільки продовольчих товарів на 2—3 тис. крб.²

Відомий був своїми базарами Харків, де в кінці XVIII ст. збиралось щотижня по два базари — в понеділок і п'ятницю. Крім інших товарів, на місцевих базарах було багато ремісничих виробів. Харківські чоботарі продавали велику кількість взуття в чоботарському ряді, римарі — шкіри і мездровий клей. Чимало цих товарів йшло в Харківське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва. Великим попитом користувались у покупців відомі харківські коци — килими. З базарів Харкова їх розвозили по різних місцях України, Росії, а також вивозили за кордон. На харківських базарах продавалась велика кількість мануфактурних текстильних виробів, що привозились з Центральної Росії, а також із Сілезії, Данціга і Лейпцига. Під час базарів купці скуповували в селян³ сало, масло, віск, мед, рогату худобу для відправки в Петербург і Москву. Харківські м'ясники і риботорговці, щоб зробити більший вигог і одержати більше прибутку, забороняли приїжджим на базар продавцям вести роздрібну торгівлю м'ясом і рибою, вимагали від них оптового продажу. Це стало предметом скарги державних селян Захарківської приміської слободи до губернського прокурора Чайковського (1800 р.)⁴

Г. Соколов — член Одеського товариства історії й старожитностей — в своєму описі м. Єлизаветграда відзначав, що в місті «бувають щотижня по середах, п'ятницях і неділях торги, які називаються повсюди в краї «базарами». На них збираються навколишні жителі, що привозять інколи верст за п'ятдесят свої сільські вироби, збут яких становить винятковий предмет базарів, які бувають нерідко дуже багатолюдними, особливо перед великими святами»⁵.

Виділялись серед інших міських базарів базари в Одесі, Єлизаветграді, Бердичеві та в інших містах України. Про базари

¹ М. Домонтович, назв. праця, стор. 405.

² «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 1, Киевская губерния, стор. 9.

³ На базари привозили свою продукцію, крім селян Харківської губернії, селяни Курської і Белгородської губерній.

⁴ А. Багалей и Д. Миллер, назв. праця, стор. 75.

⁵ «Записки Одесского общества истории и древностей», т. II, Одесса, 1848, стор. 395.

в Бердичеві і взагалі про його роль як одного із тодішніх торгових центрів Південно-Західного краю в кореспонденції, надрукованих в одному з номерів журналу «Указатель экономический» за 1860 р., відзначалось: «Бердичів кожного дня має хорощий торг, бо, незважаючи на занепад у торговому відношенні (мається на увазі занепад тут ярмаркової торгівлі з 30-х років XIX ст. — *І. Г.*), все ж він вважається центром торгівлі Південно-Західного краю. Не лише повітові міста і містечка Західної Русі, а навіть міста губернські: Житомир і Кам'янець-Подільський одержують свої товари з Бердичева, і коли ми знаємо ціну товарів на ринку бердичевським, то додавши 15 або 20% на карбованець, ми можемо взнати ціну товарів і в Кам'янці, і в Хмельнику, і в Вінниці, і в Житомирі»¹.

Як уже відзначалось, на міських базарах велася торгівля різноманітними товарами, але деякі базари були відомими якимось одним товаром. Так, базари в Глухові, Конотопі, Борзні, Ржищеві, Житомирі, Луцьку, Дубно, Старобільську, Сумах, Ананьєві, Ново-Георгіївську, Ново-Миргороді, Єлизаветграді славились торгівлею хлібом; в Ромнах, Полтаві, Прилуках, Ніжині, Сосниці, Недригайлові — торгівлею тютюном.

На базари міст південної частини України значний вплив робила зовнішня торгівля, що велася через чорноморсько-азовські порти. І цей вплив був відчутний не тільки в повітах, що безпосередньо прилягали до морських портів, а й у більш віддалених. Так, у м. Ананьєві, що знаходилося на торговому шляху, який ішов з Балти в Одесу, були значні базари. Сюди селяни не тільки з близьких, а й з віддалених місць привозили сільсько-господарські продукти, які скуповували купці, домовляючись з продавцями, щоб вони їх відвозили в Одесу.

Кілька зауважень щодо разових торгових оборотів на міських базарах. Як свідчать документальні дані, разові торгівні обороти міських базарів в цілому були невеликими і рідко виходили за межі 1000 крб. Скажімо, у Богодухові напередодні реформи 1861 року разовий оборот базару становив до 100 крб., у Липовці — від 100 до 300 крб., у Бобринці — до 200 крб., у Гайсині — до 350 крб. Звичайно, це не суперечить висловленому нами вище положенню про велике значення базарів у розвитку торгівлі і товарного виробництва. В кінці 50-х років лише в Києві тільки продовольчих товарів щороку продавалось не менше як на 912 тис. крб., а оборот базарної торгівлі за рік в Єлизаветграді становив приблизно 2 млн. крб.² Про значний щорічний оборот

¹ Журн. «Указатель экономический», 1860, № 173, стор. 310.

² «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 2, Харьковская губерния, стор. 13; Херсонская губерния, стор. 14, 29; Подольская губерния, стор. 18; «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 1, Киевская губерния, стор. 26.

торгівлі в містах переконливо говорить і такий факт: у 1836 р. в м. Миколаєв було привезено на базари, які збиралися два рази на тиждень, різних продуктів на 130 тис. возах¹.

Короткий аналіз фактичного матеріалу про сільські, містечкові та міські базари на Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст. показує, що вони були важливою ланкою в тогочасній торговій системі. Через базари в значній мірі відбувався обмін промисловими і сільськогосподарськими товарами, здійснювався економічний зв'язок між містом і селом. Базари були одним з діяльних засобів у дальшому зміцненні економічних зв'язків між Україною і Центральною Росією.

¹ А. Шмидт, назв. праця, ч. II, стор. 527.

Розділ V

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТ І ЗРОСТАННЯ В НИХ ПОСТІЙНОЇ ТОРГІВЛІ

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. сталися помітні зміни в соціально-економічному житті міст України. Посилений розклад феодально-кріпосницької системи господарства, що відбувався в той час, нерозривно був зв'язаний з розвитком і зміцненням капіталістичних відносин в економіці міст, з чисельним зростанням і структурними змінами складу міського населення. Будучи пунктами адміністративного управління, губернські і в значній мірі повітові міста одночасно стають промисловими і торговими центрами. Все більше і більше міста відриваються від землеробства. У них, з одного боку, зменшувалась кількість жителів, що належали до селянського стану, і, з другого, — збільшувалась чисельність власне міських груп — цехових і позацехових ремісників, гільдійських купців, дрібних торговців, промисловців. Дальший розвиток у містах мануфактурної і фабрично-заводської промисловості вів до концентрації тут постійних робітників.

Отже, соціально-економічні зміни в житті міст зумовили ту велику роль, яку відігравали вони в поширенні і поглибленні внутрішнього ринку. Ставши пунктами постійного збуту сільськогосподарської продукції — продовольчих товарів і промислової сировини, міста стимулювали розвиток товарного виробництва на селі. Через свої торгові заклади, торги і ярмарки вони задовольняли потреби села в ремісницьких, мануфактурних та фабрично-заводських виробах.

Звичайно, на розвиток міст негативно впливало панування феодально-кріпосницької системи в економіці України. Чим сильніші були в тому чи іншому місті феодальні відносини, тим повільніше відбувався його розвиток. Ряд повітових міст своїм укладом життя дуже нагадували великі селища. В той же час були міста, які наближались до міст капіталістичного типу, як наприклад, нові міста Південної України — Херсон (заснований в 1778 р.), Катеринослав (1787 р.), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1794 р.) та ін.

Важливу роль в соціально-економічному житті міста відігравали ремесло, мануфактурна, а згодом і фабрично-заводська промисловість. Розглядаючи питання про зростання промисловості і роль її в розвитку товарного виробництва, ми вказували на наявність у містах цехового та позацехового ремесла. У кожному місті, а також в багатьох містечках були різноманітні майстерні, в яких вироблялись предмети широкого вжитку: одяг, взуття, полотно, сукно, шкіри, смушки, овчина. Досить сказати, що 11 одеських чинбарень, на яких працювало по 8—12 робітників, в кінці 40-х — на початку 50-х років XIX ст. обробляли щороку 85—97 тис. смушків і овчин вартістю 74—76 тис. крб.¹ На 1861 р. в окремих містах було ремісничих закладів: у Києві — 1493, Полтаві — 901, Харкові — 765, Кременчуці — 619, Миколаєві — 200, Сумах — 194, Лохвиці — 156, Чугуєві — 104. Ремісничі вироби продавались як на місці, так і вивозились в інші міста, містечка і села. Частина ремісничих виробів продавалась навіть не тільки в сусідніх, а й віддалених губерніях.

Поряд з ремеслом у містах виникають підприємства мануфактурного і фабрично-заводського типу, кількість яких швидко зростає. Якщо в 1825 р. в містах України налічувалось 528 промислових підприємств, то через 22 роки, в 1847 р., їх вже було 718². Зростання промислових підприємств в містах України можна наглядно простежити, порівнявши дані за 1825 і 1861 рр.³ (див. табл.).

Отже, протягом 1825—1861 рр. в містах України кількість промислових підприємств зросла майже в три рази. Особливо швидко зростала вона в містах Волинської, Чернігівської і Харківської губернії. Правда, у Волинській губернії це збільшення було зв'язано з надзвичайно малою кількістю тут промислових підприємств у 1825 р.

Міські промислові підприємства виробляли велику кількість товарів, що збувались на місцевому, близьких і віддалених рин-

Губернії	Число промислових підприємств у містах	
	1825 р.	1861 р.
Київська	92	157
Волинська	14	126
Подільська	36	124
Полтавська	77	117
Чернігівська	40	278
Харківська	61	235
Катеринославська	91	249
Херсонська	117	188
Всього	528	1474

¹ ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 81, арк. 10.

² «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г.», стор. 2—93; «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», СПб., 1852, стор. 4—5, 8—9, 12—13, 23—24, 32—37.

³ Кількість промислових підприємств за 1825 р. підрахована за зб. «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г.», за 1861 р. — за зб. «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг.», ч. 1—2.

ках. Так, промислові підприємства і ремісничі заклади Харкова в 1856 р. виробили товарів на суму до 1513 тис. крб. Зокрема, було виготовлено: металевих виробів 16,5 тис. пудів на 73 тис. крб., карет і екіпажів — 215 штук на 76,7 тис. крб., цегли — 6500 тис. штук на 32 тис. крб., мила — 52 тис. пудів на 130 тис. крб., свічок сальних і воскових — понад 50 тис. пудів на 174 тис. крб., вати — понад 5 тис. пудів майже на 19 тис. крб., шкіряних виробів — до 1000 пудів на 7,7 тис. крб., овечих кожухів і смушків — 3000 на 12 тис. крб., селянських свит — 22 тис. на 45 тис. крб., кашкетів — 8000 на 4000 крб., килимів — 12 тис. на 20 тис. крб., мінеральних вод — 50 тис. пляшок на 7000 крб., пива — 28 тис. відер на 31,5 тис. крб. Харківські вовномайці в 1856 р. вимили й відсортували понад 60 тис. пудів вовни на 841 тис. крб. Важливо підкреслити, що сировина, на якій працювали промислові підприємства і ремісничі заклади м. Харкова, на 70% була привізною¹. Як свідчать наведені цифри, харківські промислові підприємства виробляли в значній кількості різноманітні товари. Збут їх виходив далеко за межі не тільки Харківщини, а й всієї України.

Одним з важливих промислових центрів України в першій половині XIX ст. був Київ. Він мав багато промислових підприємств, тісно зв'язаних з широким ринком. Важливі відомості про це опублікувала газета «Киевские губернские ведомости» в одному з номерів за 1856 р.² Тут відзначається: «Місто Київ можна назвати одним з промислових міст Росії. В ньому знаходяться такі заводи і фабрики: 1) чавуно-ливарний..., виробів виготовляється на 65 679 крб., із цих грошей, після всіх витрат, чистого доходу до 6700 крб.; матеріали для заводу купуються: залізо і мідь з сибірських заводів і на Звенигородському ярмарку, а чавун і лісний матеріал у Київській, Чернігівській і Орловській губерніях; збут виробів із заводу проводиться в губернії Київську, Подільську, Волинську і Царство Польське... 3) Тютюнових фабрик у Києві 4, ... на яких приготується тютюну на 12 810 крб. ... 7) Шкіряних заводів 12, які виробляють щорічно продукції на 143 517 крб.; для всіх шкіряних заводів сирі шкіри купуються в різників, а частково в Харкові, Миколаєві, Балті, Орші та інших місцях. Матеріали для обробки шкір вживаються такі: кора дубова і лозова, вапно, ячмінь, дьоготь, смола та інші припаси купуються в більшості в Києві на місці; збуваються оброблені шкіри в Києві і сусідніх губерніях, а також за підрядами поставляються в Київську комісаріатську комісію для військ... 9) Цегельних заводів 11, на яких виготовляється виробів на 50 000 крб. Глина прекрасної якості для заводів ламається в навколишніх горах, а дрова купуються в

¹ «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 2, від. III, стор. 13—14.

² Ця стаття була передрукована «Журналом Министерства внутренних дел» за 1857 р., звідки ми і запозичаємо ці дані.

промисловців, що приганяють весною плоти по Дніпру. Вироблена цегла розходиться переважно в Києві. 10) Миловарних заводів 4, де виробляється на 13 550 крб. Матеріали для заводів: жир з яловичини, баранячий лій, сало свиняче, поташ, смольчук, зола, вапно і сіль купуються в Києві і його околицях; збут проводиться в Києві. 11) Свічних заводів 4, які виробляють на 10 290 крб. Матеріали, жир з яловичини і папір, купуються в Києві, а вироби збуваються на місці. 12) Заводів воскових свічок 3, які виготовляють виробів на 18 649 крб. Віск білий, жовтий, папір і сусальне золото для позолоти свічок купуються в Києві, а вироби збуваються на місці. 13) Завод стеаринових свічок щорічно виробляє на 17 750 крб. Матеріали для заводу, жир з яловичини і баранячий лій, дістають у Києві...»¹.

Отже, київські, як і харківські, промислові підприємства, виробляли велику кількість різноманітних товарів, мали широкі зв'язки з місцевими і сусідніми ринками.

На важливий промисловий центр перетворилася в першій половині XIX ст. Одеса. В 1835 р. тут налічувалось 33 промислових підприємства, які виробили: макаронів до 14 тис. пудів, топленого сала до 71 тис. пудів, свічок понад 20 тис. пудів, канатів 34 тис. пудів, цегли 720 тис. штук, черепиці 541 тис. штук. Загальна сума вартості продукції, виробленої на одеських промислових підприємствах, складала тоді 1524 тис. крб. У 1853 р. число підприємств зросло до 52, а вартість продукції до 1796 тис. крб.² Підприємства Одеси були зв'язані з близькими і віддаленими ринками. Значна частина мила, свічок, сала і канатів, вироблених в Одесі, вивозилась за кордон, решта продавалась у міських крамницях. Робітники, що працювали на промислових підприємствах Одеси і не займались сільським господарством, забезпечували себе харчовими продуктами з міських торгів і крамниць.

* *
*

Соціально-економічні зрушення, що відбувалися в економіці України з кінця XVIII ст. до 1861 р., зумовили зростання міського населення. За 1781—1796 рр. в Київській і Чернігівській губерніях число міщан, купців і вільних людей у містах збільшилось майже в 5 разів (у Київській губернії з 15,6 тис. чоловік до 77 тис. чоловік, у Чернігівській — з 10 тис. чоловік до 48 тис. чоловік)³.

¹ «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 6, Смес, стор. 24—26.

² ООДА, ф. проф. М. М. Мурзакевича, спр. 7, арк. 15; ф. Кир'якових, спр. 17, арк. 1; ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 248 (1853 р.), спр. 1578, арк. 388.

³ К. Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, ч. 1, СПб., 1819, стор. 156.

ках. Так, промислові підприємства і ремісничі заклади Харкова в 1856 р. виробили товарів на суму до 1513 тис. крб. Зокрема, було виготовлено: металевих виробів 16,5 тис. пудів на 73 тис. крб., карет і екіпажів — 215 штук на 76,7 тис. крб., цегли — 6500 тис. штук на 32 тис. крб., мила — 52 тис. пудів на 130 тис. крб., свічок сальних і воскових — понад 50 тис. пудів на 174 тис. крб., вати — понад 5 тис. пудів майже на 19 тис. крб., шкіряних виробів — до 1000 пудів на 7,7 тис. крб., овечих кожухів і смушків — 3000 на 12 тис. крб., селянських свит — 22 тис. на 45 тис. крб., кашкетів — 8000 на 4000 крб., килимів — 12 тис. на 20 тис. крб., мінеральних вод — 50 тис. пляшок на 7000 крб., пива — 28 тис. відер на 31,5 тис. крб. Харківські вовномайці в 1856 р. вимили й відсортували понад 60 тис. пудів вовни на 841 тис. крб. Важливо підкреслити, що сировина, на якій працювали промислові підприємства і ремісничі заклади м. Харкова, на 70% була привізною¹. Як свідчать наведені цифри, харківські промислові підприємства виробляли в значній кількості різноманітні товари. Збут їх виходив далеко за межі не тільки Харківщини, а й всієї України.

Одним з важливих промислових центрів України в першій половині XIX ст. був Київ. Він мав багато промислових підприємств, тісно зв'язаних з широким ринком. Важливі відомості про це опублікувала газета «Киевские губернские ведомости» в одному з номерів за 1856 р.² Тут відзначається: «Місто Київ можна назвати одним з промислових міст Росії. В ньому знаходяться такі заводи і фабрики: 1) чавуно-ливарний..., виробів виготовляється на 65 679 крб., із цих грошей, після всіх витрат, чистого доходу до 6700 крб.; матеріали для заводу купуються: залізо і мідь з сибірських заводів і на Звенигородському ярмарку, а чавун і лісний матеріал у Київській, Чернігівській і Орловській губерніях; збут виробів із заводу проводиться в губернії Київську, Подільську, Волинську і Царство Польське... 3) Тютюнових фабрик у Києві 4, ... на яких пригтовляється тютюну на 12 810 крб. ... 7) Шкіряних заводів 12, які виробляють щорічно продукції на 143 517 крб.; для всіх шкіряних заводів сирі шкіри купуються в різників, а частково в Харкові, Миколаєві, Балті, Орші та інших місцях. Матеріали для обробки шкір вживаються такі: кора дубова і лозова, вапно, ячмінь, дьоготь, смола та інші припаси купуються в більшості в Києві на місці; збуваються оброблені шкіри в Києві і сусідніх губерніях, а також за підрядами поставляються в Київську комісаріатську комісію для військ... 9) Цегельних заводів 11, на яких виготовляється виробів на 50 000 крб. Глина прекрасної якості для заводів ламається в навколишніх горах, а дрова купуються в

¹ «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 2, від. III, стор. 13—14.

² Ця стаття була передрукована «Журналом Министерства внутренних дел» за 1857 р., звідки ми і запозичаємо ці дані.

промисловців, що приганяють весною плоти по Дніпру. Вироблена цегла розходить переважно в Києві. 10) Миловарних заводів 4, де виробляється на 13 550 крб. Матеріали для заводів: жир з яловичини, баранячий лій, сало свиняче, поташ, смольчук, зола, вапно і сіль купуються в Києві і його околицях; збут проводиться в Києві. 11) Свічних заводів 4, які виробляють на 10 290 крб. Матеріали, жир з яловичини і папір, купуються в Києві, а вироби збуваються на місці. 12) Заводів воскових свічок 3, які виготовляють виробів на 18 649 крб. Віск білий, жовтий, папір і сусальне золото для позолоти свічок купуються в Києві, а вироби збуваються на місці. 13) Завод стеаринових свічок щорічно виробляє на 17 750 крб. Матеріали для заводу, жир з яловичини і баранячий лій, дістають у Києві...»¹.

Отже, київські, як і харківські, промислові підприємства, виробляли велику кількість різноманітних товарів, мали широкі зв'язки з місцевими і сусідніми ринками.

На важливий промисловий центр перетворилася в першій половині XIX ст. Одеса. В 1835 р. тут налічувалось 33 промислових підприємства, які виробили: макаронів до 14 тис. пудів, топленого сала до 71 тис. пудів, свічок понад 20 тис. пудів, канатів 34 тис. пудів, цегли 720 тис. штук, черепиці 541 тис. штук. Загальна сума вартості продукції, виробленої на одеських промислових підприємствах, складала тоді 1524 тис. крб. У 1853 р. число підприємств зросло до 52, а вартість продукції до 1796 тис. крб.² Підприємства Одеси були зв'язані з близькими і віддаленими ринками. Значна частина мила, свічок, сала і канатів, вироблених в Одесі, вивозилась за кордон, решта продавалась у міських крамницях. Робітники, що працювали на промислових підприємствах Одеси і не займались сільським господарством, забезпечували себе харчовими продуктами з міських торгів і крамниць.

* *
*

Соціально-економічні зрушення, що відбувалися в економіці України з кінця XVIII ст. до 1861 р., зумовили зростання міського населення. За 1781—1796 рр. в Київській і Чернігівській губерніях число міщан, купців і вільних людей у містах збільшилось майже в 5 разів (у Київській губернії з 15,6 тис. чоловік до 77 тис. чоловік, у Чернігівській — з 10 тис. чоловік до 48 тис. чоловік)³.

¹ «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 6, Смес, стор. 24—26.

² ООДА, ф. проф. М. М. Мурзакевича, спр. 7, арк. 15; ф. Кир'якових, спр. 17, арк. 1; ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 248 (1853 р.), спр. 1578, арк. 388.

³ К. Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, ч. 1, СПб., 1819, стор. 156.

Неухильно збільшувалось населення міст України в наступні роки. Протягом 1811—1858 рр. воно зросло з 512,9 тис. до 1456,8 тис. чоловік. Характерно, що коли за 1811—1858 рр. міське населення всієї України зросло майже в три рази, то на Лівобережній Україні воно збільшилось в два рази, на Правобережній — в 2,7 раза¹ і в Південній — в 4,5 рази. Інтенсивний ріст міського населення в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях зумовлювався як їх порівняно швидким економічним розвитком при наявності слабких феодально-кріпосницьких відносин, так і посиленою колонізацією. Виділялась серед інших губерній темпами збільшення міського населення Київська губернія з своєю розвинутою на той час багатогалузевою промисловістю, зосередженою в значній мірі в містах і містечках. На 1858 р. міське населення на Україні становило 11%, зокрема по губерніях воно становило: в Херсонській губернії — 26,9% усього населення, в Харківській — 11,3%, Катеринославській — 10,9%, Київській — 10,5%, Чернігівській — 9,5%, Полтавській — 7,9%, Волинській — 7,2% і в Подільській губернії — 6,9%.

Неухильне зростання міського населення можна також простежити, взявши офіціальні відомості про міста за 1825 і 1861 рр. Зокрема про губернські міста там подаються такі дані³:

Міста	Число жителів обох статей	
	1825 р.	1861 р.
Київ	24 369	70 590
Житомир	13 403	40 564
Кам'янець-Подільський	6 849	22 771
Полтава	10 557	28 501
Чернігів	6 976	14 612
Харків	17 424	50 301
Катеринослав	8 412	18 881
Херсон	8 073	33 957

Отже, протягом 1825—1861 рр. у Чернігові і Катеринославі чисельність населення зростає більше як у 2 рази, в Полтаві — в 2,5 рази, в Києві і Харкові — майже в 3 рази, в Житомирі і Кам'янці-Подільському — в 3 рази і в Херсоні — в 4 рази. Швидко зростало населення в Одесі. Якщо в 1797 р. налічува-

¹ Серед нього багато було містечкового населення.

² В. Теплицький, Розклад і криза кріпосного господарства на Україні, «Наукові записки інституту економіки АН УРСР», 1954, № 2, стор. 189.

³ Таблицю складено за такими джерелами: «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год», «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1—2.

лось 3150 осіб обох статей, то в 1857 р. жителі міста становили понад 116 тис. осіб обох статей¹. Зростання міського населення свідчило про зміни в суспільно-економічному житті України.

У 80-х роках XVIII ст. жителі міст України у переважній більшості займались ще хліборобством або хліборобством в поєднанні з ремеслом чи промислами. Це спостерігалось навіть в такому значному місті, як Харків. У 1780 р. тут землеробством займалось близько 70% жителів². Серед 4524 осіб чоловічої статі, що проживали цього року в Харкові, було: 15 дворян, 83 представники духовенства, 10 російських купців, 1209 міщан (з державних селян), які займались торгівлею, 2634 державних селянини, що займались землеробством, 503 поміщицьких селян-землеробів, 70 поміщицьких селян, які займались різними промислами³. На 1861 р. серед 50 301 жителя Харкова було: 2596 купців, 10 154 міщанини, 2633 цехових ремісники, 11 936 державних селян, 4569 тимчасово зобов'язаних селян і 2534 колишніх дворових⁴. Таким чином, на час реформи 1861 року в Харкові в кілька разів збільшилась кількість жителів власне міських станів. Чисельно зріс селянський стан, але тепер вже багато селян займалось не землеробством, а ремеслом, промислами і торгівлею.

Взагалі стан міщан поступово набирає все більшої і більшої питомої ваги в складі міського населення. Згідно з даними К. Германа, що відносяться ще до 1816 р., міське населення губерній України за станами розподілялось так: міщан до 210 тис., селян, приказних служителів, іноземців — 190,5 тис., купців — 9,4 тис., дворян, чиновників, духовенства — 43 тис. Крім того, було ще понад 12 тис. військових⁵. Отже, з усіх станів міського населення найчисленнішим був стан міщан. Особливо різко він переважав над іншими станами у містах губерній Правобережної України. Проте тут нерідко в розряд міщан переводились містечкові жителі, які займались майже виключно сільським господарством.

В наступні роки абсолютне число міщан в містах продовжувало неухильно зростати, зокрема за рахунок жителів сільських станів. Так, якщо в 1816 р. з 465 тис. міських жителів селяни разом з приказними служителями та іноземцями становили до 41%, то в 1861 р. з 1367 тис. міських жителів, про які є відомості, лише 236 тис., або 17%, належали до сільських

¹ С. Бернштейн, назв. праця, стор. 70; А. Шмидт, назв. праця, ч. 2, стор. 848.

² Д. Багалей и Д. Миллер, назв. праця, стор. 71, 232.

³ Там же, стор. 71.

⁴ «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 2, Харьковская губерния, стор. 3.

⁵ К. Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, ч. 1, стор. 288.

станів¹. Як і в 1816 р., в 1861 р. найменша кількість жителів із сільських станів була в містах губерній Правобережної України (в Київській губернії на 225,8 тис. міських жителів 10,9 тис. чоловік, у Волинській на 123 тис. — 6,2 тис. і в Подільській на 125,7 тис. — 1,5 тис. чоловік).

В умовах розвитку товарного виробництва і зміцнення капіталістичного укладу міста поступово перетворювались у промислово-торгові центри. В багатьох містах скорочувалось до мінімуму населення, яке займалось землеробством. Це, насамперед, мало місце в таких містах, як Київ, Житомир, Дубно, Луцьк, Ровно, Умань, Кам'янець-Подільський, Кременчук, Лубни, Харків, Глухів, Чернігів, Новгород-Сіверський, Єлизаветград, Катеринослав, Херсон, Ново-Миргород, Миколаїв, Маріуполь, Одеса.

На 1861 р. у Києві, наприклад, із 70 590 жителів налічувалось: 19 962 міщанини, 8433 цехових ремісники, 3297 державних селян, 2712 тимчасовозобов'язаних селян, 412 робітних людей, 7427 дворян і 1388 купців. Із всіх київських міщан землеробством і сільськими промислами займались всього 150 сімей. Причому більшість з них орендувала землю у магістрату або в приватних власників².

Про заняття жителів м. Житомира в опису економічного становища міст Росії на 1861 р. говориться: «Хліборобством і взагалі сільськими промислами міські жителі зовсім не займаються, за винятком хіба обробки городів під баштани, для яких наймаються землі міські і приватних володільців»³.

Яскравим доказом корінних змін, які відбулися в заняттях міських жителів, може бути зіставлення даних про Чернігів 80-х років XVIII ст. та 1861 р. О. Шафонський, говорячи про задоволення продовольчих потреб жителів м. Чернігова, відзначав, що «нужные для пропитания и житья вещи многие имеют от собственного хлебопашества и из огородов». На 1783 р. в Чернігові налічувалось 4 тис. жителів, з яких 1,2 тис. належали до стану селян та козаків. У 1861 р. тут проживало вже 14,6 тис. жителів, серед яких селян було всього 343⁴. Хліборобством займалась зовсім невелика кількість жителів.

Але поряд з містами, жителі яких майже не займались землеробством, було ще чимало міст, де значна частина населення належала до сільських станів (державні і поміщицькі селяни, козаки), а основним заняттям міських жителів вважалось землеробство. До таких міст належали: Новоград-Волинський, Ов-

¹ Підраховано за 36. «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1—2.

² «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1, Киевская губерния, стор. 4, 11.

³ «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1, Вольнская губерния, стор. 6.

⁴ А. Шафонский, назв. праця, стор. 292; «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 2, стор. 4.

руч, Васильків, Чигирин, Літин, Нова Ушиця, Ольгополь, Костянтиноград, Миргород, Прилуки, Кролевець, Сосниця, Охтирка, Богодухів, Ізюм, Куп'янськ, Суми, Новомосковськ, Ананьїв, Григоріополь, Овідіополь, Очаків.

У таких містах, як Кременець, Вінниця, Кобеляки, Лохвиця, Павлоград, Слоб'яносербськ, Бердянськ, Мелітополь напередодні реформи 1861 р. третя або четверта частина населення займалась сільським господарством¹. Землі, які обробляли міські жителі, були або їх власні, або орендовані в міського управління, поміщиків чи казни.

Зміни в складі міських жителів і насамперед зростання груп неземлеробського населення відіграли важливу роль у створенні внутрішнього ринку для сільського господарства, у розвитку товарного виробництва. Міста стають пунктами для постійного збуту сільськогосподарської продукції. Це можна бачити з таких конкретних прикладів. У 1836 р. в міста Харківської губернії було привезено: борошна житнього 549,5 тис. мішків, пшеничного — 192,3 тис. мішків, жита 18,3 тис. четвертей, пшениці 30,9 тис. четвертей, вівса 240 тис. четвертей, ячменю 16,5 тис. четвертей, крупів різних 62,1 тис. четвертей, горілки 155,1 тис. відер, березових дров 42 тис. сажнів. З цієї кількості в Харків привезено: 450 тис. мішків житнього борошна, 93 тис. мішків пшеничного борошна, 98,5 тис. четвертей вівса, 5,5 тис. четвертей ячменю, 58 тис. четвертей різних крупів, 42,7 тис. відер горілки. В цей же рік для задоволення потреб заможних жителів міст було забито до 23 тис. биків і корів, понад 147 тис. баранів, більше 1000 телят. З цієї кількості на Харків припадало: понад 20 тис. биків і корів, 120 тис. баранів і 350 телят².

Цього ж року в міста Чернігівської губернії було привезено 64,6 тис. мішків житнього борошна, 12,6 тис. мішків пшеничного борошна, 24,5 тис. четвертей різних крупів, а також сотні тисяч четвертей жита, пшениці, ячменю і вівса. Багато привозилось в міста горілки. Із привезеного борошна і крупів на харчування міських жителів пішло: 32,2 тис. мішків житнього борошна, 6,5 тис. мішків пшеничного борошна і 16,2 тис. четвертей різних крупів. Крім того, за цей же рік жителі міст Чернігівщини спожили 46 тис. пудів яловичини, до 29 тис. пудів баранини, 1250 гудів телятини, до 8 тис. пудів свинини і понад 5 тис. пудів солонини³.

Швидко зростання населення Одеси перетворило це місто у великий ринок сільськогосподарських товарів. У 1837 р. тут було

¹ Підставою для віднесення міст до тієї чи іншої групи були офіційні матеріали, вміщені в зб. «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1—2.

² «Материалы для статистики Российской империи», СПб., 1839, стор. 129.

³ ЧОДА, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, оп. 1, спр. 5343, арк. 7—8, 19, 29, 38, 51, 69—70, 82, 93, 131, 161, 179.

перепечено на хліб понад 1 млн. пудів борошна. Крім того, жителі використали для своїх потреб понад 600 тис. пудів різних сортів борошна. Для потреб жителів міста було забито понад 70 тис. биків і корів, до 9 тис. телят, 89 тис. овець і понад 3 тис. свиней. За 1837 р. на міському ринку продано понад 70 тис. індюків, до 426 тис. гусей, майже 433 тис. качок, 537 тис. курей, понад 1279 тис. яець, а також 7,5 тис. пудів свіжої і солоної білуги¹.

Значним ринком сільськогосподарських товарів стало у першій половині XIX ст. місто Київ. У 1844 р. його населення спожило: продуктів хліборобства на 134,6 тис. крб., продуктів городництва майже на 78 тис. крб., скотарства — на 293,5 тис. крб., птахівництва — більш як на 25 тис. крб. та інших сільськогосподарських продуктів на 341 тис. крб. Загальна сума споживання сільськогосподарських продуктів населенням Києва протягом одного року становила 872,6 тис. крб. сріблом. Зокрема було куплено продовольчих товарів: пшеничного і житнього борошна понад 213 тис. пудів, різних крупів 46,5 тис. пудів, картоплі і капусти 24,5 тис. возів, різної зелені 28 тис. возів, олії 15 тис. пудів, м'яса 80 тис. пудів, сала 46 тис. пудів, масла 20 тис. пудів, молока 82 тис. глечиків, баранів і телят 7 тис., свиней 3,5 тис., курей і курчат 125 тис., гусей, качок та індиків 90 тис., яець 1601 тис. Крім того, було спожито: солі 100 тис. пудів, свіжої, солоної і в'яленої риби — 43 тис. пудів, меду — 16 тис. пудів. Населення міста купило дров понад 30 тис. возів і вугілля 15 тис. возів².

Наведені вище дані про споживання сільськогосподарських товарів у містах Харківської і Чернігівської губерній, а також у містах Одесі та Києві показують, що дальший розвиток промисловості і зростання неземлеробського населення в містах вели до розширення ринку для сільського господарства. Разом з цим міста ставали пунктами, де селяни купували ремісничі, мануфактурні та фабрично-заводські вироби. Значну частину промислових товарів, що продавались у крамницях, купувало міське населення.

* * *

*

В умовах розвитку товарного виробництва в містах формувалася значний за кількістю і дуже впливовий завдяки своїм грошовим багатствам купецький стан. Ф. Енгельс, говорячи про виникнення класу купців, відзначав, що це такий клас, «який, не беручи ніякої участі у виробництві, захоплює загалом і в цілому керівництво виробництвом і економічно підпорядковує собі виробників, стає неминучим посередником між кожними двома вироб-

¹ ООДА, ф. проф. М. М. Мурзакевича, спр. 4, арк. 91—92.

² «Статистическое описание Киевской губернии», ч. 1, стор. 360—361.

никами і експлуатує обох. Під тим приводом, що виробники звільняються від труда і ризику, зв'язаних з обміном, що розширяється збут їх продуктів аж до найвіддаленіших ринків і тим самим створюється нібито найбільш корисний клас населення, виникає клас паразитів, клас справжніх суспільних дармоїдів, який у винагороду за свої насправді дуже незначні послуги знімає вершки як з вітчизняного, так і з іноземного виробництва, швидко здобуває величезні багатства і відповідний їм громадський вплив...»¹.

Купецький стан у Росії остаточно сформувався в другій половині XVIII ст., тоді ж він оформився організаційно, об'єднавшись у гільдії. Купецтво одержало з рук царського уряду деяке самоуправління (магістрати), судочинство (словесні й совісні суди). На відміну від селян, що платили подушний податок, купці платили податок з оголошеної суми капіталу, а також були звільнені від рекрутської повинності. Купецтво поповнювалося за рахунок розбагатілих міщан і селян.

Основою росту купецького капіталу був торговий прибуток, який одержувався за рахунок привласнення додаткового продукту безпосередніх виробників — селян, ремісників і робітників в сфері обміну, шляхом нееквівалентного обміну, а також за рахунок експлуатації робітників, які займалися перевезенням і збереженням товарів. Збільшення купецького капіталу відбувалося одночасно з нагромадженням грошових сум в окремих руках і розоренням безпосередніх виробників. Тому, як відзначає В. І. Ленін, «торговельний і лихварський капітал завжди історично передують утворенню промислового капіталу і логічно є *неодмінною* умовою цього утворення»².

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. торговий капітал все більше і більше переростав у промисловий. А це було можливим тому, що на ринку робоча сила вже виступала як товар. Купець же часто поєднував у своїй особі мануфактуриста, фабриканта чи заводчика. До цього його спонукав занепад у процесі розвитку торгівлі купецької монополії, зменшення різниці між покупною і продажною ціною. Щоб збільшити торговий прибуток, купець тепер був змушений вдаватись до зниження собівартості товару. Останнє ж він мав можливість зробити шляхом привласнення додаткової вартості в процесі виробництва, тобто перейшовши від експлуатації безпосередніх виробників в процесі обміну до експлуатації їх в процесі виробництва. Одночасно з цим до торгівлі потяглися й промисловці. Щоб забезпечити собі високі прибутки і не залежати від купців, вони самі реалізують свої товари, влаштовуючи крамниці, магазини і склади, а також беручи участь у закордонній торгівлі. В зв'язку з цим

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1955, стор. 152.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 149.

звужується коло товарів, на які купці диктували свої оптові і роздрібні ціни.

Для одержання високого торгового прибутку купці спритно використовували різницю цін в окремих господарських районах, повітах, містах і селах, сезонне коливання цін, різницю цін в оптовій та роздрібній торгівлі, а також внутрішній і зовнішній торгівлі. Разом з цим вони вдавались до обмірювання, обважування і всіляких видів обдурювання покупців чи продавців. У купців було правилом: купити товар якнайдешевше, а продати якнайдорожче. Селяни і ремісники, обтяжені надмірними державними податками, які треба було сплатити у суворо визначений строк, змушені були продавати свої вироби за безцінок, чим і користувалися купці. Одночасно з цим останні часто купували за низькими цінами сільськогосподарські продукти в поміщиків, а продавали їм предмети розкоші за завишеними цінами. К. Маркс указує, що «чистий незалежний торговий прибуток prima facie [насамперед] є неможливим, якщо продукти продаються по їх вартості. Дешево купити, щоб дорого продати, — ось закон торгівлі. Отже, не обмін еквівалентів»¹.

В залежності від оголошеної суми капіталу купці записувались в першу, другу чи третю гільдію. Мінімальна сума капіталу для купців окремих гільдій час від часу встановлювалася указами царського уряду. Так, вона становила:

Роки	Перша гільдія	Друга гільдія	Третя гільдія
1785	10 000	5 000	1 000
1794	16 000	8 000	2 000
1807	50 000	20 000	8 000

Таким чином, мінімальні суми, встановлені для купців окремих гільдій, швидко підвищувались. З 1785 до 1807 р. по першій гільдії вони збільшились в 5 разів, по другій — в 4 рази і по третій — у 8 разів. Оголошення суми капіталу робилось купцями, як говорилось тоді, «за совістю». З визначеної суми капіталу в казну брався 1%, а в 1812 р. — 4,75% гільдійського податку. Крім того, купці платили 10% з податкового карбованця за сухопутні і водні шляхи сполучення, 0,5% суми капіталу так званої земської повинності на купецькі книги. В 1824 р. гільдійський податок купців першої і другої гільдій був визначений в 4%, а третьої — в 2,5%.

Належність покупців до тієї чи іншої гільдії була зв'язана з певними привілеями. Так, згідно з грамотою містам від 21 квітня 1785 р., купці першої гільдії могли мати фабрики, заводи, морські судна; другої — фабрики, заводи², третьої — стани

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 336.

² Так було до 1818 р., коли царський уряд поширив це право й на інші стани.

(промислові заклади ремісницького типу), невеликі річкові судна, трактири, харчевні, постоялі двори для проїжджаючих. Якщо купцям першої гільдії дозволялось вести оптову і роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, то купці другої гільдії могли вести тільки внутрішню оптову і роздрібну торгівлю. Всі, записані в третю гільдію, одержували право займатись оптовою та роздрібною торгівлею в певному місті, повіті, окрузі. Купці першої та другої гільдій звільнялись від фізичних покарань. Якщо купцям першої гільдії дозволялось їздити по місту в кареті, запряженій парою коней, другої — в парокінній колясці, то купцям третьої гільдії заборонялось впрягати в коляску більше одного коня.

Згідно з царським маніфестом від 1 січня 1807 р., купці могли утворювати торгові товариства. Оптовим купцям першої гільдії, кораблевласникам і банкірам дозволялось називатись «першостатейними купцями». Знатні купецькі роди записувалися у так звану «бархатну книгу». З купців всіх гільдій знімалася рекрутська грошова повинність. «Доповнююча постанова про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» від 14 листопада 1824 р. ще більше розширювала права купців; встановленим високим митом за посвідчення було нанесено удару по міщанах і селянах, які вели торгівлю¹. Купцям третьої гільдії Волинської, Київської, Подільської, Катеринославської і Херсонської губерній² надавались строком на 10 років пільги в сплаті гільдійського податку. Вони сплачували з оголошеного капіталу 1,5% замість 2,5%. В грудні 1841 р. царський уряд надав великі пільги тим купцям, які побажають переселитися в міста та містечка Правобережної України і запишуться там в купецький стан. Вони звільнялись на 15 років від всіх державних податків. Причому купці третьої гільдії користувались правами купців другої гільдії, а другої — правами купців першої гільдії.

Купецтво як стан було недостатньо стійким. Ті купці, що розорились, переходили в стан міщан, а розбагатілі міщани і селяни записувалися у купецький стан. Нерідко купці першої гільдії переходили в розряд особистих дворян. Особливо нестійким був склад купців найчисленнішої третьої гільдії. Але незважаючи на це загальна кількість купців на Україні в період, що вивчається, неухильно зростала. Якщо протягом 1815—1833 рр. загальний приріст населення на Україні становив 16%, то в купецькому стані він досяг 77%³. Уже в кінці XVIII ст. серед міського населення виділялася група купців. Так, на початку 80-х років XVIII ст. в Чернігівському намісництві налічувалось у ку-

¹ Це питання ґрунтовно досліджено в статті П. Риндзюньського «Гильдейская реформа Канкрина» («Исторические записки», 1952, т. 40).

² Крім записаних у губернських і портових містах цих губерній.

³ «Материалы для статистики Российской империи», СПб., 1839. стор. 149—150.

пецькому стані 1483 особи. Серед них було 896 росіян і 587 українців¹.

У ряді міст (Борзна, Городня, Чернігів та інш.) торгували лише купці-українці, а в інших вони кількісно переважали купців інших національностей. Наприклад, у місті Ромнах на час складання опису Чернігівського намісництва був 71 купець, з яких 64 українці і 7 росіян. У кінці XVIII — на початку XIX ст. тут налічувалось вже 109 купців, з яких 97 було українців, 10 росіян, 1 вірмен, 1 єврей². В цей же час у Полтаві було 142 купці, з них понад 100 українців³. Аналогічні відомості ми маємо і про купців інших міст. Так, серед 114 київських купців у 1798 р. понад половина була українців, а в м. Богуславі з 22 купців 17 було українців⁴.

Всі ці факти рішуче спростовують твердження буржуазно-націоналістичних істориків про те, що нібито торгівля на Україні перебувала виключно в руках російських, єврейських, польських та іноземних купців, що взагалі купців-українців було дуже мало.

Серед купців-українців у кінці XVIII ст. було багато таких, які вели широку внутрішню торгівлю, а також брали безпосередню участь у закордонній торгівлі. Про одного з таких купців м. Чернігова Івана Єнька Н. Шафонський повідомляв: «Он отвозит чрез Польшу в город Бреслав юфту, мыло, воск, анис и решетиловские овчинки, и оттуда привозит шленских фабрик простые сукна да выписывает из австрийского города Граца косы, которые до волоского города Галаца приходят Дунаем, а оттуда в Малую Россию сухим, а иногда до Херсона и водяным путем. Отпускаемые в Бреслав товары, покупает юфту в Болхове и Курске, воск и анис по малороссийским ярмаркам, мыло в слободе Добрянке, а овчинки в Екатеринославском наместничестве и в местечке Решетиловке, в городе Хороле и в лежащих около их селениях, и сей отпуск не всегда равен и не более десяти тысяч в год бывает. Косы выписывает на наличные деньги и продает их оптом в Ромне, в Вознесенскую ярмарку, только один раз в году, сукна же бреславские на ярмарках роменских и сумских оптом же. Торг суконный простирается иногда до ста и более тысяч и происходит больше кредитом, который его предки и он более шестидесяти лет ненарушимо всегда имели; косной же происходит уже около тридцати лет за наличные деньги и простирается до пятидесяти тысяч совокупно с одним рыльским купном»⁵.

Найбагатшими купцями м. Ромен в кінці XVIII ст. були:

¹ А. Шафонский, назв. праця, стор. 187.

² Там же, стор. 573; «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вип. II, стор. 78.

³ Полтавские губернские ведомости», 1851, № 4, часть неофициальная.

⁴ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 564, арк. 174—202.

⁵ А. Шафонский, назв. праця, стор. 293—294.

К. Петровський (Мукосій), В. Троянський (Мимря), В. Дерій, П. Терновець, Бурляй (Кислий), І. Маченко, В. Андрусяченко, С. Пушкар, М. Овсієнко¹. Серед київських купців великими капіталами виділялися Семен і Григорій Балабухи, Юхим Митюк, Михайло Григоренко, Яків Гудим². Деякі купці будували або купували в кількох містах будинки, відкривали там крамниці і вели через своїх прикажчиків постійну торгівлю. У Харкові, наприклад, в 1831 р. з 518 крамниць 339 були зайняті купцями з інших міст і 179 крамниць харківськими купцями й міщанами³.

Протягом першої половини ХІХ ст. число купців на Україні зростало. За 1816—1859 рр. воно збільшилось з 18,2 тис. до 104,4 тис.⁴ Постійно збільшувалась кількість купців у губернських містах. Це можна бачити з такої таблиці⁵:

Міста	Купців (осіб чол. статі) у роки		
	1825	1847	1861
Київ	108	101	598
Житомир	2	117	1690
Кам'янець-Подільський	45	134	549
Полтава	92	203	518
Чернігів	44	164	240
Харків	355	721	1386
Катеринослав	206	226	548
Херсон	82	166	649

Таким чином, в кожному губернському місті протягом 1825—1861 рр. кількість купців зросла в кілька разів. Найбільш швидкий ріст її спостерігався в Житомирі (хоч число 2 для 1825 р. більш ніж сумнівне), Кам'янці-Подільському і Херсоні. Як правило, купці губернського міста становили найбільшу групу, що займала визначальне місце в міській торгівлі всієї губернії.

Дуже швидко зростала кількість купців в одному з найзначніших торгових центрів України—Одесі. Якщо в 1797 р. тут було тільки 134 купці, то в 1857 р. їх було уже 5676⁶, причому в цю

¹ І. Курилов, Роменская старина, Ромны, 1898, стор. 68.

² КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 564, арк. 174.

³ ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, 3 стіл, оп. 89, спр. 113, арк. 5.

⁴ «Наукові записки Інституту економіки АН УРСР», 1954, № 2, стор. 187.

⁵ «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год», стор. 24—27, 32—33, 60—61, 84—85, 88—89; «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», СПб., 1852, стор. 4—5, 8—9, 12—13, 22—25, 32—39; «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1, стор. 3, 4 відповідних розділів; ч. 2, стор. 3 відповідних розділів.

⁶ С. Бернштейн, назв. праця, стор. 26; «Одесса (1794—1894)», Одесса, 1895, стор. 188.

цифру не входять міщани, приміські жителі та іноземці, які займались торгівлею у місті.

Одночасно із зростанням кількості купців збільшувались суми їх капіталів. Так, у Подільській губернії з 1808 до 1825 р. купецький капітал зріс з 200 тис. крб. до 432 тис. крб.¹ У Харкові, що став одним з найбільших торгових центрів України, в 1851 р. було оголошено купецьких капіталів: першої гільдії—99, другої—30 і третьої—351. Загальна сума купецького капіталу становила 1192,5 тис. крб.² В 1854 р. в Катеринославській і Херсонській губерніях було оголошено капіталів: по першій гільдії—75, по другій—132, по третій—2690. Купецький капітал тут становив цього року 8373 тис. крб.³ На 1861/62 р. в містах України було оголошено понад 9 тис. купецьких капіталів першої, другої і третьої гільдії. Крім того, в містах материкової частини Таврійської губернії було оголошено купецьких капіталів по першій гільдії — 13, по другій — 5 і по третій — 423⁴.

Напередодні реформи 1861 року, як і раніше, купецтво України за своїм національним складом було неоднорідним. Серед нього були українці, росіяни, євреї, поляки, вірмени, вихідці з інших національностей Росії, а також іноземці. М. Домонтович, характеризуючи склад купецтва Чернігівської губернії, указував, що воно «майже на дві третини складається з великоросів та євреїв і лише одна третина припадає на долю корінного її населення, малоросіян»⁵.

Аналогічне свідчення про купців Катеринославської губернії є в згадуваній уже праці В. Павловича: «Стан купецький в губернії має трохи відмінний характер від великоросійського, за своєю різноплеменністю і ступенем освіти. Тут є купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени і євреї. Незважаючи на однаковий спосіб занять, кожне з цих племен має особливості, що помітно розрізняють їх між собою. Купців з великоросіян тут більше як в губерньському, так і в повітових містах, ніж малоросіян, хоч в народонаселенні малоросійське плем'я переважає. Це доводить, що в характері малоросіян мало побуджень до промислових заходів»⁶.

До цих висловлювань буржуазних економістів конче необхідно додати деякі коментарі. По-перше, наявність великої кількості купців-росіян на Україні, звичайно, не говорить про те, що в характері українців мало було побуджень до торгової діяль-

¹ ХмОДА, ф. Подільського губерньського правління, спр. 578, арк. 1; спр. 1529, арк. 516.

² «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 2, від. III, стор. 10.

³ ООДА. ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 248 (1854 р.), спр. 1579, арк. 3, 61.

⁴ Підраховано за зб. «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1—2.

⁵ М. Домонтович, назв. праця, стор. 156.

⁶ В. Павлович, назв. праця, стор. 260.

ності, а пояснюється політикою царизму щодо України, насадженням тут царським урядом своєї опори в особі російських поміщиків і купців. По-друге, незважаючи на кількісну перевагу російських купців у деяких губерніях, купці-українці були в кожному місті і містечку, причому часто переважали кількісно купців інших національностей.

Українським купцям, як і купцям-неукраїнцям, належали великі капітали. Зокрема можна назвати таких великих купців, а згодом і промисловців, як Яхненки і Симиренко. В 40-х роках ХІХ ст. капітал їх становив понад 1 млн. крб. В цей час їм належало три заводи, а четвертий вони орендували. Купець Терещенко в 50-х роках зосереджував у своїх руках половину хлібної торгівлі Глухова — тодішнього найбільшого центра хлібної торгівлі на Лівобережній Україні. Великий капітал мав сумський, а згодом харківський купець Харитоненко. Він орендував цукрові заводи, а пізніше став власником великих промислових підприємств.

Всі ці факти ще раз спростовують твердження буржуазно-націоналістичної історіографії про відсутність українських купців, про «безподільне панування на Україні інонаціонального капіталу». До цього слід додати, що українські купці вели торгові операції не тільки на Україні, а й у Росії та за кордоном. Вони часто торгували в таких російських містах, як Петербург, Москва, Смоленськ, Брянськ, Курськ, Тула, Калуга, Оренбург та ін.

* * *

Серйозними конкурентами купців у торгівлі були торгуючі міщани та селяни. Намагаючись зберегти за собою монополію, купці уперто домагались, щоб царський уряд заборонив підприємцям, міщанам і селянам вести торгівлю. Таким чином, якщо раніше гільдійське купецтво сприяло розвитку товарного виробництва, то тепер воно, навпаки, гальмувало зростання товарно-грошових і капіталістичних відносин. Становлення нового, капіталістичного, способу виробництва йшло шляхом боротьби проти пануючої феодально-кріпосницької системи господарства і монополії гільдійського купецтва.

Права міщан займатись торгівлею почали юридично оформлятися ще з кінця ХVІІІ ст. У згадуваній вже «Доповнюючій постанові про влаштування гільдій» від 14 листопада 1824 р. ці права були значно розширені. Міщани, взявши торгові посвідчення, могли мати дві крамниці, готелі, ресторації, кафе, трактири тощо. Їм дозволялось розвозити на ярмарки і сільські базари всі товари, крім «колоніальних». Міщани допускались до підрядів, відкупів, але не більше як на 4000 крб. Проте за посвідчення вони повинні були платити, крім загальних міщан-

ських податків, великі мита. У столицях торгуючі міщани платили по 120 крб., в губернських, портових, прикордонних містах, де були митниці, — 80 крб., в губерніях, що користувались пільгами, — 60 крб., в повітових і позаштатних містах та містечках — 60 крб. (в «льготних губерніях» — 40 крб.).

Ці надмірні подати викликали протест з боку рядових торгуючих міщан і селян, що змушені були платити великі мита за посвідчення. «Доповнююча постанова про влаштування гільдій» була піддана гнівному осуду з боку багатьох тогочасних прогресивних діячів, зокрема з боку декабристів. П. І. Пестель вимагав у «Руській правді» знищити названу постанову, яка «містить в собі все те, що зловластя видумать тільки могло для шкоди народної промисловості, покровительства зловживанням і повного пригнічення найбідніших класів людей»¹.

Під впливом масових протестів царський уряд змушений був поступатись. Уже в 1825 р. мито за посвідчення з міщан було зменшено наполовину.

Торгуючі міщани не складали якоїсь одноманітної групи. Серед них були такі, які не поступалися купцям, і такі, що ледве зводили кінці з кінцями, маючи мізерні суми капіталу або торгуючи на позичені гроші. Звичайно, перших було небагато. Наприклад, у м. Проскурові в 1808 р. міщан, що торгували в крамницях з прикажчиками, було 5, торговців дрібними товарами — 48 і тих, які торгували без крамниць і займались промислами, — 334 особи².

Про соціальну диференціацію торгуючих міщан на Лівобережній Україні можуть свідчити дані м. Лохвиці, Полтавської губернії. Тут у 1823 р. було 34 торгуючих міщанини, з яких 5 торгували на гроші, взяті в борг (від 50 до 250 крб.), 4 мали частково свої (від 40 до 400 крб.), а частково позичені гроші; у 7 торговців суми «капіталу» не досягали навіть 100 крб., в 11 капітал обмежувався 100—700 крб. і тільки 7 торгуючих міщан мали власний капітал понад 1000 крб. За соціальним походженням з них було 23 власне міщан, 5 козаків, 1 купець, 1 лікарський учень, 1 відставний унтер-офіцер, дружина губернського секретаря, дворянка-вдова, дякова дочка³.

У м. Лебедині цього ж року у крамницях торгувало 7 міщан і 4 цехові ремісники. За винятком одного, торгівля якого досягала 1000 крб., у всіх інших грошові суми були від 100 до 500 крб., причому 8 з них торгували в найнятих крамницях⁴.

З матеріалів про пожежі, які стались у Махновці (Київська губернія) в серпні 1841 р., відомо, що там згоріло в перший раз 30, а в другий раз — 13 крамниць з товарами. Крамниці були

¹ «Восстание декабристов. Документы», т. VII, М., 1958, стор. 162.

² ХмОДА, ф. Подільського губернського правління, спр. 519, арк. 17.

³ ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 4, спр. 226, арк. 36—40.

⁴ Там же.

невеликі. Їх приміщення і товари оцінювалися від 20 до 150 крб.¹

Але, незважаючи на те, що торгуючі міщани мали невеликі суми капіталу, їх торгівля відігравала значну роль у ліквідації монополії гільдійських купців. Дрібні торговці в тодішніх умовах стояли ближче до масового споживача, що мав обмежені купівельні можливості.

Поряд з міщанами і купцями широку торгівлю в містах розгортали селяни. Це була переважно заможна верхівка села, яка за своїм економічним становищем наближалась до купців. Їх капітал виріс на ґрунті експлуатації і лихварського закабалення зубожілих селян. Якщо раніше торгуючі селяни в більшості займались розвозом і розносом промислових товарів по сільських хатах і міських будинках, то в кінці XVIII ст. вони вже часто виступали конкурентами купців не тільки в міській роздрібній торгівлі, а й в оптовій. Правда, їм трудно було записатись у гільдійське купецтво. Перешкодами до такого запису було і небажання поміщиків відпускати торгуючих селян на волю (вони обкладали таких селян високим оброком), і відмова купців приймати в гільдії нових конкурентів, і великі суми поборів, які треба було сплатити перед записом у купецький стан². Взагалі зростання грошового капіталу торгуючих селян гальмувалось феодально-кріпосницькими відносинами. Поміщики обкладали таких селян великими поборами, нерідко привласнювали їх капітал.

Проте успішний розвиток товарного виробництва і торгівлі неминуче вів до розширення кола торговців. Царський уряд змушений був видати цілий ряд указів, які юридично оформляли права торгуючих селян. Якщо указ 1778 р. забороняв селянам вести торгівлю в містах і селах, що знаходились від міст ближче, ніж на 5 верст, то указ 1799 р. дозволяв їм таку торгівлю. При цьому вони зобов'язані були взяти першого, другого чи третього розряду посвідчення, сплативши в міську казну від 25 до 100 крб. акцизу.

В наступні роки права торгуючих селян підтверджувались і розширювались. Згідно з указом від 9 квітня 1804 р. селянам надавалось право вести роздрібну торгівлю в рядах і крамницях. Причому взяте ними посвідчення першого розряду давало право вести торгівлю російськими та іноземними товарами, а також продавати цукор, чай і кофе. Тим, які мали посвідчення другого розряду, заборонялась торгівля трьома останніми товарами. І, нарешті, ті селяни, що брали посвідчення третього розряду, могли торгувати продовольчими товарами тільки російського

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, 1841, спр. 4253, арк. 4, 10.

² Під час переходу в міський стан селянин мусив сплатити наперед податок за три роки.

походження. В указі обумовлювалось, що торгуючі селяни не можуть мати в своїх крамницях більше двох робітників.

«Доповнюючою постановою про влаштування гільдій» від 14 листопада 1824 р. усувався цілий ряд обмежень щодо торгівлі селян. Зокрема, тут відзначалось: «Державним, удільним і поміщицьким селянам дозволяється вести торгівлю і промисловість, купецтву надану, також займатись різними торгами, промислами, що надані торгуючим міщанам і посадським; але не інакше, як з взяттям особливих посвідчень і з сплатою мита». Проте ці мита були дуже високими. За посвідчення в залежності від розряду, яких встановлювалось шість, селяни мали платити: першого розряду — 2600 крб., другого — 1100, третього — 400, четвертого — 150, п'ятого — 40 і шостого — 25 крб. Перші три розряди давали торгуючим селянам права купців відповідних гільдій, але без особистих переваг і без всіх тих прав, що з них витікали. Взнявши посвідчення четвертого розряду, селянин одержував таке право щодо торгівлі, як і торгуючий міщанин. Посвідчення п'ятого розряду давало право селянам вести дрібну торгівлю, тримати харчевні шинки, постоялі двори в повітових містах, що мали менше 1500 ревізьких душ, а також вести дрібну торгівлю визначеними товарами в столицях¹. Торгуючі селяни останнього розряду — найдрібніші торговці і ремісники з селян. Вони вели торгівлю обмеженою кількістю товарів (список товарів «В»). У 1826—1827 рр. в результаті постійних протестів уряд змушений був скасувати посвідчення п'ятого і шостого розрядів, а також зменшити плату за посвідчення перших чотирьох розрядів, зрівнявши їх з гільдійською. Проте і після цього плата за право торгівлі для селян була високою.

Користуючись наданими царським урядом правами, заможні селяни відкривали в містах крамниці, влаштовували харчевні шинки та інші торгові заклади. В 1857, р. в м. Козельці було видано селянам шість білетів третього розряду і один з платежем для купців третьої гільдії. Цього ж року в м. Ніжині селяни одержали 294 білети, з яких 9 були перших двох розрядів і 285 — третього розряду². Багато торгуючих селян було в інших містах України. Чимало з них мали крамниці, харчевні, трактири. Із 16 трактирів Одеси, про які є відомості за 1860 р., 7 були у міщан і 3 в селян. У Миколаєві цього ж року було 14 харчевень, з яких 3 належали міщанам, 6 державним селянам і 1 кріпаку князя Голіцина Олексі Федорову³.

Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини і розклад дворянства як класу зумовили появу в міській постійній торгівлі дворян-купців. Характерно, що царський уряд

¹ Полное собрание законов (ПСЗ), т. XXXIX, № 30115.

² ЧОДА, ф. Чернігівського губернського статистичного комітету, спр. 3, арк. 28, 65.

³ ООДА, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 197 (1859—1860 рр.), спр. 611, арк. 97—110.

до початку XIX ст. забороняв дворянам записуватись у гільдії, вважаючи, що заняття торгівлею ганьбить «благородний стан». Найявність великої кількості дворян, що незважаючи на заборону вели торгівлю, та їх постійні домагання дозволу на запис у купецькі гільдії, увінчались у 1807 р. успіхом. Царський маніфест від 1 січня 1807 р. дозволяв дворянам записуватись в перші дві гільдії¹. В 1827 р. вони одержали право записуватись і в третю гільдію². Майже в усіх значних містах серед купців зустрічались дворяни, які мали в містах крамниці та вели, як купці, постійну торгівлю. Так, у 1848 р. в Одесі налічувалось 38 купців з дворян і різночинців, їх капітал становив 112,8 тис. крб. У Херсоні цього року серед купців було чотири дворянщини з капіталом 9,6 тис. крб.³ На 1851 р. серед купців України було 120 дворян, з яких понад 100 входили до третьої гільдії⁴.

Таким чином, постійна торгівля в містах перебувала в руках купців, що становили панівну групу серед всіх торговців, торгуючих міщан і селян, а також частково дворян. Зростання постійної торгівлі в містах сприяло, як уже відзначалось, збільшення міського неземлеробського населення, яке постійно потребувало продуктів харчування та промислових виробів. Ярмарки і торги, що відбувались періодично, не могли повністю задовольнити міське населення. Робітні люди, одержуючи невелику заробітну плату, не мали такої суми грошей, щоб забезпечити себе необхідним з ярмарків чи торгів на тривалий час. Багато харчових продуктів — свіже м'ясо, свіжа риба, масло тощо — при тодішніх засобах зберігання швидко псувались, а тому їх купували для щоденного споживання, не створюючи запасів. Потреба в постійній торгівлі зумовлювалась і тим, що при постійному розвитку товарного виробництва нагромаджувалась така кількість продовольчих і промислових товарів, яка не могла бути реалізована на періодичних ярмарках і торгах.

* * *

Постійна торгівля в містах здійснювалась через крамниці, магазини, різні ятки, балагани, рундуки тощо. Найявність тієї чи іншої кількості торгових закладів у місті була зовнішнім показником ступеня його економічного розвитку, показником значення цього міста як торгового центру.

На кінець XVIII ст. в містах України була значна кількість різноманітних торгових закладів. За підрахунками І. Г. Шульги, в містах та містечках Полтавщини і Чернігівщини в 80-х роках XVIII ст. було 2120 крамниць, не рахуючи шинків та закладів,

¹ ПСЗ, т. XXIX, № 22418.

² 2-а ПСЗ, т. II, № 1631.

³ ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 30, арк. 8, 10.

⁴ П. Кеппен, Десятая ревизия, СПб., 1857, стор. 182—185.

в яких товари продавались тільки під час ярмарків і базарів. З цього числа у 18 повітових містах налічувалось 1547 крамниць, а в 15 містечках тільки 573¹. Зокрема в 1783 р. у м. Ромнах було 346 крамниць і амбарів, у м. Лохвиці 132 і в м. Березному 153 крамниці. Дуже поступався цим містам щодо кількості крамниць Чернігів, де їх було всього 68². На 1785 р. в окремих містах Харківського намісництва була така кількість крамниць: Охтирка — 64, Білопілья — 46, Суми — 40, Чугуїв — 31, Краснокутськ — 22³.

Постійна торгівля почала набувати поширення не тільки в містах, а й у містечках. Так, у 1783 р. в містечку Опішні (Зіньківський повіт) налічувалось 72 крамниці, в містечку Ічні (Борзнянський повіт) — 73 крамниці, в містечку Носівці (Ніжинський повіт) — 13 крамниць. З рапорту радомишльського земського справника від 28 березня 1797 р. київському губернатору ми довідуємось, що в містечку Ходоркові згоріло 38 крамниць і 5 амбарів⁴.

Дальший соціально-економічний розвиток міст України в першій половині XIX ст. викликав зростання міської постійної торгівлі, збільшення кількості торгових закладів. Так, якщо в 1825 р. в містах України налічувалось 3662 крамниці⁵, то в 1833 р. їх уже було 8237, у 1847 р. — 10 131 і в 1861 р. — 15 089⁶. Отже, число лавок протягом 1825—1861 рр. зросло в чотири рази. Для повнішої картини наведемо дані про торгові заклади в містах губерній України за 1825 і 1861 рр.

	Торгових закладів	
	1825 р.	1861 р.
Київська	512	2871
Волинська	227	2588
Подільська	322	1983
Полтавська	574	1480
Чернігівська	469	1657
Харківська (до 1834 р. Слобідськоукраїнська)	467	1239
Катеринославська . . .	382	1683
Херсонська	709	1588

¹ І. Шульга, назв. праця, стор. 326.

² А. Шафонский, назв. праця, стор. 286, 380, 567—569, 571, 597.

³ «Топографическое описание Харьковского наместничества», Харьков, 1888, стор. 65, 69, 73.

⁴ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, оп. 1, спр. 374, арк. 49.

⁵ Крім них, в містах було ще 54 ринки з рядами лавок.

⁶ Підрахунок зроблено за такими джерелами: «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год»; «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», СПб., 1852; «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1—2.

Ці дані свідчать, що в усіх губерніях України кількість торгових закладів у містах з 1825 до 1861 р. збільшилась в кілька разів. Зокрема в містах Волинської губернії вона зросла більш як в 11 разів, у Подільській — в 6 разів, у Київській і Полтавській — у 5,6 раза, у Катеринославській — більш як в 4 рази, у Чернігівській — 3,6 раза, у Харківській — в 2,6 раза і в Херсонській губернії — в 2 рази. За названі роки число крамниць у губернських містах зросло так: в Житомирі з 97 до 698, в Кам'янці-Подільському з 162 до 305, в Полтаві з 93 до 130, в Харкові з 540 до 678, в Катеринославі з 140 до 200 і в Херсоні з 125 до 285. У Києві і Чернігові помітне було деяке зменшення числа крамниць. Напевно, це зумовлювалось концентрацією тут торгівлі у великих крамницях і магазинах.

Дуже швидко зростало число торгових закладів у Одесі. Якщо в 1797 р. тут було 542 крамниці, то в 1852 р. їх стало 1619.

Збільшення числа торгових закладів на Україні в першій половині ХІХ ст. було характерним не тільки для великих міст, а й для дрібних та містечок. У деяких дрібних містах кількість крамниць зросла в багато разів. Наприклад, у м. Богодухові з 1825 по 1861 р. число крамниць збільшилось з 3 до 32, в м. Борзні — з 2 до 58, м. Зінькові — з 2 до 43, у м. Сквирі — з 2 до 183¹, у Сосниці — з 3 до 32 крамниць.

Щодо дальшого поширення постійної торгівлі в містечках, то можна навести хоч би такі факти по Київській губернії. У містечку Ржищеві (Київський повіт) у 1845 р. було 39 крамниць, з яких 29 кам'яних. «У них (крамницях. — І. Г.), — пишуть упорядники згадуваного вже статистичного опису Київської губернії, — можна знайти хороші сукна, матерії, галантерейні речі та інші товари, якими постачаються навколишні жителі на значну відстань, і переважно під час ярмарків»². У містечку Брусиліві цього ж року налічувалось 53 крамниці³. Містечку Алферовс, Верхньодніпровського повіту, Катеринославської губернії, мало в 1856 р. 15 крамниць⁴.

У крамницях продавались різноманітні промислові та сільськогосподарські товари, причому значна частина торгових закладів спеціалізувалася на продажу одного чи кількох товарів. Наприклад, у Ніжині в 1782 р. було 216 крамниць, з яких 58 продавали галантерейні та красні товари, 36 — дрібні товари, 30 — м'ясо, 25 — залізо та залізні вироби, 25 — бакалійні товари, 18 — шкіру, 13 — сукно, 11 рибу⁵.

Важливі відомості про спеціалізацію постійної торгівлі в м. Новгород-Сіверському наводяться в описі Новгород-Сіверсь-

¹ Крім того, тут було 10 пересувних крамничок.

² «Статистическое описание Киевской губернии», ч. 1, стор. 479.

³ Там же, стор. 486.

⁴ «Новороссийский календарь на 1857 год», Одесса, 1856, стор. 82.

⁵ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 66.

кого намісництва (1779—1781 рр.). «В той же цитаделі, — говориться тут, — лавок, кроме состоящих на предместьях с разным крамным товаром, в коих действительно имеется торг, 28. Таких же рыбою и солью занятых, в числе коих одна каменная, всех 17. Порожих торговых крамных лавок 14. Промышленничьих с разными съестными припасами 20. Таковых же промышленничьих разною поклажею занятых 8. Яток, в коих во время торгов продаются разные съестные припасы, 12. Резницких комор 14. Амбаров на базаре с разною поклажею торговых числом 25. Олейничьих комор 2... Гончарских торговых комор 9. Комор из стеклянную посуду 4. Яток з мелочными крамными товарами 20»¹. Наведені дані свідчать про порівняно значну спеціалізацію крамниць, які вели постійну торгівлю в місті. Привертає до себе увагу велика кількість яток, що торгували дрібним крамом. Порожні крамниці, на які указується в описі Новгород-Сіверського намісництва, напевно, використовувались під час ярмарків.

Різноманітними товарами торгували крамниці Одеси. На 1837 р. тут налічувалось спеціалізованих крамниць: 158 бакалійних, 111 з красними товарами, 72 з «малоросійськими» товарами², 50 залізних, 45 м'ясних, 40 рибних, 23 посудних, 20 свічкових, 14 мебельних, 14 вугільних, 9 тютюнових, 5 взуттєвих і 282 лавки з дрібними товарами³.

У Києві постійна торгівля провадилась в крамничих рядах, особливих магазинах при будинках, на рундуках, у тимчасових крамницях або балаганах, які влаштовувались на ярмаркових площах і на пристанях. У 1845 р. на Подолі був гостиний двір з 52 крамницями. Крім того, в Печерській частині при Миколаївському монастирі були дерев'яні ряди з 40 крамницями. Багато крамниць, особливо в гостиному ряду, були, як відзначається в статистичному описі Київської губернії, світлі, просторі і гарно обставлені. В Києві налічувалось 27 особливих магазинів, з яких 6 торгували модними товарами, 5 — галантерейними, 4 — офіцерськими речами, 4 — залізними і мідними виробами, 3 — сукном, 2 — кришталевим і фарфоровим посудом, 3 — книгами. Деякі з цих магазинів ввели постійну ціну на товари і продаж в них відбувався без торгів. Міська торгівля товарами широкого вжитку зосереджувалась у дерев'яних крамничках на торгових площах. У 1845 р. таких крамничок у Києві було 555. Крім того, було ще 246 столиків або рундуків. У крамницях такого розряду продавались харчові продукти, дерев'яні, залізні, віршовочні та інші вироби, що вживались у господарстві міських та сільських жителів. У крамницях і на рундуках в 1845 р. було продано товарів, за приблизними підрахунками, на 465 тис. крб.

¹ «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1778—1781)», стор. 2.

² Переважно селянський одяг і взуття, а також предмети широкого вжитку.

³ ООДА, ф. проф. М. М. Мурзакевича, спр. 4, арк. 94.

Із 991 крамниці, що знаходились у Харкові в 1854 р., 219 торгували залізними і мідними виробами, 171 — так званими «чорними товарами» (йшли переважно на задоволення потреб селян), 130 — бакалійними, 96 — шкірою, 90 борошном, 65 — рибою, 49 — красними товарами, 37 — тютюном, 28 — папером, 26 — срібними і золотими речами, 12 — вапном, 11 — книгами, 7 — кришталевиими і скляними виробами. Крім того, в місті було ще 27 так званих «щепних» і 13 ватних крамниць¹.

Товари, які продавались у міських крамницях, магазинах і ятках, купці діставали від місцевих фабрикантів, заводчиків, мануфактуристів, ремісників, селян, а також закупували оптом на міських ярмарках. Деякі купці привозили товари з віддалених ярмарків чи навіть з-за кордону самі чи перекупували ці товари в інших купців. Київські купці, наприклад, придбавали товари в місцевих підприємців, купували оптом на Бердичівському, харківських, роменських, Лубенському і Ніжинському ярмарках, а також виписували деякі товари безпосередньо з Москви і Нижегородського ярмарку. Купці-підприємці, сполучаючи комерційні операції з підприємництвом, продавали в крамницях виробу власних підприємств.

В. Павлович, з'ясовуючи питання про джерела поповнення товарами крамниць Катеринославщини, відзначав: «Магазини і крамниці, що є в містах, постачаються товарами з різних місць; виробу, одержані з-за кордону, розвозяться по губернії з портових міст: Таганрога, частково Ростова і в малій кількості з Маріуполя, в місця, які знаходяться на правому березі Дніпра, і в Катеринослав — із Одеського порту, по Дніпру, а часто й сухопутною перевозкою. Всі російські виробу, які становлять майже 9/10 місцевої торгівлі, тутешні купці або виписують з Москви від оптових торговців, або ж закупають на фабриках. Часто ж посилають своїх довірених на місцеві або інші в Росії ярмарки і там купують товари. Перевезення всіх предметів місцевої торгівлі проводиться переважно в літній час, коли дороги сухі; рідко трапляється перевезення товарів взимку, та й то з недалеких місць. Взимку переважно привозять рибу, а також привізні з-за кордону товари. Перевезення по губернії, як уже не раз доводилось говорити, звичайно проводиться на волах»².

Разом з цим у постійній міській торгівлі зростала участь промисловців. Особливо це стало помітним після указу 1824 р., який відмінив заборону промисловцям займатись роздрібною торгівлею. Влаштування промисловцями крамниць і ведення в них широкої торгівлі наносило удар по панівному становищу

¹ ХОДА, ф. Харківського губернського статистичного комітету, спр. 30, арк. 79—80.

² В. Павлович, назв. праця, стор. 217.

купців, сприяло через капіталізацію прибутку розвитку капіталістичного способу виробництва.

Як відзначалось вище, постійну міську торгівлю вели переважно купці, торгуючі міщани і селяни. Намагаючись привласнити весь торговий прибуток, купці домагалися і, по суті, користувалися в XVIII ст. монополією у веденні торгівлі. З кінця ж XVIII ст. цю монополію вони починають втрачати. Конкурентами їх виступають торгуючі міщани, селяни, а згодом і дворяни. Відстоюючи свою колишню монополію, купці скаржаться в урядові установи на те, що їх витісняють з торгівлі селяни, міщани і дворяни, домагаючися, щоб останнім заборонили брати участь у міській торгівлі. Так, в 1783 р. купці м. Ромен звернулися в магістрат з проханням заборонити різночинцям, козакам і селянам торгувати в місті. При цьому купці зобов'язувались мати в продажу все, що буде необхідним для жителів міста¹. У відповідь на неодноразові домагання купців Новгород-Сіверського намісництва 29 листопада 1792 р. намісницьке правління наказало всім городничим не дозволяти дворянам і різночинцям вести торгівлю, яка згідно з указом сенату, належить тільки купцям і міщанам².

В 1790 і 1795 рр. харківські торговці рибою М. Бутенко, С. Грінченко, Я. Дерев'яно, І. та Г. Косолапови, М. Леонов, О. Серіков та інші скаржились міській думі, що вони в торгівлі терплять «обіду і підрив» з боку посторонніх осіб, які закуповують оптом у донських станицях та на Волзі рибу і, привізши її в Харків, торгують вроздріб³. Інша група купців і міщан Харкова звернулася в міську думу, щоб вона заборонила державним і поміщицьким селянам, а також різночинцям, які не записані в стан купецтва і міщан, торгувати в місті. При цьому вони, як і роменські купці, зобов'язувались мати в продажу всі необхідні для міських жителів товари.

Чимало купецьких скарг на селян і дворян, які вели «недозволену їм торгівлю», поступало в Київський магістрат. Так, 14 березня 1813 р. 7 київських купців від імені «київського городського общества» подали в магістрат прохання, в якому скаржились на те, що іногородні купці, міщани і селяни, маючи свої крамниці і балагани, ведуть у місті торгівлю. Селяни продають збитень, квас, булки та інші харчові продукти. Всі ці торговці не платять належних з них поборів. «Недозволеною» торгівлею займалися і дворяни: вони продавали не свої, а куплені товари. Купці домагались, щоб магістрат забо-

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Роменського міського магістрату, спр. 16, арк. 50.

² ЦДІА УРСР, ф. Новгород-Сіверського намісницького правління, оп. 1, спр. 2375, арк. 1—2.

³ Д. Багалеї и Д. Миллер, назв. праця, стор. 74.

ронив цю «незаконну», на їх думку, торгівлю. Губернське правління дало розпорядження поліції наглядати за веденням торгівлі, щоб не було названих вище порушень¹. В 1817 р. в Києві було закрито 7 крамниць, які продавали «недозволені» товари².

Для нагляду за веденням торгівлі в 1824 р. в столицях, губернських, портових і великих торгових містах при міських думах були створені торгові депутації. В склад торгових депутатів входили 3—7 осіб, вибраних гільдійськими купцями строком на три роки. Наглядаючи за веденням торгівлі, торгові депутати особливо ретельно слідкували за тим, щоб торгівля велася згідно з взятими посвідченнями і відповідно до станової належності торгуючого.

Проте, незважаючи на наявність торгових депутатів, в містах продовжували торгувати різночинці і селяни без торгових посвідчень. І вересня 1830 р. торгові депутати Києва подали в магістрат рапорт, в якому повідомляли, що в місті часто ведуть торгівлю люди, які не мають торгових посвідчень. У доданий до цього рапорта відомості значаться «порушниками» 3 іноземці і 6 селян³.

Царський уряд, виражаючи інтереси дворянства, не завжди йшов назустріч гільдійському купецтву, не ставав на шлях заборони селянської торгівлі. Дворяни, як відомо, одержували великі оброчні суми від торгуючих селян, а до того ж останні своєю діяльністю підривали монополію гільдійських купців у продажу промислових і купівлі сільськогосподарських товарів. В цьому були заінтересовані дворяни-покупці промислових і продавці сільськогосподарських товарів. Взагалі ж в умовах посиленого розвитку товарного виробництва, в умовах проникнення товарно-грошових і капіталістичних відносин в економіку села царський уряд навіть при своєму бажанні був би неспроможний заборонити селянську торгівлю, яка була виявом розкладу феодально-кріпосницької системи господарства.

Втрачаючи монополію в торгівлі, купці намагаються забезпечити собі високий торговий прибуток шляхом різних махінацій, обдурюючи продавців і покупців. Вони змовлялись між собою про ціни, обдурювали на вазі і мірі, продавали низькоякісні товари за високоякісні, порушували таксу на продовольчі товари⁴ тощо. У Києві іноземець Бекер виготовляв і поштучно про-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 1, спр. 131, арк. 2—3, 43.

² Там же, арк. 47.

³ ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 2, спр. 1525, арк. 2—3.

⁴ Такса на продовольчі товари почала час від часу вводиться в Росії царським урядом з XVII ст. під тиском народних мас, що виступали проти дорожніх в період голоду. Таксу встановлювали міські органи влади і поліція. Торговцям, що продавали продовольчі товари вище встановленої такси, загрожував суд і конфіскація товарів. Проте в дійсності купці дуже

давав французькі булки. Як виявилось у 1844 р., ці булки не мали належної ваги, а продавець брав за булку замість семи десяти коп.¹ Подібний факт був виявлений у грудні 1854 р. в булочній київського торговця К. Орловського. За зловживання Орловський поніс заслужену кару: хліб у нього був конфіскований і відданий у тюремний замок «на користь арештантів»².

Про кричущі зловживання торговців говориться у «предписанні» київського губернатора від 29 січня 1851 р., адресованому старшому поліцеймейстеру Києва. «З скарг, що дійшли до мене від жителів м. Києва, — констатував губернатор, — я узнав, між іншим, що в числі зловживань в торгівлі по крамницях сильно вкорінилось обважування. У великій частині крамниць існує звичай, заснований на явному обдурюванні. Він полягає в наступному: одна з шальок ваги тяжча другої на один лот, інколи на два. Вона повішена на гачку, а друга стоїть на прилавку. Коли перша шалька буде знята з гачка і коромисло стане горизонтально, то приладнаний під шалькою, що висіла, чотирикутний брусок не дає їй опуститись до самого прилавка більше як на 1/4 дюйма, друга ж шалька опускається до самого прилавку. Що ж до ваги у торговок, які сидять під відкритим небом, то ступінь обважування, не в приклад, ще більший. У них вага звичайно лежить під лавкою, і при продажі чого-небудь торговка бере терези просто за стрілку»³.

Зловживання і здирства купців набрали в кінці XVIII — першій половині XIX ст. такого великого поширення, що це знайшло відображення в тогочасній художній літературі. Так, купців-обдурювачів різко картає Г. С. Сковорода у вірші «Всякому городу нрав і права». І. П. Котляревський в третій частині «Енеїди», описуючи подорож Енея в пекло, показує,

часто порушували таксу, не будучи покараними, наживали на народних бідуваннях величезні суми торгового прибутку. Такса встановлювалась на кожний місяць зокрема. При цьому враховувались ціни на місцевому ринку. В Полтаві на січень 1827 р. визначалась така такса на харчові припаси: пуд борошна житнього мав продаватись по 35 коп., пшеничного — 1 крб. 25 коп., хліба житнього фунт — 2 коп., пшеничного — 6,5 коп., пуд сала — 5 крб., фунт яловичини першого сорту — 8 коп., фунт масла — 25 коп., фунт меду — 25 коп., пуд солі першого сорту — 1 крб. 70 коп. (ПОДА, ф. Канцелярії полтавського губернатора, оп. 1, спр. 78, арк. 2—3). У Києві поліція разом з магістратом на травень 1830 р. встановила таку таксу за фунт продовольчих товарів: хліба житнього — 2,5 коп., пшеничного — 10 коп., яловичини — 9 коп., сала — 16 коп., масла — 30 коп., риби — 4—9 коп. В таксовій таблиці попереджалось, що «коли хто наслідиться продавати вище встановлених цін, той буде осуджений за строгістю закону» (ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, господарська частина, оп. 61, спр. 109, арк. 29).

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 1, спр. 655, арк. 2—3.

² Там же, оп. 2, спр. 333, арк. 3.

³ КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, оп. 1, спр. 10 436, арк. 27.

яким пекельним мукам піддавали там купців, що обдурювали людей:

Були там купчики проворні,
Що їздили по ярмаркам,
І на аршинець на підборний
Поганий продавали крам.
Тут всякії були пронози,
Перекувки і шмаровози,
Жиди, міняйли, шинкарі,
І ті, що фіги-миги возять,
Що в баклагах гарячий носять,
Там всі пеклися крамарі!

З метою забезпечення високих торгових прибутків купці широко практикували продаж товарів у борг. При цьому вони всіляко обдурювали боржників, самовільно збільшували суми боргу. Багато крамниць мало своє коло покупців, що брали товари в борг. З «Книги боргової», яка належала крамниці київського купця Г. Шелковського, відомо, що В. Кандиба за травень-серпень 1837 р. взяв у борг товарів на 284 крб. 8 коп. В більшості це було вино, цукор, балик, кофе, сир, лимони. Якийсь професор Київського університету за взяті в борг товари заборгував на січень 1837 р. 296 крб. 20 коп. Лише по одній відомості за 1837 р. ця крамниця продала різним покупцям у борг товарів на 4725 крб. 18 коп.² Продаючи в борг, купці мали змогу збувати ті товари, які псувались від тривалого зберігання. Разом з цим вони підвищували ціни на ці товари.

* *
*

Крім крамниць, значну роль у постійній міській торгівлі відігравали торгові заклади по продажу різних страв. До них належали трактири, харчевні, ресторації, кофейні, чайні тощо. Протягом 1825—1861 рр. число цих закладів у містах України зросло з 224 до 808³. Серед закладів, що виготовляли на продаж страви, перше місце займали готелі, постоялі, заїжджі і гостині двори. На 1861 р. їх у містах України налічувалося 1532. Між губерніями вони розподілялись так: Київська — 208, Волинська — 316, Подільська — 210, Полтавська — 161, Чернігівська — 118, Харківська — 200, Катеринославська — 153 і Херсонська — 134⁴.

¹ І. П. Котляревський, Повне зібрання творів у двох томах, т. 1, К., 1952, стор. 137.

² ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 1, спр. 531, арк. 12, 13, 51—53.

³ Підраховано за зб. «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год»; «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1—2.

⁴ «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 г.», ч. 1—2. Підрахунок наш.

Торгові заклади типу їдалень, будучи одним з місць збуту сільськогосподарських товарів, сприяли розвитку товарного виробництва. При цьому слід зауважити, що вони розбивались на певні розряди з розрахунку на ту чи іншу соціальну групу відвідувачів.

В умовах тяжкого соціального гніту і темряви трудящих мас великого поширення набула торгівля алкогольними напоями, в чому були зацікавлені і пануючі класи, і царський уряд, і безпосередні продавці алкогольних напоїв.

Продаж горілки царський уряд перетворив у доходну для своєї казни статтю, ввівши відкупну систему. Непрямий податок на міцні напої в Росії мав місце ще з давніх часів. З кінця XVIII ст. в губерніях Лівобережної України прибуток, одержаний від продажу горілки в містах, йшов на користь останніх. В губерніях Правобережної України до 1816 р. з проданої горілки брався непрямий податок, встановлений ще в часи, коли Правобережна Україна перебувала в складі Польщі. З 1816 р. збір цього податку почав віддаватись на відкуп. У новоросійських губерніях відкуп на збір податку за продаж горілки (так званий «чарковий збір») був введений у 1793 р. В деяких містах цей збір йшов до 1810 р. на їх користь, а з 1810 р. — на користь царської казни. У 1842 р. в губерніях України, що були разом з вісьмома іншими губерніями на привілейованому становищі, був установлений збір з роздрібного продажу у вигляді торгового свідоцтва (патентний збір). У 1850 р. патентний збір і винокурний податок були замінені на акциз, що здався на відкуп.

Купці, одержавши на спеціально влаштованих місцевими органами влади торгах право продажу в тому чи іншому місті горілки, ставали монополістами її продавцями. Великі прибутки, одержувані відкупщиками, приваблювали до горілчаних відкупів не тільки купців, а й дворян, заможних міщан, козаків і селян. Навколо відкупів часто створювався ажіотаж. Це, зокрема, видно з боротьби за горілчаний відкуп у містах Новгород-Сіверського намісництва в кінці XVIII ст. Так, у м. Погарі до 1790 р. деякий час горілчаний відкуп тримала графиня Бєзбородько. В 1790 р. магістрат та міська дума вирішили взяти на відкуп продаж горілки в місті, а повіреного графині навіть не допустили до торгів. Коли остання почала самовільно продавати горілку в Погарі, магістрат конфіскував дві бочки горілки. Але городничий заступився за графиню і відвіз горілку у її шинки¹. Гостра боротьба за відкупи відбувалася в м. Коропі. До 1794 р. відкуп тут держали купці та коропські козаки. Згодом його домоглися дворяни.

¹ «Записки історично-філологічного відділу УАН», 1927, кн. XI, стор. 244—246.

У Києві були здані на відкуп у 1791 р. 26 міських шинків, 34 шинки у приватних будинках, 15 колишніх казенних і 17 монастирських. Характерно, що контракт на відкуп продажу горілки підписали від імені міських жителів «імениті громадяни», Семен Балабуха та Іван Некрашевич, купці Григорій Балабуха, Михайло Григоренко, Іван Косачинський, Пилип Лакерда, Яким Іванченко, старшина «управи чоботарської» Семен Буренок, старшина «управи гончарської» Леонтій Іващенко¹.

На час з 1811 по 1815 рік продаж горілки, вина, пива, меду і наливки у Києві взяли на відкуп місцеві купці першої гільдії Петро Борщевський, Пилип Лакерда та Іван Кисельов. При цьому вони мали виплачувати щорічно 372,8 тис. крб. Ці ж купці тримали на відкупі продаж горілки, вина, пива, меду і наливки в м. Василькові, сплачуючи 17,2 тис. крб.²

Відкупщики ретельно стежили, щоб ніхто, крім них, не привозив, не приносив і не продавав горілки в місті. Для цього вони вдавались за допомогою до поліції, місцевих урядовців, міських і навіть губернських органів царської влади. В січні 1808 р. до київського губернатора П. Панкратьєва звернувся відкупщик м. Звенигородки, скаржачись, що він терпить збитки в зв'язку з таємним провозом і проносом у місто горілки. Він просив губернатора наказати «пану городничому звенигородському, щоб вжив заходів для утримання всіх жителів звенигородських від підвозу і підносу з сторони в місто горілки, а також заборони, щоб на інші села не ходили пити її»³.

Ненаситна жадоба до збагачення нерідко штовхала відкупщиків до шантажу проти поміщиків, що мали в селах навколо міста шинки. Вони підсиляли туди своїх людей, які виносили з шинку куплену горілку, проносили в місто і «попадались». За таке «кормчество» поміщицькі шинки закривались, а прибуток відкупщика в зв'язку з цим зростав: у його шинках більше було відвідувачів.

Стурбовані за свої доходи дворяни, такі ж жадібні до наживи, як і відкупщики, били на сполох. Вони засипали урядові установи скаргами на відкупщиків. Дворяни Херсонської губернії, зібравшись у вересні 1832 р. на губернські вибори, прийняли спеціальну ухвалу про торгівлю горілкою. В ній говорилось, щоб відповідальність «за кормчество» ніс не поміщик і його шинкар, а той, хто виніс горілку з шинку⁴. Цю ухвалу дворяни направили новоросійському генерал-губернатору, прохаючи його підтримки. Як і слід було чекати, останній

¹ ЦДА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 2а, спр. 18, арк. 6—12.

² КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 2403, арк. 30—31.

³ Там же, спр. 2018, арк. 1, 5.

⁴ ООДА, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 191 (1832—1833 р.), спр. 37, арк. 2.

повністю підтримав їх. У листі до міністра внутрішніх справ він писав: «Через такі дії відкупщиків поміщики позбавляються кращих і, можна сказати, єдиних в даний час доходів»¹.

Проте це не приводило до скорочення кількості шинків, що перебували в руках відкупщиків. Навпаки, з часом число таких шинків неухильно зростало, бо від відкупів величезний прибуток одержувала царська казна. Лише протягом 1825 — 1847 рр. кількість шинків збільшилась з 2544 до 3004². Найбільша кількість шинків у 1847, р. була в містах Волинської, Київської, Чернігівської і Полтавської губерній. Крім шинків, у містах було багато винних льохів. Лише в одній Одесі в 1837 р. їх налічувалось 282³.

Відкупщики та їх шинкарі всіляко обдурювали покупців горілки. Це змушені були час від часу визнавати навіть царські урядовці та місцеві органи влади. У 1792 р. стряпчий Київського повіту повідомляв, що в шинках багатьох міст продаються низької якості горілка, пиво і мед, що горілка, зокрема, з поганим запахом і розведена. При цьому шинкарі дуже обмірюють покупців⁴. Київське губернське правління в своєму рішенні від 24 липня 1833 р. констатувало, що по Київському «питейному откупу» виявлено кричущі зловживання. Насамперед вони виявились в «утисках покупців горілки розрахунком в курсі»⁵ і обмірюванням самої горілки, що продаж проводиться тільки трипробної, а полугарної і пінної горілки зовсім нема, чим притісняються покупці, і що трипробна горілка, яка йде в продаж, після дослідження виявлена нижчої міцності від установленної, і нарешті деякі посидільці виявились без узаконених п'єсмових видів»⁶.

Виявляючи ці та їм подібні зловживання, царські урядовці та органи влади не вживали рішучих заходів до їх викорінен-

¹ ООДА, ф. Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, оп. 191, 1832—1833 р., спр. 37, арк. 57.

² Підраховано за зб. «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год»; «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», СПб., 1852.

³ ООДА, ф. проф. М. М. Мурзакевича, спр. 4, арк. 94.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, оп. 2а, спр. 18, арк. 14.

⁵ В той час гроші в Росії мали асигнаційний і срібний курси, між якими в окремі роки і місяці була велика різниця. Цим і користувались шинкарі, розраховуючись з покупцями горілки. Наведемо для орієнтації щорічне співвідношення курсу асигнаційного і срібного карбованців за окремі п'ятиріччя: в 1796—1800 рр. асигнаційний карбованець дорівнював у середньому 69,6 коп., у 1801—1805 рр. — 74,6 коп., у 1806—1810 рр. — 52,6 коп., у 1811—1815 рр. — 22,8 коп., у 1816—1820 рр. — 24,9 коп., у 1821—1825 рр. 26,2 коп., у 1826—1830 рр. — 26,8 коп., у 1831—1835 рр. — 27,2 коп., у 1836—1839 рр. — 27,6 коп. З 1840 до 1860 р. внаслідок грошової реформи курс асигнаційного карбованця майже зрівнявся з курсом срібного, даючи в окремі роки різницю в кілька копійок.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, господарська частина, оп. 64, спр. 89, арк. 64.

ня, а тому купці-відкупщики і продавці-шинкарі продовжували грабувати споюваних ними людей. І це було особливо зручно робити в умовах монопольного продажу горілки, що мав місце в тогочасних містах.

Спеціалізовані і різнотоварні крамниці, різноманітні харчевні, ресторації, кофейні, чайні, трактири, готелі, заїжджі, постоялі й гостині двори, шинки, винні льохи, а також всі інші заклади, які в тій або іншій мірі вели торгові операції, входили в систему внутрішньої торгівлі міста. Неухильно зростаючи в процесі розвитку товарного виробництва, міська внутрішня торгівля України на час реформи 1861 р., за приблизними підрахунками, становила понад 125 млн. крб. Про великий обсяг міської внутрішньої торгівлі переконливо свідчать, наприклад, такі факти. У 40-х роках XIX ст. купецькі крамниці Києва продавали різного товару на 2450 тис. крб. Крім того, торгівля залізом і залізними виробами становила 1202 тис. крб.¹ Напередодні Кримської війни 1853—1856 рр. у Катеринославській губернії міська внутрішня торгівля досягала 10 866 тис. крб., з яких 1748 тис. крб. припадало на м. Катеринослав².

На цьому розгляд питання про соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII—першої половини XIX ст. можна і закінчити, зробивши узагальнюючий висновок. Як свідчать наведені вище дані, в названий період у багатьох містах України відбулися значні соціально-економічні зміни: зросло далі ремесло, розвивалась капіталістична мануфактурна і фабрично-заводська промисловість, швидко збільшувалась кількість міського населення, зокрема не зв'язаного з землеробством. Всі ці соціально-економічні зрушення в містах зумовлювали дальший розвиток товарного виробництва на Україні; зростання міської постійної торгівлі, яка зосереджувалась в руках купців, торгуючих міщан, селян, частково дворян. Серед купців, що вели широкі торговельні операції на Україні, чільне місце посідали місцеві українські купці.

Постійна міська торгівля зосереджувалась у крамницях, магазинах, ятках, на рундуках, а також в закладах, що виготовляли на продаж страви та продавали різні напої. За період, що вивчається, ці заклади значно зросли кількісно, а також збільшили свій торговий оборот. Поповнення товарів у торгових закладах відбувалось різними шляхами: власники скуповували товари в безпосередніх виробників чи підприємців і поміщиків на місці або на ярмарках і торгах, перекуповували в інших купців, привозили з-за кордону, виробляли на власних промислових підприємствах, сполучаючи торгівлю з підприємництвом.

¹ «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. X, ч. 1, Киевская губерния, стор. 161.

² «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 3, від. III, стор. 7.

Поширення постійної торгівлі в містах було зовнішнім проявом зростання суспільного поділу праці на Україні і розвитку товарного виробництва в надрах феодально-кріпосницької системи, в умовах зміцнення прогресивного на той час капіталістичного укладу. Неухильно розвиваючись, міська постійна торгівля сприяла зміцненню економічних зв'язків як між окремими господарськими районами України, так і між Україною і Центральною Росією, прискорювала разом з іншими факторами розклад і кризу феодально-кріпосницької системи господарства, що віджила свій вік.

Розділ VI

МІСЦЕ УКРАЇНИ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЇ

В розвитку товарного виробництва на Україні значну роль відіграла зовнішня торгівля. Перебуваючи в складі Російської держави, Лівобережна і Слобідська Україна вже з XVII ст. поступово включалась у систему всеросійського ринку, а також брала участь у зовнішній торгівлі Росії. Участь українських земель у зовнішній торгівлі Росії особливо стала посилюватись, починаючи з останньої чверті XVIII ст., коли були визволені від турецько-татарських загарбників південноукраїнські землі, приєднано Крим до Росії і возз'єднано в складі Російської держави з Лівобережною і Слобідською Україною Правобережну Україну, що була до цього під гнітом шляхетської Польщі.

Міста-порти, що незабаром стали виникати на узбережжі чи близько узбережжя Чорного й Азовського морів, — Оdesa, Бердянськ, Маріуполь, Херсон, Ростов, Таганрог — стали важливими пунктами зовнішньої торгівлі Росії, в тому числі й України. До них потяглися купці близьких і віддалених міст. Десь в 1774—1780 рр. до Г. Потьомкіна звернулись з листом полтавські купці, прохаючи сприяння їм у торгівлі через Херсонський порт. Між іншим купці просили надати їм у позичку строком на 10 років 300 тис. крб. без процентів, давати з казни мореходні судна, якщо недостатньо буде найманих; домогтись вільного пропуску через Цареград в Середземне море хліба, що буде вивозитися з Росії; забезпечити вільне плавання купецьких суден по Дніпру, погодивши це питання з польським урядом; звільнити будинки полтавських купців від військових постоїв, а самих їх не брати ні в міську, ні на військову службу. З цього ж звернення видно, що полтавські купці вели торгівлю в Саксонії, Сілезії, Франції та Голландії¹.

Новостворені міста-порти в Південній Україні приваблювали іноземних купців, які об'єднувались в торгові компанії.

¹ «Киевская старина», 1894, № 4, стор. 156—158.

Так, вже в 1784 р. в Херсоні було три компанії польських, по одній французьких, австрійських і турецьких купців.

Одночасно з морською зовнішньою торгівлею набувала поширення сухопутна торгівля, яка велась через встановлені царським урядом пункти-митниці. Зокрема в Новоросії були такі сухопутні митниці: Ольвіопольська (до 1835 р.), Красносельська, Кирилівська, Ново-Миргородська. Зовнішня торгівля з Німеччиною, вірніше з німецькими землями, велась через митні застави, що знаходились у Віленській, Гродненській, Волинській і Подільській губерніях. Серед митних застав у Волинській губернії слід назвати Бердичівську (до 1836 р.), Радзивілівську, Устилузьку, Дружкопольську і Волочиську; у Подільській губернії — Ісаківецьку, Гусятинську, Могилівську.

Зовнішня політика царського уряду в цілому сприяла розвитку російської зовнішньої торгівлі. Насамперед слід відзначити позитивну роль тогочасних договорів з Туреччиною, що надавали Росії можливість здійснювати торгове судноплавання на Чорному морі і проходити через протоки¹; розширення торгівлі з Англією, Францією, Австрією; встановлення безпосередніх торгових зв'язків з багатьма іншими країнами Європи й Азії і, нарешті, встановлення таких мит на іноземні товари, які захищали російську промисловість і торгівлю від іноземної конкуренції. Царський уряд, ідучи назустріч домаганням російських купців, інколи вдавався до обмеження іноземних купців. Наприклад, згідно з маніфестом від 1 січня 1807 р. іноземним купцям заборонялось вступати в гільдії, перепродувати на території Росії свої товари іншим іноземним купцям, а також скуповувати товари в посадського та сільського населення. Їм дозволялось купувати товари для експорту тільки оптом у купців і поміщиків.

Проте для зовнішньої торгової політики царського уряду, яка мала на меті забезпечити насамперед інтереси дворян, була властива непослідовність і хитання, що нерідко відкривали широко двері для іноземних товарів на шкоду російській промисловості і торгівлі. В період, що вивчається, навколо митного тарифу в Росії точилась гостра боротьба між промисловою буржуазією, купецтвом і поміщиками, що займались промисловою діяльністю та торгівлею, з одного боку, і поміщиками, які прагнули зберегти за сільським господарством панівне місце в економіці, — з другого. Якщо перші, зважаючи на слабкий розвиток вітчизняної промисловості, домагалися охоронного мита, то другі, будучи основними споживачами імпортованих товарів і продавцями сільськогосподарських товарів, вимагали скасування або, в гіршому разі, зменшення мита.

¹ Наприклад, за Кучук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. російські судна одержали право вільного плавання в усіх водах Туреччини, а російські купці — льготні умови торгівлі.

Розглядаючи питання про боротьбу між протекціоністами і фрітредерами в період капіталізму, В. І. Ленін підкреслює, що «питання про протекціонізм і свободу торгівлі є питання між підприємцями (іноді між підприємцями різних країн, іноді між різними фракціями підприємців даної країни)... питання даного історичного моменту, питання про те, яка фракція підприємців виражає більш загальні інтереси розвитку капіталізму»¹.

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. для Росії, яка в промисловому розвитку відставала від Англії і частково від Франції, протекціоністська система відіграла прогресивну роль. Вона сприяла розвитку вітчизняної промисловості, захищала внутрішню торгівлю від конкуренції іноземних товарів. К. Маркс, з'ясовуючи історичну зумовленість вільної торгівлі і протекціоністської системи, вказує, що остання є «засіб для того, щоб створювати у того чи іншого народу велику промисловість», що протекціоністська система «сприяє розвитку вільної конкуренції всередині країни»².

Зовнішня торгова політика царського уряду, що зумовлювалася соціально-економічними умовами розвитку країни і зовнішньополітичними подіями, зазнавала, як відзначалось вище, частих змін, але в цілому мала протекціоністський характер. Фрітредери одержували лише деякі тимчасові перемоги. Протекціоністський характер мав уже тариф 1767 р. Згідно з цим тарифом заборонявся ввіз товарів, яких було достатньо в Росії, а предмети розкоші обкладались високим митом. Значні зміни в свою митну політику царський уряд вносив у зв'язку з частинами війнами. Негативно вплинуло на російську зовнішню торгівлю приєднання Росії за Тильзитським миром 1807 р. до континентальної блокади, що тривала до 1810 р.

Митний тариф 1816 і особливо тариф 1819 р. мали фрітредерський характер. Якщо перший зменшував кількість товарів, які раніше заборонялось ввозити в Росію, то другий дозволив ввозити в країну майже всі заборонені до цього товари. Негативний вплив тарифу 1819 р. незабаром виявився як на промисловості Росії, так і на її зовнішній торгівлі, що в 1820 і 1821 рр. мала пасивний баланс. Враховуючи це, а також те, що Франція і Пруссія не відмовлялись від високих мит, царський уряд у 1822 р. ввів суворий протекціоністський тариф. Згідно з цим тарифом був заборонений ввіз 3110 видів товару, а з інших товарів, зокрема з фабрично-заводських виробів і предметів розкоші, бралось високе мито. Предмети ж першої необхідності, сировину, медикаменти і деякі харчові продукти дозволялось ввозити без сплати будь-якого мита. Цей тариф з деякими змінами в бік послаблення проіснував до 1850 р.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 170—171.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 404.

коли було знижено мито на багато видів товару і зменшена кількість товарів, заборонених раніше до ввозу. Ще більш фрітредерським був митний тариф 1857 р.

* *

*

Зробивши короткі вступні зауваження, приступимо до висвітлення питання про участь України в експортній торгівлі Росії, місце України в російській імпорتنій торгівлі, а також побіжно спинимось на питанні про транзитну торгівлю через Україну. На кінець XVIII ст., в 1793—1795 рр., зовнішня торгівля Росії становила по середньорічному вивозу 43 266 тис. крб. асигнаціями і по середньорічному ввозу 27 886 тис. крб. Найважливішими статтями експорту були: конопляне і лляне прядиво, залізо, лляні тканини, хліб, юхта, шкіри, а також ліс. Що ж до імпорту, то на найбільшу суму ввозились такі товари: сукна, бавовняні і шовкові вироби, фарбові речовини, цукор, кофе, вина і фрукти. Це були переважно товари, які йшли на задоволення потреб дворян, промислової буржуазії і купців.

В наступні періоди зовнішня торгівля Росії неухильно зростала, становлячи в 1821—1825 рр. по вивозу 81 372 тис. крб. і по ввозу 72 250 тис. крб., в 1831—1835 рр. відповідно — 94 319 тис. крб. і 80 999 тис. крб., 1841—1845 рр. — 132 323 тис. крб. і 119 864 тис. крб., 1851—1855 рр. — 133 173 тис. крб. і 129 962 тис. крб. В останні п'ять передреформених років середньорічний вивіз товарів з Росії становив 225 594 тис. крб. і ввіз — 205 866 тис. крб.¹ За винятком 1820, 1821, 1826, 1848, 1849, 1851 і 1855 рр., Росія мала активний торговий баланс. З 1801 по 1860 р. обсяг зовнішньої торгівлі Росії зріс на 348,5%.

З кінця XVIII ст. до 1860 р. відбулися певні зміни в асортименті товарів як експортної, так і імпорتنій торгівлі. Якщо в кінці XVIII ст. хліб в експорті Росії займав шосте місце, то на початку XIX ст. — перше, а з середини XIX ст. він став відігравати визначальну роль у російському експорті. За хлібом у вивозі йшло сало і прядиво. З 1816 р. (після скасування заборони вивозу) значне місце в експорті починає займати вовна. Взагалі ж в експортних товарах Росії продукти землеробства становили 57,4%, тваринництва — 20,1%, мисливства — 1,6%, лісного господарства — 3,2%, промислові вироби — 6,6%. Зміни в імпорті Росії полягали в тому, що ввіз бавовняних тканин з початку XIX ст. до 1856—1860 рр. зменшився в три рази, цукру — в 2,6 рази, шовку і шовкових тканин в 1,6 рази, ввіз шерстяних тканин, які на початку XIX ст. становили 16,5% всього імпорту Росії, в 1856—1860 рр. зовсім припинився². Де-

¹ С. Покровський, *Внешняя торговля и внешняя торговая политика России*, М., 1947, стор. 246.

² С. Покровський, назв. праця, стор. 248, 250.

що скоротився ввіз фарб, вина і горілки. Якщо до середини XIX ст. у Росію майже не ввозились машини та апарати, то в останні п'ять передреформених років вони вже складали понад 5% вартості імпортованих товарів. Ці зміни в російській зовнішній торгівлі мали безпосереднє відношення й до України, основна частина земель якої входила в склад Російської держави.

Участь України в російській зовнішній торгівлі нерозривно була зв'язана з її дальшим економічним розвитком, з поширенням і поглибленням внутрішнього ринку. Зростанню торгівлі через чорноморсько-азовські порти, більшість яких була на території України, сприяла як зовнішня торгова політика царського уряду, так і надання цим портам деяких привілеїв. У 1782 р. з метою розширення торгівлі через чорноморсько-азовські порти царський уряд видав розпорядження про зменшення там на 1/4 митних зборів. Ряд торгових привілеїв було надано Одесі. Так, в 1804 р. дозволено провозити товари транзитом через Одесу в Молдавію, Валахію, Австрію і Пруссію, а також за море. Царським маніфестом від 10 травня 1817 р. Одесі «подаровано» на 30 років порто-франко¹. В одному з офіційних видань про значення порто-франко для Одеси говориться таке: «Результати введення в Одесі порто-франко були величезні: Одеса стала складовим місцем для іноземних товарів, що розходились звідси не тільки у величезній частині Росії, а й у Польщі, і шляхом транзиту — в Австрії, а через Кавказ — в Персії. В Одесі створились значні банкірські дома, обороти яких охопили все побережжя Чорного і Азовського морів; одеське купецтво стало швидко багатіти»².

Хоч введення порто-франко сприяло перетворенню Одеси в один з найважливіших портів Росії, воно мало й негативну сторону. Безмитний ввіз іноземних промислових товарів перешкодив розвитку вітчизняної промисловості.

В кінці XVIII і на початку XIX ст. зовнішня торгівля Росії здійснювалася в основному морем. Сухопутна торгівля в кінці XVIII ст. становила до 6% зовнішньоторгового обороту і на початку XIX ст. 12% вивозу та 22% ввозу. На 50-і роки XIX ст. сухопутний вивіз становив уже 27% і ввіз 37%³. В кінці XVIII — на початку XIX ст. морська торгівля зосереджувалась головним чином у балтійських портах. На них припадало 91% вивозу і 85% ввозу. Згодом все більшої і більшої ваги в зовнішній торгівлі стали набувати чорноморсько-азовські порти. Якщо в кінці XVIII ст. з торгового обороту, який відбувався на морських кордонах, на чорноморські порти припадало 2% (1,9 млн. крб. з 76,9 млн. крб.), то в 50-х роках XIX ст. третя

¹ Тобто право безмитного вивозу і ввозу товарів.

² «Одесса (1794—1894)», стор. 182.

³ И. Кулишер, Очерк истории русской торговли, Пг., 1923, стор. 267.

частина всього експорту перейшла до чорноморсько-азовських портів¹. Разом з цим зростало значення цих портів і в імпортній торгівлі. Якщо в 1824—1826 рр. в ці порти ввозилось іноземних товарів на 2820 тис. крб., що становило 6,15% вартості всього ввозу в Європейську Росію, то в 1848—1850 рр. середньорічний ввіз товарів становив уже 9915 тис. крб., або 12,8%².

Загальну картину розвитку експортної торгівлі через чорноморсько-азовські порти з властивим для неї періодичним коливанням може дати така таблиця³:

Роки	Вивіз з Європейської Росії у карбованцях (до 1839 р. асигнац., з 1840 р.—сріблом)	У тому числі вивіз з чорноморсько-азовських портів	Вивіз з чорноморсько-азов. портів у % до вивозу з Європ. Росії
1802—1806	324523692	26988767	8,3
1807	53564901	397694	0,8 ⁴
1812—1814	441947631	41644829	9,5
1815—1819	1130466090	196744193	17,4
1820—1824	943427343	122295073	13,0
1825—1827	596467897	74462980	12,5
1828—1829	361446623	9787154	2,7
1830—1834 (без 1833 р.)	890759008	156114781	17,6
1835—1839	1270420234	279474533	21,9
1840—1844	375426229	92792678	24,7
1845—1849	460626489	145829931	31,6
1850—1854	458786583	147373492	32,1
1855	27524534	2977946	10,8
1856—1859	586174887	191263098	32,6

Таким чином, щорічний вивіз з чорноморсько-азовських портів у 1802—1806 рр. становив пересічно близько 4,5 млн. крб. (в переводі на срібний карбованець), а в 1856—1859 рр. до 45 млн. крб. При цьому слід відзначити, що для чорноморсько-азовського вивозу 20-х років було властиве різке коливання. Більш сталий вивіз був у 30-х роках. Найменша питома вага чорноморсько-азовського вивозу припадала на 1807 р. (0,8%), 1828 р. (1,2%) і 1829 р. (4% загального вивозу з Європейської Росії). Висока питома вага вивозу з чорноморсько-азовських портів була в роки: 1847 (34,4%), 1848 (33,3%), 1852 (35%),

¹ С. Покровский, назв. праця, стор. 125; И. Кулишер, назв. праця, стор. 267.

² А. Семенов, назв. праця, ч. III, стор. 64.

³ С. Підгаєць, Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX віку. Всеукраїнська Академія наук, Праці Семінару для вивчення народного господарства України, в. 3, К., 1929, стор. 140—141.

⁴ Відомості про вивіз у 1802—1807 рр. взяті не по Європейській Росії, а по всій Росії.

1853 (35,8%), 1854 (38,3%), 1858 (36,3%), 1859 (38,3% загального вивозу з Європейської Росії).

З України через чорноморсько-азовські і частково балтійські порти, а також через сухопутні митниці вивозились за кордон різні види хліба (особливо багато пшениці), борошно, насіння льону, конопляне прядиво, вовна, топлене сало, канати, мило, свічки, шкіри тощо. Всі ці товари привозились в чорноморсько-азовські порти та прикордонні митниці як з українських, так і з власне російських губерній. Згідно з даними Ново-Миргородської митниці за 1779 р., серед товарів, відпущених за кордон, значились українські бики і корови, пригнані з південно-українських степових повітів, хутро, сало, смушки, юхта, свічки, полотно, килими та інші вироби, привезені з Єлизаветградської провінції. З Херсонської портової митниці в цей же рік були вивезені такі привезені з Москви товари: цвяхи, замки, голки, ножі, мило, полотно, папір, оцет хлібний. Вірьовки, казани, масло коров'яче, сало були місцевого виробництва. З Полтави привезли в Херсон для збуту за кордон копчене м'ясо свиняче і сальні свічки¹.

Тогочасний економіст В. Павлович, даючи огляд зовнішньої торгівлі, яка велася через порти Катеринославської губернії, називав серед головних предметів вивозу пшеницю, жито, лляне і свиріпове насіння, вовну, залізо, сало, масло, ікру, канати, юхту, шкіри та інш. «Всі предмети відпускнуї торгівлі, — зауважував В. Павлович, — привозяться: в Таганрог — переважно з Катеринославської і Харківської губерній та із Землі Війська Донського, в місто Ростов — з Кубанської області (Чорноморії), Ставропольської губернії, частково з Астраханської і сплавом по Волзі — із Симбірської, Саратовської і Самарської, а в м. Маріуполь — із Міуського округу Землі Війська Донського і Катеринославської губернії»².

Серед всіх російських експортних товарів дуже важливе місце займав хліб. Вже в першій половині ХІХ ст. Росія ставала одним з головних поставщиків хліба на світовий ринок. За період, що вивчається, вивіз російського хліба постійно зростав. Протягом 1801—1860 рр. середньорічний вивіз хліба зріс з 19873 тис. пудів до 69 254 тис. пудів³. Проте, зростаючи в цілому, експорт хліба з Росії мав свої періодичні спади й підвищення. На експорт російського хліба впливали, крім зовнішньополітичних подій і митних тарифів, рівень урожаю хліба в Росії та країнах Західної Європи, кількість довозу в ці країни єгипетського, американського та іншого хліба.

В експорті хліба з Росії велику роль відіграла Україна.

¹ ЦДАДА СРСР, ф. Держархів, розряд ХІХ, фінанси, оп. 1, спр. 297, ч. 1, стор. 164, 166—169.

² В. Павлович, назв. праця, стор. 227.

³ П. Хромов, назв. праця, стор. 95.

Основна частина експортного хліба звідси йшла через чорноморсько-азовські порти, які помітно почали зростати з кінця XVIII ст. До цього збут хліба та інших землеробських товарів з України здійснювався через Петербург, Ригу і Данціг. Тогочасний дворянський історик А. Скальковський справедливо відзначав, що «в епоху завоювання і заснування Одеси (1789—1794 рр.) всі поміщики і землероби Західної і Нової Росії, за винятком можливо Криму і околиць Таганрога та Херсона, відправляли свої вироби на Ригу або навіть в Данціг, звідки ж запасались закордонними товарами»¹.

Наявність великої кількості товарного хліба на Україні і підвищення попиту на нього з боку західноєвропейських держав зумовили швидке зростання вивозу хліба, особливо пшениці, з чорноморсько-азовських портів. Якщо в 1786 р. з чорноморських портів вивезено 68,7 тис. четвертей пшениці, то в 1793 р. вже 162 тис. четвертей². Зростаючи протягом перших років XIX ст., вивіз хліба через чорноморсько-азовські порти набрав великого розміру в 1816—1817 рр., коли в Західній Європі був голод. Згадуваний уже А. Скальковський писав, що «поміщики Новоросійського краю і західних губерній рахують з цього (1817. — *І. Г.*) року початок свого благоденства, а багато розсудливих промисловців склали значні капітали»³.

Відродження сільського господарства в країнах Західної Європи і несприятливі зовнішньополітичні умови (хлібні закони в Англії 1815—1828 рр. і Франції 1810—1832 рр., події в Греції, російсько-турецька війна 1828—1829 рр. та інш.) привели в 20-х роках до зменшення вивозу хліба за кордон з чорноморсько-азовських портів. Адріанопольський мирний договір 1829 р. поживав на певний час вивіз хліба, але скоро він знову скоротився в зв'язку з неврожайми і голодом на Україні в 1833—1834 рр. Поживавившись у 1838 р., хлібний вивіз швидко починає зростати аж до 1854 р., коли був на деякий час зовсім перерваний Кримською війною. Після закінчення війни хлібний вивіз через чорноморсько-азовські порти відновлюється і досягає напередодні реформи 1861 р. великого розміру. Рух експорту хліба з чорноморсько-азовських портів можна бачити з такої таблиці (див. стор. 171)⁴:

¹ А. Скальковський, Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 г., «Записки императорского русского географического общества», 1864, кн. IV, стор. 98. Вивіз хліба через чорноморські порти приваблював не тільки українських, а й польських поміщиків, які вже в 1783 р. утворили Херсонську торгову компанію. Вона мала вести торгівлю між Чорним і Балтійським морями, по ріках Віслі і Дніпру. Управителем компанії став подільський і київський магнат Прот Потоцький. Проте ця компанія, проіснувавши 10 років, розпалася, а її управитель розорився.

² Г. Неболсин, Статистическое обозрение внешней торговли России, ч. 1, СПб., 1850, стор. 2.

³ А. Скальковський, Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730—1823), ч. II, Одесса, 1838, стор. 262.

⁴ С. Підгаєць, назв. праця, стор. 144, 157, 161.

Роки	Вивіз хліба ¹ з Європейської Росії (в чет-вертях)	В тому числі з чорно-морсько-азовських портів	У ₁ %	Вивіз хліба з Європейської Росії (в крб.)	В тому числі з чорно-морських азовських портів	У %
1802—1806				64540806	15663071	24,3
1807 ²				118523	97418	8,2
1812—1814	3024876	1208790	40	45658056	20896928	45,7
1815—1819	14835373	7325609	49,4	344251787	165905678	48,2
1820—1824	6414947	4309046	67,2	101023999	73430970	72,5
1825—1827	5944696	3712698	62,6	68417622	43895627	64,1
1828—1829	3899867	473757	12,2	46939400	5648661	12,2
1830—1834	12586026	5873211	46,7	203387150	108241277	53,3
1835—1839	13031095	9414059	72,2	208298159	160093185	76,8
1840—1844	12826424	9447409	74,4	60983328	48911882	80,3
1845—1849	26625376	17148054	64,4	138814228	96233965	69,3
1850—1854	29909730	16940332	62,2	131374228	93168870	71
1855	539303	124584	22,9	3145242	876881	27,8
1856—1859	31055193	16085090	51,4	195034552	118659287	60,8

¹ Взято 4 головні види: пшениця, жито, ячмінь і овес.

² Дані про вивіз у 1802—1807 рр. взяті не по Європейській Росії, а по всій Росії.

Дані таблиці свідчать про те, що з чорноморсько-азовських портів в першій половині ХІХ ст. вивозилась велика кількість хліба. Протягом 1812—1859 рр. звідси було вивезено його понад 92 млн. четвертей, що складало 41% експорту хліба з Європейської Росії. Вартість хліба, вивезеного в 1802—1859 рр., становила 951 723 тис. крб., що дорівнювало 59% всієї вартості хліба, вивезеного в дані роки з Європейської Росії. Переважання процентів по вартості над процентами по кількості вивезеного хліба пояснюється тим, що з чорноморсько-азовських портів вивозилась переважно пшениця.

Пшениця становила в середньому близько 90% всього експортованого з чорноморсько-азовських портів хліба. В окремі роки цей процент був ще вищим. Наприклад, у 1820—1824 рр. на пшеницю припадало до 98%, у 1825—1827 рр. — 95%, у 1828—1829 рр. — близько 97%. Якщо порівняти вивіз із чорноморсько-азовських портів окремих видів хліба у 1815—1819 і в 1856—1859 рр., то виявляється, що вивіз пшениці за ці роки зріс з 6282 тис. четвертей до 11 384,8 тис. четвертей, жита з 252 тис. четвертей до 661 тис. четвертей, ячменю з 788,9 тис. четвертей до 1849 тис. четвертей і вівса з одної тисячі четвертей до 219 тис. четвертей. Через чорноморсько-азовські порти йшла основна частина пшениці, що вивозилась за кордон з Європейської Росії. Якщо не брати до уваги несприятливі для зовнішньої торгівлі 1828—1829 і 1855 роки, то пшениця, вивезена з цих портів, становитиме 77—95% експорту її з Європейської Росії.

Роблячи огляд експорту хліба з Росії в першій половині XIX ст., буржуазний історик І. Кулішер підкреслював велике значення чорноморсько-азовських портів у вивозі хліба взагалі й у вивозі пшениці зокрема. «Із 44 млн. четвертей, — писав він, — вивезених нами протягом чверті століття (1824—47 рр.) 39 млн. відпущено було через південні порти (23 млн. на саму Одесу); на них припадало 90% всього експорту пшениці (участь Одеси дорівнювала 54%), тоді як з портів Балтійського моря було відправлено всього 6%. Зате південні порти вивезли за цей час всього 12% жита, балтійські ж понад половину всієї його кількості (54%). Також 3/4 всього ячменю вивозилось Балтійським морем, а 42% вівса з Архангельська. Але оскільки вивіз ячменю і вівса разом взятих складав за цю чверть століття всього 10 млн. четвертей, вивіз жита 14 млн., а вивіз пшениці 44 млн., то виходить, що південні порти, не експортуючи, по суті, ніяких хлібів, крім пшениці¹, вивозили майже дві третини (62%) всіх відправлених за кордон хлібів. Таким чином, вивіз нашого хліба в першій половині XIX ст. полягав переважно в експорті пшениці, що вироблялась у Новоросійському краї та доставлялась в Одесу й інші чорноморсько-азовські порти»².

В 40-х роках помітним стає вивіз кукурудзи з чорноморсько-азовських портів та деяких сухопутних митниць. Протягом 1846—1857 рр. він збільшився з 65 тис. четвертей до 703 тис. четвертей. Якщо в 1846 р. вартість вивезеної кукурудзи становила 237 тис. крб., то в 1857 р. — вже 4131 тис. крб.

Місцями, з яких привозився хліб в чорноморські порти, були Херсонська, Подільська, Київська, Полтавська, частково Катеринославська губернії, а також Бессарабська область. Час від часу привозили в Одесу хліб з Галичини. Зокрема в 1844 р. було привезено звідси понад 100 тис. четвертей пшениці. В азовські порти хліб привозився з Катеринославської, Таврійської, Харківської губерній, із Землі Війська Донського і Кубанської області. Доставляли сюди водним шляхом хліб також з Воронежської, Саратовської і Тамбовської губерній. У 1856 р. з цих губерній лише в Ростов було привезено до 500 тис. четвертей пшениці³.

З чорноморсько-азовських портів хліб відправлявся в Туреччину, Грецію, Італію, Францію. Найбільші склади його бу-

¹ З цим твердженням І. Кулішера не можна повністю погодитись, бо з чорноморсько-азовських портів, як ми бачили вище, вивозилось, крім пшениці, чимало інших видів хліба.

² І. Кулішер, назв. праця, стор. 276.

³ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1842, ч. III, стор. 115; «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 8, від. III, стор. 72.

ли в Константинополі, Трієсті, Генуї, Ліворно, Марселі. Велика кількість хліба (особливо після скасування в 1846 р. хлібних законів¹) та сільськогосподарської сировини вивозилась через південні порти в Англію. К. Маркс і Ф. Енгельс, відзначаючи важливу роль Росії в англійському імпорті хліба, в 1855 р. писали: «Російський хліб і зараз складає надто важливу статтю в споживанні Англії, приєднання ж до Росії цих (придунайських. — І. Г.) прикордонних з нею країн, що виробляють зерно, поставило б Великобританію в повну залежність від Росії та Сполучених Штатів і перетворило б ці дві країни в регуляторів світового хлібного ринку»².

З губерній України хліб збувався за кордон, крім чорноморсько-азовських портів, частково через Данціг, а також сухопутним шляхом, через прикордонні митниці. Так, у 1847 р. через Радомишльську, Волочиську і Радзівилівську митниці було вивезено 270,6 тис. четвертей зерна і понад 14 тис. четвертей борошна³. Через сухопутні митниці багато хліба йшло в Австрію, Пруссію і Царство Польське.

Закінчуючи огляд експорту хліба з чорноморсько-азовських портів у кінці XVIII — першій половині XIX ст., слід вказати на те, що він мав велике значення у всьому їх вивозі. В окремі періоди хліб становив в процентному співвідношенні таку його частку: у 1802—1806 рр. — 58%, у 1807 р. — до 25%, у 1812—1814 рр. — 50%, у 1815—1819 рр. — 84%, у 1820—1824 рр. — близько 60%, у 1825—1827 рр. — 59%, у 1828—1829 рр. — майже 57%, у 1830—1834 рр. — понад 69%, у 1835—1839 рр. — 57%, у 1840—1844 рр. — до 53%, у 1845—1849 рр. — 66%, у 1850—1854 рр. — понад 63%, у 1855 р. — 29% і у 1856—1859 рр. — 62%.

Крім хліба, значну питому вагу в вивозі чорноморсько-азовських портів мало, починаючи з 30-х років XIX ст., ляє на-

¹ Високе мито на пшеницю в Англії почало вводиться з 1791 р. Причому ввіз її допускався лише тоді, коли ціна на внутрішньому ринку досягала певного рівня. В 1828 р. була встановлена так звана «змінна шкала», згідно з якою розмір мита змінювався залежно від ціни на внутрішньому ринку. Чим вище піднімалось мито. Цей закон проіснував аж до 1846 р., коли був під натиском широких мас відмінений урядом Р. Піля. За відміну хлібних законів настійно виступала промислова буржуазія, прагнучи таким чином зменшити вартість засобів існування робітників, щоб знизити їх заробітну плату. Разом з цим буржуазія намагалася економічно і політично послабити земельну аристократію.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. 11, Госполитиздат, М., 1958, стор. 189.

³ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 952, арк. 95, 96; ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 1, спр. 6903, арк. 3, 4.

сіння. «До 1830 р., — писав А. Скальковський, — льяне насіння відправлялось з Одеси рідко і тільки з 1831—1832 рр., коли Англія стала його вимагати діяльно, продукт цей зробився одним з найважливіших для Одеси і першим для портів. Тепер льяне насіння вважалось уже капітальною статтею вивозу»¹.

У 1830—1834 рр. з чорноморсько-азовських портів було вивезено 153 тис. четвертей льяного насіння. В наступні роки цей вивіз зростав, становлячи в 1856—1859 рр. 228 тис. четвертей. Протягом 1830—1859 рр. з чорноморсько-азовських портів було вивезено 9179 тис. четвертей льяного насіння. Причому в 1830—1834 рр. вивіз льяного насіння з цих портів складав 5,44% загального його вивозу з Європейської Росії, а в 1856—1859 рр. — вже 38,30%. Середньорічна вартість експортованого насіння льону протягом 1830—1859 рр. збільшилась з 200 тис. крб. до 5600 тис. крб., або у 28 разів².

Льяне насіння привозилось у чорноморсько-азовські порти з Катеринославської, Херсонської, Полтавської, Київської, Волинської і Подільської губерній. Частково доставлялось воно в ці порти з Воронежської і Саратовської губерній. Наприклад, в 1856 р. його було звідти перевезено до 300 тис. четвертей³. Експортувалось льяне насіння переважно в Англію, Францію, Туреччину, Італію, Голландію, Норвегію.

Серед інших землеробських товарів, що вивозилися з України за кордон, важливими були конопляне прядиво і тютюн.

В кінці XVIII — на початку XIX ст. з Росії експортувалось щороку понад 3 млн. пудів прядива, а також багато клоччя. В наступний період вивіз прядива з Росії хоч і не перевершив вивозу початку XIX ст., проте він ввесь час залишався значним, дорівнюючи 2—3 млн. пудів.

Багато прядива для зовнішньої торгівлі транспортувалось з Чернігівської губернії в Ризький і Петербурзький порти. Вже на початку XIX ст. тільки з Новгород-Сіверського, Стародубського, Новоміського і Мглинського повітів туди йшло 50—65 тис. берківців прядива⁴. Основну частину товарного прядива, що вивозилось за кордон через Ризький порт, доставляли торговці міст Новозибкова, Стародуба і містечка Почепа. Серед іноземних покупців найбільші за обсягом закупки робили англійські купці, які збували прядиво в середині своєї країни, а також перепродували в південноєвропейські держави. Крім

¹ А. Скальковський, Торговая промышленность в Новороссийском крае, «Журнал Министерства внутренних дел», 1850, ч. 30, стор. 341.

² С. Підгаєць, назв. праця, стор. 151, 169.

³ «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 8, від. III, стор. 72.

⁴ ЧОДА, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, спр. № 522, арк. 4; «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», в. XIII, Полтава, 1915, стор. 110.

Англії, прядиво з Росії вивозилось в Швецію, Норвегію, Голландію, Пруссію, Данію, США, частково в Іспанію, Португалію, Бельгію і Францію.

* *
*

Велике місце в зовнішній російській торгівлі, в якій значну участь брала Україна, займали продукти тваринництва. З України збувалась за кордон вовна, шкіра, овчини, топлене сало, масло, щетина, кінський волос, а також рогата худоба, коні, свині, вівці тощо. Багато рогатої худоби з України продавалось у Австрію, Пруссію, Царство Польське, Молдавію, Валахію. У 1802 р. з Литовської, Волинської і частково Подільської губерній через прикордонні пункти Ковно, Гродно, Кринки, Радзивілів, Волочиськ та Ісаківці було продано в німецькі землі рогатої худоби на 1361 тис. крб. Цього ж року з Подільської і Херсонської губерній через Могилів і Дубасари відправлено в Молдавію, Валахію і Бессарабію худоби майже на 34 тис. крб.¹

Чимало худоби, що відправлялась за кордон, купували торговці на ярмарках. Зокрема для збуту в Царство Польське багато купували її на ярмарках в містечку Влодовка, розташованому біля р. Буга, в Брест-Литовському повіті Гродненської губернії. Ці ярмарки збирались в червні, серпні та жовтні. Більшість худоби приганяли сюди з Подільської, Київської, Херсонської губерній та Бессарабської області. В окремі роки в Царство Польське продавали різної худоби на такі суми: у 1832—1836 рр. — на 1216 тис. крб., у 1837—1841 рр. — на 545 тис. крб., у 1842—1846 рр. — 662 тис. крб. Лише через Устилузьку² митницю у 1837—1838 рр. з Правобережної України в середньому щороку відправлялось у Царство Польське не менше 200 волів і корів та 500 свиней³. У 1837 р. через Радзивілівську митницю було прогнано в Австрію 4459 волів та корів на 192 тис. крб.⁴

Згідно з даними за 1847 р., через Волочиську митницю було відправлено за кордон 1668 волів та корів на 33 тис. крб. і через Ісаківецьку — 713 волів та 1423 вівці на 18,5 тис. крб.⁵ Звичайно, ці цифри, наведені нами через відсутність узагальнюючих, не можуть дати не тільки повного, а навіть і приблиз-

¹ И. Голицын, Статистические таблицы Всероссийской империи, М., 1807, табл. XIII.

² Містечко Устилуг біля р. Бугу, на Волині.

³ «Библиотека коммерческих знаний. Товароведение и коммерческая статистика», т. II, СПб., 1839, стор. 12.

⁴ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 1047, арк. 236.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 1, спр. № 6903, арк. 4.

ного уявлення про кількість худоби, яку відправляли з України за кордон. А. Скальковський вважав, що в кінці 40-х років XIX ст. лише з Новоросійського краю продавалось за кордон до 20 тис. голів великої рогатої худоби¹.

З України за кордон збувалось чимало коней, особливо після 1826 р., коли царський уряд зняв обмеження на продаж їх за кордон. У 1831 р. було значно зменшено, а в 1844 р. зовсім скасовано на кордонах з європейськими країнами мито на коней, яких збували поміщики-власники кінських заводів Херсонської, Катеринославської, Полтавської і Харківської губерній. Коней продавали переважно в Австрію. У 30—40-х рр. XIX ст. туди щороку збувалось: у 1834—1838 рр. — 3771 кінь, у 1839—1843 рр. — 3153, 1844—1846 рр. — 3983 коні². У 1847 р. тільки через Волочиську митницю було прогнано 985 коней³. За підрахунками А. Скальковського, в другій половині 40-х років XIX ст. з Новоросійського краю щороку збувалось в Австрію і Молдавію від 1000 до 3000 коней⁴.

Розглянемо дані про експорт з України такого важливого товару, як вовна. Вивіз її за кордон став набирати великого розміру з 30-х років XIX ст. Цьому сприяла і митна політика царського уряду, що зазнала з кінця XVIII ст. — протягом першої третини XIX ст. докорінної зміни. За тарифом 1797 р. вивіз вовни з Росії за кордон зовсім заборонявся. Ця заборона проіснувала до 1816 р. Після її відміни за кожний пуд вовни, що вивозилася, брали 25 коп. мита. В наступних роках мито на імпорту вовну підвищується (у 1822 р. — 50 коп., у 1828 р. — і крб. 50 коп. за пуд), а на експортовану знижується. В 1831 р. мито на вовну, що вивозилася з Росії, зовсім було скасоване⁵.

Протягом 30—50 років XIX ст. вивіз вовни з Росії виріс більше ніж в десять разів. Так, якщо в 1826—1830 рр. її щороку вивозилось 78 тис. пудів, то в 1856—1860 рр. — 955 тис. пудів⁶. Вовну для експорту торговці купували в основному на шерстяних ярмарках, серед яких особливо відзначався Троїцький у Харкові. Частина вовни вони купували безпосередньо в поміщицьких маєтках, даючи при цьому ще до стрижки овець грошовий завдаток.

У російській зовнішній торгівлі вовною велику роль відігравала Україна, де було розвинуте вівчарство взагалі і тонкорунне зокрема. Про це свідчать такі дані⁷ (див. табл. на стор. 177):

¹ «Журнал Министерства внутренних дел», 1850, ч. 30, стор. 369.

² Г. Неболсин, назв. праця, ч. II, стор. 449.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. I, спр. № 6903, арк. 4.

⁴ «Журнал Министерства внутренних дел», 1850, ч. 30, стор. 401.

⁵ С. Гулишамбаров, Итоги торговли и промышленности в России в царствование императора Николая I (1825—1855), СПб., 1896, стор. 27.

⁶ С. Покровский, назв. праця, стор. 249.

⁷ С. Підгаєць, назв. праця, стор. 173.

Роки	Вивезено вовни з Європейської Росії (в пудах)	В тому числі з чорноморсько-азовських портів	%
1830—1834	1031034	587135	56,9
1835—1839	1684567	1048883	62,2
1840—1844	2658952	1608243	60,5
1845—1849	2538230	1517477	59,8
1850—1854	3369413	1589363	47,2
1855	569116	30812	5,43
1856—1859	3479319	1424957	41,0
Всього . .	15329631	7807070	

Отже, з чорноморсько-азовських портів вивозилось в цілому понад половину експортованої з Росії вовни. В окремі роки вивіз вовни з цих портів становив 70 (1849 р.) і більше (1852 р.) процентів загального її експорту¹. З 1830 по 1859 рік значно зріс середньорічний вивіз вовни з чорноморсько-азовських портів. Якщо в 1830—1834 рр. він становив 117 427 пудів, то в 1856—1859 рр. — 356 239 пудів. Взагалі ж у 30—50-х роках середньорічний вивіз вовни з цих портів дорівнював 260 236 пудам. Вартість вовни, вивезеної за названі роки, становила понад 126 млн.крб., або 57,34% вартості вовни, експортованої з Європейської Росії. В загальній сумі вартості експортованих з чорноморсько-азовських портів товарів вовна становила за окремі періоди від 7,24 до 21,6%.

Як за вивозом пшениці, так і за вивозом вовни визначалася серед інших чорноморсько-азовських портів Одеса. За 1836—1859 рр. з неї було вивезено 3329,6 тис. пудів вовни на 80 196,6 тис. крб., тобто на Одесу припадало до 43% кількості вовни, вивезеної з чорноморсько-азовських портів, і близько 64% загальної суми її вартості. Це пояснюється тим, що з Одеси вивозилася в переважній більшості мита тонкорунна вовна, що високо цінилась на зовнішньому ринку. Найбільший вивіз з Одеського порту припадав на роки: 1844 — 288,9 тис. пудів, 1845 — 220 тис. пудів, 1849 — 235,5 тис. пудів, 1850 — 226,7 тис. пудів, 1852 — 224,8 тис. пудів і 1860 — 267,6 тис. пудів².

Одним з головних споживачів російської, а отже, й української експортної вовни була Англія. Крім того, з України вовна вивозилась в Австрію, Пруссію, Туреччину, Італію, Францію, Бельгію та інші країни. З уривкових даних відомо, що у 1837 р. через Радзівілівську митницю було вивезено в Австрію понад 30 тис. пудів вовни на 654,6 тис. крб. В 1860 р. через цю митницю було вже вивезено понад 111 тис. пудів вовни на

¹ «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 10, стор. 14—15.

² ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю. спр. 64, арк. 20; С. Підгаєць, назв. праця, стор. 178.

1410 тис. крб.¹ Вивіз вовни з Одеси в 1858 р. розподілявся так: у Францію — 81,7 тис. пудів, у Туреччину — 60,7 тис. пудів, у Галац — 42,3 тис. пудів, у Геную — 7,8 тис. пудів і у Трієст — 0,9 тис. пудів.

Певне значення в експорті Росії, в тому числі й України, мав кінський волос (хвости і гриви) та щетина. В окремі періоди з Росії щороку вивозилась така кількість (у тис. пудів) кінських хвостів і грив: у 1826—1830 рр. — 33, у 1831—1835 рр. — 40, у 1836—1840 рр. — 31, у 1841—1845 рр. — 33, у 1846—1850 рр. — 26, у 1851—1856 рр. — 38, у 1856—1860 рр. — 44². Головними місцями збуту кінських хвостів і грив були Пруссія, Австрія та Англія, причому в Пруссію, Нідерланди і Любек вони вивозились з Петербурга, а в Австро-Угорщину — через Радзівілів. У 1837 р. через Радзівілівську митницю було вивезено в Австрію до 7 тис. пудів кінського волосу на 102 тис. крб. і 5,8 тис. пудів щетини на 320 тис. крб. У 1847 р. вивіз щетини через цю митницю зріс до 10 тис. пудів³. На Радзівілів припадала значна частина загальноросійського вивозу кінського волосу і щетини. Наприклад, у 1852 р. звідси вивезено в Австрію до 10 тис. пудів кінського волосу, або 38,5% загальноросійського вивозу⁴.

Коров'яче масло і сир вивозились з України за кордон переважно через чорноморсько-азовські порти. Вже в 1793 р. з чорноморських портів було вивезено до 21 тис. пудів масла на 109,6 тис. крб.⁵ За приблизними підрахунками К. Арсенєва, вартість масла, вивезеного з південних портів у 1817 р., складала 700 тис. крб.⁶ Воно привозилось з Південної, Правобережної і Лівобережної України. Тогочасний економіст М. Арандаренко писав, що «мед, віск, щетина, також коров'яче і овече масло ввозяться переважно до портових міст Чорного моря»⁷. Важливими місцями привозу масла в південні порти були також Кубанська область, Земля Війська Донського, Пермська губернія. Частково масло привозилось з Тобольської і Томської губерній.

Дуже важливу статтю експорту Росії становили сирі та оброблені шкіри. До 1800 р. вивіз необроблених шкір з Росії заборонявся (царський уряд мав на меті забезпечити шкіряні

¹ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, спр. 1047, арк. 237; спр. № 961, арк. 181.

² Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России, под ред. В. Покровского, т. 1, стор. 178.

³ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 1047, арк. 225, 236, 238; спр. 952, арк. 96.

⁴ «Сборник статистических сведений о России», кн. III, СПб., 1858, стор. 283.

⁵ Е. Дружинина, назв. праця, стор. 255.

⁶ К. Арсенев, Начертание статистики Российского государства, ч. 1, СПб., 1818, стор. 160.

⁷ Н. Арандаренко, назв. праця, ч. II, стор. 363.

підприємства необхідною сировиною). У 1800 р. вивіз їх був дозволений тільки через курляндські, Лібавський і Віндавський порти. Через рік цей дозвіл був поширений на чорноморські порти, в 1803 р. — на азовські, а в 1811 р. всі обмеження щодо вивозу необроблених шкір були зняті. У 1829—1846 рр. з Росії, в тому числі й з південних портів, вивозилась в середньому така кількість пудів необроблених шкір¹:

Роки	Всього вивезено з Росії в європейські країни морем і сушею (пудів)	В тому числі з Одеси		З інших південних портів	
		пудів	%	пудів	%
1829—1833	280958	37047 ²	13,1	24883	8,8
1834—1838	200719	41523	20,6	21527	10,7
1839—1843	208407	16625	7,6	31055	14,9
1844—1846	145208	5223	3,5	28890	19,8

Таким чином, вивіз необроблених шкір з південних портів протягом 1829—1846 рр. становив до 25% їх загальноросійського вивозу. Майже половина вивозу шкір з південних портів припала на Одесу.

В наступні роки вивіз необроблених шкір з чорноморсько-азовських портів, зокрема з Одеси, продовжував зростати. Так, у 1856 р. з Одеського порту було вивезено 26 тис. пудів на 125 тис. крб., в 1857 р. — понад 92 тис. пудів на 597 тис. крб.³, в 1859 р. — до 52 тис. пудів на 209 тис. крб. і в 1860 р. — до 60 тис. пудів на 466 тис. крб.⁴

Необроблені шкіри вивозились також через сухопутні митниці, зокрема через Радзивілівську і Радомишльську. В окремі роки через першу було вивезено шкір: у 1850—1852 рр. — майже на 49 тис. крб., у 1853 р. — на 37 тис. крб. і в 1854 — на 35 тис. крб.⁵ Це відповідно становило 7, 6,4 і 13,6 процентів вартості загального вивозу їх з Росії.

Поряд з необробленими шкірами багато йшло з України за кордон оброблених, зокрема юхти. Вивозом останньої була відома тоді Радзивілівська митниця. Протягом 1824—1846 рр. звідси в середньому вивозилось: у 1824—1828 рр. — 35,9 тис. пудів, у 1829—1833 рр. — 47,4 тис. пудів, у 1834—1838 рр. — 32,1 тис. пудів, у 1839—1843 рр. — 33,6 тис. пудів і в 1844—

¹ Г. Неболсин, назв. праця, ч. II, стор. 226.

² За підрахунками А. Скальковського, з Одеси протягом 1832—1834 рр. було вивезено 214 тис. пудів шкір (ООДА, ф. А. Скальковського, спр. № 25, арк. 11).

³ А. Шмидт, назв. праця, ч. II, табл. № 46, до стор. 567.

⁴ ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. № 64, арк. 20.

⁵ «Сборник статистических сведений о России», кн. III, стор. 320.

1846 рр. — 17,3 тис. пудів. Якщо взяти до уваги загальний вивіз юхти в Європу з Росії, то на Радзівілівську митницю в 1824—1828, 1834—1843 рр. припадало понад 50% експорту юхти з Росії, а в 1829—1833 рр. — 62%.

Вивозом інших видів оброблених шкір відзначалась Одеса. Звідти щороку вивозилось їх на десятки тисяч карбованців. В деякі роки на Одеський порт припадало понад 50% вивозу цих шкір з Росії. Шкіри з України вивозились у Туреччину, Італію, Англію, Францію, Австрію та інші європейські країни.

Україна давала велику частину топленого сала (з волів, корів і овець), що вивозилось з Росії за кордон. Збут його здійснювався переважно через балтійські і чорноморсько-азовські порти. Протягом 1830—1859 рр. з Росії було вивезено понад 103 млн. пудів сала на 710 млн. крб. З них більше 12 млн. пудів на 64,5 млн. крб. припадало на чорноморсько-азовські порти. Вивіз сала з Росії і чорноморсько-азовських портів в окремі періоди характеризується такими даними¹:

Роки	З Європейської Росії		В тому числі з чорноморсько-азовських портів	
	пудів	на суму	пудів	на суму
1830—1834	21639530	230015479	2099257	14746304
1835—1839	18438343	246330365	1863783	20598657
1840—1844	17836458	64897367	2258154	7116305
1845—1849	17528748	63756462	2407928	8023925
1850—1854	12949962	44394280	1283260	3838525
1855	1011615	2975304	168863	675212
1856—1859	13964292	58047365	2197005	9587515

Дані таблиці свідчать про те, що з Росії, в тому числі й з України, вивозилась велика кількість сала, але вивіз його не виявляв тенденції до зростання. Навпаки, в цілому по Росії вивіз у 1856—1859 рр. в порівнянні з вивозом 1830—1834 рр. зазнав значного скорочення. Це було зв'язано з тим, що конкурентом Росії в торгівлі салом стали виступати Південна Америка, Австралія, англійські ост-індські колонії. Крім того, в європейських країнах для виробництва мила почали вживати замість сала пальмову і кокосову олію.

У 30—50-х роках XIX ст. з України щороку вивозилось в середньому 409,3 тис. пудів сала, що становило до 12% середньорічного вивозу його з Росії. У 1856—1859 рр. вивіз сала з чорноморсько-азовських портів складав майже 16% загальноросійського вивозу. Питома вага вартості сала, експортованого з чорноморсько-азовських портів, була значною в загальному вивозі цих портів. В окремі періоди вона становила до 23%.

¹ С. Підгаєць, назв. праця, стор. 153, 173.

По вивозу сала за кордон перше місце з усіх чорноморсько-азовських портів належало Одесі. Як свідчать офіціальні і неофіціальні дані, звідси в 1834—1857 рр. було вивезено 6658 тис. пудів сала на 44 506 тис. крб. В середньому з Одеси вивозилось щороку понад 277 тис. пудів сала. В останні два передреформених роки з Одеського порту було вивезено до 411 тис. пудів сала на 2222 тис. крб.¹ Сюди сало привозилось з Херсонської губернії і Бессарабської області, з губерній Правобережної та Лівобережної України (навіть з віддаленої Чернігівської губернії).

Сало відправлялось з України за кордон частково і через балтійські порти. В кінці 40-х років з Катеринославської, Полтавської, Чернігівської і Волинської губерній щороку вивозилось кілька тисяч бочок сала в Петербург для вивозу за кордон.

Як і інші вивізні товари, сало йшло з України також через сухопутні митниці. Так, у 1837—1838 рр. через Устилузьку митницю щороку пропускалось у Царство Польське 20 тис. пудів сала. Через Радзівилівську митницю в 1859 р. було відправлено в Австрію понад 33 тис. пудів сала майже на 90 тис. крб.²

З чорноморсько-азовських портів сало направлялось в Англію, Туреччину, Австрію, Італію, Францію та інші західноєвропейські країни. У 1836 р. вивіз сала з Одеси, наприклад, розподілявся так: у Англію направлено до 313 тис. пудів, у Туреччину — 42,2 тис. пудів, у Францію — 2 тис. пудів, в австрійські володіння — 1,6 тис. пудів, в Італію — 1,4 тис. пудів, в Америку — 900 пудів і в Іспанію — 100 пудів³. Отже, основна частина сала, вивезена цього року з Одеси, була продана в Англію. І пізніше Англія займала перше місце в експорті сала з Росії. «Сало майже виключно вимагається в Англію», — писав з приводу цього В. Павлович⁴. У кінці 50-х років зріс вивіз українського сала у Францію і Бельгію. Наприклад, у 1858 р. з Одеси було відправлено відповідно 136,2 і 85,6 тис. пудів сала.

* *
*

З України і через Україну вивозились за кордон: аніс, мед, віск, риба, риб'яча ікра і клей. Зокрема через чорноморсько-азовські порти багато експортувалось паюсної ікри, що високо цінилась на зовнішньому ринку. У 1793 р. через чорноморські

¹ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 961, арк. 84; ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. № 64, арк. 20.

² «Библиотека коммерческих знаний. Товароведение и коммерческая статистика», т. II, стор. 12; ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 961, арк. 181.

³ «Одесский вестник», 1837, № 26.

⁴ В. Павлович, назв. праця, стор. 232.

порти було вивезено до 24 тис. пудів ікри на 93,6 тис.крб. Протягом 1827—1836 рр. з Росії в середньому вивозилось за кордон по 35 тис. пудів ікри на 226,8 тис. крб. і протягом 1837—1846 рр. по 43,9 тис. пудів на 274,3 тис. крб. З цієї кількості на південні порти припадало у перший період 31,3 тис. пудів на 181,5 тис. крб. і в другий — 40,4 тис. пудів на 227,7 тис. крб. Риба й ікра продавались у Туреччину, Грецію, Італію, Австрію, Молдавію, Царство Польське та інші країни.

На Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст. було поширено полювання на диких звірів. Воно давало велику кількість хутра як для внутрішнього, так і для зовнішнього ринків. Крім того, через Україну йшло багато хутра за кордон з великоросійських губерній і областей. Найбільш відомими тоді митницями по вивозу хутра була Радзивілівська, Радомишльська і Устилузька. Частково хутро вивозилось з Одеського порту. На Радзивілівську митницю припадала значна частина експортованого з Росії хутра. Це видно з таких даних про вартість вивезеного хутра дрібних звірів у 1829—1849 рр.¹:

Роки	В середньому з Росії вивозилось щорічно (крб.)	В тому числі	
		з Радзивілова	з Одеси
1829—1833	500675	366225	17634
1834—1838	710784	479012	27145
1839—1843	707373	230872	17293
1844—1846	1004289	84447	38795

Таким чином, на Радзивілів припадало до 40% вартості вивезеного з Росії хутра дрібних звірів, або, як тоді називали його, «м'якої рухляді», причому в 1829—1833 рр. вартість щорічного вивозу хутра з Радзивілова становила 73,1% і в 1834—1838 рр. 67,4% загальноросійського вивозу. У 1859—1860 рр. через Радзивілівську митницю було вивезено тільки заячих шкірок понад 18 тис. пудів майже на 220 тис. крб.²

На десятки, а інколи й на сотні тисяч карбованців вивозилось хутра за кордон через Радомишльську митницю. Наприклад, у 1847 р. вивіз хутра з цієї митниці становив понад 154 тис. крб.³

Центром світової торгівлі хутром були Лейпцігські ярмарки. На них проводились закупки хутра для Німеччини, Франції,

¹ Г. Неболсин, назв. праця, ч. II, стор. 245.

² ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 961, арк. 181.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина, оп. 1, спр. № 6903, арк. 3.

Нідерландів та інших держав. З Росії хутро вивозилось в Австрію, Пруссію, Бельгію, Англію.

Поряд з продуктами землеробства, тваринництва, рибальства і мисливства, що займали панівне місце в російському експорті¹, з Росії, в тому числі й з України, вивозились мануфактурні та фабрично-заводські вироби. Вище ми згадували про вивіз борошна, вичинених шкір, сала та інших товарів, які вимагали попередньої обробки на промислових підприємствах.

Разом з цими товарами Україна давала для зовнішнього ринку канати, вірвовки, полотно, свічки, поташ. Багато канатів і вірвовок вивозилось через чорноморсько-азовські порти. Вже в 1793 р. було вивезено звідси понад 7,3 тис. пудів канатів і вірвовок на 13,5 тис. крб.² За приблизними підрахунками К. Арсенєва, вивіз канатів і вірвовок з цих портів на 1817 р. становив 500 тис. крб.³ У 1824—1846 рр. вивіз канатів і вірвовок з Росії характеризувався такими даними: 1824—1828 рр. — 276,7 тис. пудів, 1829—1833 рр. — 360,8 тис. пудів, 1834—1838 рр. — 248 тис. пудів, 1839—1843 рр. 272,4 тис. пудів і 1844—1846 рр. — 331,1 тис. пудів. Із цієї кількості в середньому через Одеський порт щороку вивозилось: 1824—1828 рр. — 47,8 тис. пудів, 1829—1833 рр. — 59,6 тис. пудів, 1834—1838 рр. — 29,4 тис. пудів, 1839—1843 рр. — 31,4 тис. пудів і в 1844—1846 рр. — 48 тис. пудів. Отже, на Одеський порт у названі роки припадало від 11,5% до 17,2% загальної кількості канатів і вірвовок, вивезених за кордон з Росії. В наступні роки вивіз із Одеси канатів і вірвовок коливався в межах 35—45 тис. пудів. Протягом 1845—1857 рр. з цього порту було вивезено понад 511 тис. пудів канатів, що в середньому становило на рік 39,3 тис. пудів⁴. За 1860 р. з Одеси продано за кордон понад 43 тис. пудів канатів і вірвовок майже на 184 тис. крб.⁵ Більшість канатів, що йшла за кордон з Одеси і Таганрога, направлялась у Туреччину і Грецію.

Одеса і Таганрог посідали чільне місце в експорті сальних свічок, що вироблялись переважно на промислових підприємствах Південної України. В окремі періоди з Росії вивозилась в середньому така кількість сальних свічок: 1829—1833 рр. — 53,2 тис. пудів, 1834—1838 рр. — 28 тис. пудів, 1839—1843 рр. — 18,5 тис. пудів, 1844—1846 рр. — 17,5 тис. пудів. З цієї кількості на Одесу й Таганрог у відповідні періоди припадало: 11,2 тис. пудів, 8,3 тис. пудів, 7,5 тис. пудів і до 3 тис. пудів⁶. Це стано-

¹ За підрахунками Г. Неболсіна, в експортній торгівлі дореформеної Росії продукти землеробства, тваринництва та інших галузей господарства становили 86%, а промислові вироби — 14% (ч. II, стор. 456).

² Е. Дружинина, назв. праця, стор. 255.

³ К. Арсенєв, назв. праця, ч. I, стор. 160.

⁴ ООДА, ф. А. Скальковського, спр. № 12, арк. 5Є.

⁵ Там же; ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. № 64, арк. 20.

⁶ Г. Неболсин, назв. праця, ч. II, стор. 447.

вило від 17 до 40% загальноросійського вивозу. В наступні роки вивіз свічок з Одеси зростав, досягнувши за 1844—1857 рр. 121,6 тис. пудів¹. Переважна більшість сальних свічок вивозилась у Туреччину і Грецію. Через Устилузьку митницю сальні свічки направлялись в Царство Польське. В 1837—1838 рр. сюди щороку вивозилось в середньому до 21 тис. пудів свічок.

Воскових свічок з Росії вивозилось порівняно мало — від кількох сот до кількох тисяч пудів у рік. Основна частина їх ішла в Молдавію і Валахію.

Перш ніж закінчити огляд російської експортної торгівлі, в якій діяльну участь брала Україна, зробимо кілька зауважень щодо вивозу через Україну металів та металевих виробів. На 1817 р. вартість їх вивозу через чорноморсько-азовські порти становила приблизно 2 млн. крб. У 1844—1846 рр. з південних портів Росії експортувалось щороку в Туреччину, Італію, Англію, Австрію і Францію в середньому по 160 тис. пудів заліза з 588,7 тис. пудів, що вивозились зі всієї Росії. Це становило понад 27% його вивозу. У 1852 р. з цих портів відпущено до 133 тис. пудів заліза², або 23,6% його загальноросійського вивозу. Через 6 років, у 1858 р., в порти Азовського моря було привезено для збуту за кордон 150 тис. пудів заліза, чавуну, міді та металевих виробів³. Ці розрізнені дані свідчать про чималу вагу чорноморсько-азовських портів у експорті російського заліза та металевих виробів.

Проте слід відзначити, що продаж російського заліза за кордон у досліджуваний період зазнав значного скорочення взагалі⁴ і через південні порти зокрема. В. Павлович, розглядаючи транзитну торгівлю в Катеринославській губернії напередодні реформи, писав: «Залізо для відправки за кордон зосереджується в м. Ростові. Воно привозиться по Волзі і Дону з сибірських заводів Пашкова, Демидова, Яковлева, Зеленцова та ін. Отже, завод Катеринославської губернії воно становить предмет транзитної торгівлі. В минулому, в 1815 році і наступних роках вимога на залізо була дуже значною і його вивозили мільйон з лишком пудів; але поступово, мабуть від підвищення цін на місці, вимоги зменшилися і, здається, що відпуск заліза в скорому часі досягне мізерної кількості»⁵.

Вивіз міді з південних портів зазнавав великих коливань щодо свого розміру. В певні роки звідси вивозились десятки і на-

¹ ООДА, ф. А. Скальковського, спр. № 12, арк. 57.

² «Сборник статистических сведений о России», кн. III, стор. 289.

³ ООДА, ф. А. Скальковського, спр. № 17, арк. 2.

⁴ Якщо в 1794 р. з Росії було вивезено 3885 тис. пудів заліза, то в 1839 р. вивіз його вже не перевищував одного мільйона пудів, а потім все зменшувався і зменшувався (див. «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», т. 1, стор. 235).

⁵ В. Павлович, назв. праця, стор. 233.

віть сотні тисяч пудів її, а в інші вивіз обмежувався кількома тисячами чи навіть сотнями пудів. Це залежало, насамперед, від підвозу міді з далеких місць, а також від попиту на неї на зовнішньому ринку. Коливання вивозу міді за кордон можна бачити з таких даних по Одеському порту. Якщо в 1831 р. її було вивезено з цього порту 25 тис. пудів, то в 1841 р. — тільки 810 пудів, у 1847 р. — 2792 пуди, а в наступний рік тільки 298 пудів. У 1852 р. вивіз міді з Одеси робить великий скачок, досягши 24 400 пудів¹.

Так можна стисло охарактеризувати участь і місце України в російській експортній торгівлі.

* *
*

Чималу роль відігравала Україна в імпорتنій торгівлі Росії. Через українські порти і сухопутні митниці йшла велика кількість іноземних товарів, що знаходили збут як на Україні, так і в великоруських губерніях. Одна частина іноземних виробів безпосередньо йшла на поповнення товарів у купецькі крамниці, друга — продавалася оптом на українських ярмарках; звідти через торговців іноземні товари попадали на міські торги і сільські базари, а також у міські і містечкові крамниці.

Як ми бачили вище, основну частину російського експорту, в тому числі й України, становили сільськогосподарські продукти і невелику — промислові виробы. Здавалося б, що Росія мала ввозити взамін сільськогосподарських продуктів промислові виробы і, насамперед, машини, механізми, удосконалені знаряддя праці, тощо. Проте ці товари займали в імпорті Росії незначне місце. Головну статтю імпортною торгівлі становили продукти та предмети розкоші, що йшли на задоволення потреб пануючих класів. Канцлер граф Воронцов, обгрутовуючи в своїй записці непотрібність створення Генуезької торгової компанії (1803 р.), відзначав, що іноземні купці, купуючи в Росії товари, «в платеже вместо денег старались заменить безделками, вещами ненужными, служащими к роскоши, а весьма мало в сравнении оных полезными продуктами или произведениями»². Західно-європейські країни ввозили в Росію на велику суму так званих «колоніальних товарів», які вони придбали шляхом грабежу та

¹ ООДА, ф. А. Скальковського, спр. № 25, арк. 11. В 20—50-х роках з Росії щороку вивозилось у середньому міді (тис. пудів): 1821—1825 рр. — 292, 1826—1830 рр. — 196, 1831—1835 рр. — 216, 1836—1839 рр. — 182, 1840—1845 рр. — 102, 1846—1850 рр. — 103, 1851—1855 рр. — 216, 1856—1860 рр. — 101 («Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», т. 1, стор. 241).

² ЦДАДА СРСР, ф. Держархів, розряд XIX, фінанси, оп. 1, спр. № 50, арк. 10.

нееквівалентного обміну в народів Азії, Африки і Латинської Америки. Це, зокрема, були: цукор, кофе, чай, перець, гвоздика і т. д. Правда, ввіз цукру-рафінаду в 1819 і 1822 рр. був заборонений, крім Одеського порту, а цукор-пісок обкладався високим митом¹.

Такий характер імпорту обумовлювався переважанням феодално-кріпосницької системи, що гальмувала промисловий розвиток країни.

Даючи загальну характеристику змінам, що відбулися в зовнішній торгівлі Росії першої половини XIX ст., ми коротко спинялись на змінах у російському тогочасному імпорті. Ці зміни були властивими в цілому й імпортній торгівлі, яка велася через сухопутні і морські митниці України.

Про асортимент товарів, імпортованих на Україну і через Україну, може дати уявлення ввіз їх через Радзівилівську митницю, що за розмірами імпортової торгівлі виділялася серед всіх інших українських митниць. Так, у 1837 р. через цю митницю було пропущено товарів на 9289 тис. крб. Зокрема привезено: кіс сінокісних до 64 тис. пудів на 2242 тис. крб., шовку пряженого понад 1300 пудів на 1196 тис. крб., коральків 244 пуди 31 фунт на суму до 846 тис. крб. і 1 пуд 8 фунтів перлів на 253 тис. крб., фарб різних 845 пудів на 239 тис. крб., шерстяних виробів² 930 пудів на 198 тис. крб., стрічок 97 пудів на 197 тис. крб., бавовняних виробів 510 пудів майже на 154 тис. крб., тюлю 39 пудів на 122 545 крб., вина на 11 тис. крб., шовкових тканин 516 пудів на 109 600 крб., шкір єнотових 215 пудів на 88 тис. крб., полотна лляного 185 пудів на 74 тис. крб., оливи до 460 пудів на 66 тис. крб., кофе до 1600 пудів на 52 тис. крб., інструменту залізного понад 1300 пудів майже на 50 тис. крб.³ Інших видів товару було привезено на меншу суму, причому майже всі вони йшли на задоволення потреб дворянства, буржуазії, купецтва.

У 1860 р. через Радзівилівську митницю було привезено товарів на значно меншу суму — на 1102 тис. крб. Головну статтю привозу становили: коси сінокосні (82 500 пудів майже на

¹ Протягом 1819—1823 рр. мито на тростинний цукор зросло в 3,5 раза: з 75 коп. з пуда до 2 крб. 50 коп., у 1840 р. мито на цукор піднялося до 3 крб. 80 коп. з пуда, а згодом стало знижуватись. Переглядаючи попередні тарифи, царський уряд у 1857 р. дозволив ввіз у Росію цукру-рафінаду (С. Гулишамбаров, назв. праця, стор. 36,87; К. Ладзьженский, История русского таможенного тарифа, СПб., 1886, стор. 179—280).

² Згідно з тарифом 1822 р., в Росію дозволялось привозити після сплати високого мита тільки кілька гатунків шерстяних тканин: сукно, напівсукно, крім білого, зеленого і чорного, трико, деякі валяльні і килимні тканини. В 1841 р. було дозволено ввозити більшість гатунків шерстяних тканин, а за тарифом 1851 р. на них було зменшено мито на 30—50% (К. Ладзьженский, назв. праця, стор. 294—295).

³ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 971, арк. 391—394, 397—419.

691 тис. крб.), бавовняні вироби (8685 пудів на 230 тис. крб.), шовкові вироби (713 пудів на 204 тис. крб.), полотно лляне (5415 пудів на 175 тис. крб.) і шерстяні вироби (3900 пудів на 167 тис. крб.)¹.

Як у названі, так і в інші роки через Радзивілівську митницю багато провозилось сінокосних кіс, що продавались не тільки на Україні, а й в Центральній Росії. Взагалі слід відзначити, що Радзивілівська, Новоселицька і Густинська сухопутні митниці відігравали чималу роль у привозі в Росію машин і механізмів для промислових підприємств, а також інших знарядь праці². Лише через одну Радзивілівську митницю за 1856—1860 р. було ввезено машин на 429 тис. крб. Через Новоселицьку в 1860 р. провезено машин на 43 200 крб. Щоб не повертатись до питання про ввіз машин, значимо тут, що багато їх ввозилось у Росію через чорноморсько-азовські порти. Так, через Одеську митницю протягом 1856—1860 рр. їх було провезено на 1616 тис. крб., через Таганрозьку в 1860 р. на 136 тис. крб.³ Крім цього, в чорноморсько-азовські порти ввозилось багато інших товарів. Уже в 1817 р., за приблизними підрахунками К. Арсеньева, сюди привозилось бавовни та бавовняних виробів на 225 тис. крб., вина на 400 тис. крб., тютюну на 200 тис. крб., фруктів і овочів на 450 тис. крб.⁴, ладану на 250 тис. крб.⁵

Як і за експортом, за імпортом з усіх південних портів розмірами торгівлі виділялася Одеса. У 1842—1846 рр. на неї припадало 3/5 вивозу і 3/4 ввозу всієї чорноморської торгівлі. За ці роки в Росію щороку в середньому привозилось іноземних товарів на 79 853,9 тис. крб., з яких на Одесу припадало в середньому по 5007,6 тис. крб.⁶

А. Шмідт, характеризуючи зовнішню торгівлю Херсонської губернії, підкреслював значення Одеси в імпортній торгівлі Росії, а також детально перелічив товари, які ввозились в Одеський порт. «Через Одеський порт, — писав він, — входять

¹ ЦДІАЛ, ф Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 961, арк. 180.

² Металеві вироби, в тому числі знаряддя праці і машини, привозились з Англії, Австрії, Франції, Пруссії, Бельгії, Голландії та інших країн. У 1851—1853 рр. металеві вироби, привезені з Англії, становили 37%, з Австрії — 20% і з Пруссії — 16% (А. Семенов, назв. праця, ч. III, стор. 141).

³ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности в России», т. II, табл. до літ. А і літ. Б до стор. 10.

⁴ У 1846 р. в Росію було ввезено різних фруктів на 3166 тис. крб., з яких на південні порти припадало 1356 тис. крб. (Г. Неболсин, назв. праця, ч. I, стор. 290).

⁵ К. Арсеньев, назв. праця, стор. 160.

⁶ Г. Неболсин, назв. праця, ч. II, стор. 451. До речі тут сказати, що з 1843 по 1848 рік в новоросійські і бессарабські порти прибуло 14 470 суден, з них 7094 — в Одесу («Журнал Министерства внутренних дел», 1851, ч. 33, стор. 48). За період, що вивчається, щорічна кількість суден, які прибували в Одеський порт, зросла з кількох десятків до тисячі й більше суден.

товари на кілька мільйонів карбованців, як для місцевого споживання краю, так і для відправки їх в інші губернії імперії, в Варшаву і навіть Австрію.

Товари ці складаються: з різноманітних бакалій, що виробляються на берегах Середземного моря, ліків, сиру, портеру, рому, рису, тютюну, чаю, французьких, іспанських і молдавських вин, мебельного і фабричного дерева, смоли, бавовни (сира та в нитках, білих і фарбованих), фарб, ладану, гуми, гутаперчі, оливи, прованської олії, машин і моделей, необроблених металів: олова, свинцю, жерсті, солей і кислот, шовку-сирцю, галантерейних речей, пробок, шляп і шапок, чобіт і черевиків, кристалу, косметичних виробів, екіпажів, бавовняних, шерстяних, лляних і шовкових виробів, рукавичок, зонтиків, готового одягу, фаянсу, фарфору, хомутів, годинників, музичних інструментів, дитячих іграшок, мармуру, мебелі, золотих, срібних, бронзових, мідних, сталевих, кованих, залізних, чавунних, слюсарних та різних інших металевих речей, дзеркал, паперу, скла, коралів, хутра, книг, коштовних каменів та інших речей закордонного мануфактурного виробництва...

Близько половини названих товарів проходять через Одесу транзитом для поповнення магазинів і крамниць інших губерній та областей імперії, а також у Варшаву і Австрію; в останню менше десяти їх частини. У Варшаву йде переважно турецький тютюн, а в Австрію мануфактурні вироби»¹.

В Одесі створилась група великих купців, які зосереджували в своїх руках зовнішню торгівлю місцевого порту. Наприклад, у 1836 р. тут 8 купецьких домів мали торговий оборот більше як 2 млн. крб. кожний, 11 — понад 1 млн. крб., 7 — до 1 млн. крб., 9 — понад 500 тис. крб. і 21 торговий дім — понад 250 тис. крб.²

Протягом всього періоду, що вивчається (за винятком років з зовнішньополітичними ускладненнями), імпорт товарів через Одеський порт постійно зростає. Так, якщо в 1802 р. сюди було ввезено іноземних товарів на 719 тис. крб., то в 1860 р. — на 14 766 тис. крб.³, причому вивіз 1860 р. поступався за обсягом ввозу багатьох попередніх років.

Про зростання імпоротної торгівлі через Одеський порт переконливо свідчать такі дані. Якщо в 20-х роках XIX ст. сюди привозилось від 8 до 12 тис. пудів бавовни, то в 30-х роках — уже 40—70 тис. пудів. В 1849 р. її було привезено в Одесу 87 тис. пудів. Швидко зростає довіз в Одесу оливи, яка вживалась у фабричному виробництві. У 1810 р. її було привезено до 5000 пудів; в 20-х роках довіз коливався між 18

¹ А. Шмидт, назв. праця, ч. II, стор. 488—489.

² А. Скальковський, Опыт о торговых и промышленных силах Одессы, Одесса, 1839, стор. 71.

³ Там же, стор. 61; ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 961, арк. 83—84.

і 28 тис. пудів, в 30-х роках — 44—74 тис. пудів, а в 1853 р. оливи привезено 156 тис. пудів¹.

Серед привезених в Одеський порт товарів у 1860 р. щодо суми вартості виділялись: мануфактурні вироби (на 1860 тис. крб.), олива (146 тис. пудів на 1268 тис. крб.), машини для промислових підприємств (на 1241 тис. крб.), свіжі і сухі фрукти (167,2 тис. пудів на 942,9 тис. крб.), кам'яне вугілля² (4232 тис. пудів на 884 тис. крб.), тютюн (31 тис. пудів на 773 тис. крб.), кофе в зерні (56,8 тис. пудів на 702 тис. крб.), вино (на 502 тис. крб.) і бавовна (53,9 тис. пудів на 469 тис. крб.)³.

У південні порти товари привозились із Західної Європи, Африки, Азії та Америки. Наприклад, в Одесу привозились товари з таких місць: бавовна — з Смірни, Єгипту, США; бавовняні вироби — з Франції, Англії, Австрії, Туреччини; шовк — з Туреччини, Австрії, Англії; галантерейні вироби — з Англії, Австрії, Франції, Італії, Туреччини; фарби — з Туреччини, Англії, Бельгії, Франції, Італії, Трієста; олива — з Італії, Греції, Туреччини, Іспанії, Англії, Франції; кам'яне вугілля — з Англії та Бельгії; свіжі і сухі фрукти — з Смірни, Італії, Туреччини, Греції; кофе — з Туреччини, Англії, Франції, Бельгії, Порто-Ріко, Куби; чай — з Англії, Бельгії, Франції, Туреччини; вино — з Молдавії, Угорщини, Греції, Туреччини, Італії, Франції; тютюн — з Туреччини, Америки, Гавани; ваніль, гвоздика, кориця — з Туреччини, Англії; перець чорний, гірчиця, цукерки, варення, шоколад — з Туреччини, Англії, Франції; рис — з Туреччини, Англії, Бельгії, Італії; какао — з Англії та Трієста.

Про жваву одеську закордонну торгівлю, в якій брало участь багато іноземних держав, О. С. Пушкін писав:

«В курній Одесі жив тоді я...
Там довго небеса ясні,
Вітрил купецьких там біліє
Весела згряя в даліні;
Там дух Європи повіває,
І південь там розкішно сяє,
Племен і лиць різноманіть.
Там італійська річ бринить
Крізь довгих улиць гомінь жвавий,
Там ходить гордий слов'янин,
Француз, іспанець, вірменин,
І грек, і молдаван смуглявий,
І з єгипетської землі
Корсар в одставці, Моралі»⁴.

Про місця вивозу чи транзиту імпортованих товарів у південні порти може дати деяке уявлення відвідування цих портів іно-

¹ ООДА, ф. А. Скальковського, спр. № 25, арк. 17, 18. В 1851—1853 рр. у Росію в середньому привозилось 576 742 пуди оливи (А. Семенов, назв. праця, ч. III, стор. 443).

² Часто бралось замість баласту.

³ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. № 961, арк. 83—84.

⁴ О. С. Пушкін, Твори в чотирьох томах, т. 3, К., 1953, стор. 176.

земними суднами. В 1843—1849 рр. у новоросійські і бессарабські порти прибули 11611 іноземних суден, з яких були під прапорами: італійських земель 2534, грецьким 2373, англійським 2036, австрійським 1783, турецьким 1321, французьким 448, іонійським 327, шведським і норвезьким 216, бременським 124, пруським 105, голландським — 48, датським 36, бельгійським 21, північноамериканським 14. Решта суден прибула під прапорами інших країн¹.

Судна багатьох держав відвідували Одеський порт. Наприклад, у 1860 р. з 1189 прибулих суден (враховуючи рейси) були під прапорами: австрійським 228, англійським 167, сардинським 153, грецьким 121, норвезьким 71, турецьким 63, неаполітанським 57, пруським 28, іонійським 19, французьким 17, мекленбургшверинським 16, мекленбурзьким 10, валаським 9, тосканським і шведським по 8, бельгійським 7, самоським 5, бременським 3, молдавським 3, римським 2, сербським, голландським, чилійським і ольденбурзьким по 1².

Значні обороти в зовнішній торгівлі мали такі південні порти, як Бердянськ, Маріуполь, Херсон, Ростов, Таганрог.

* *
*

Наведений вище фактичний матеріал дає підставу зробити висновки про те, що Україна, перебуваючи в системі всеросійського ринку, відігравала значну роль у зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII — першої половини XIX ст. Вивезені з України товари розходились по багатьох країнах світу. Чільне місце займала Україна і в імпорتنій торгівлі Росії.

Зовнішня торгівля Росії, в тому числі й України, була тісно зв'язана з внутрішньою торгівлею. Більшість товарів, які вивозились за кордон, спочатку групувались і зосереджувались на місцевих внутрішніх ринках, а потім транспортувались до морських портів чи сухопутних митниць. Імпортні товари перед тим, як потрапити до безпосереднього споживача, направлялись у крамниці, на ярмарки, базари чи торги.

Незважаючи на те, що зовнішній торгівлі в порівнянні з внутрішньою належала другорядна роль, вона прискорювала розклад феодально-кріпосницької системи, сприяла розвитку капіталістичного способу виробництва на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Значна участь України в зовнішній торгівлі Росії, спільне використання річкових систем, сухопутних митниць і морських портів, зростання транзитної торгівлі — все це посилювало економічні зв'язки між російським і українським народами.

¹ «Журнал Министерства внутренних дел», 1851, ч. 33, стор. 47—48.

² ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. № 64, арк. 22.

ВИСНОВКИ

Кінець XVIII — перша половина XIX ст. в історії України, як і Росії в цілому, характеризуються посиленням розкладу феодально-кріпосницької системи господарства і зміцненням в надрах її капіталістичного укладу. В 40—50-х роках феодально-кріпосницьке господарство переживає глибоку кризу, загострюється до останніх меж конфлікт між старими, гальмуючими економічний розвиток феодальними відносинами і характером продуктивних сил, що невпинно розвивалися.

Дальше зростання суспільного поділу праці, що лежав в основі створення внутрішнього ринку, зумовлювало поширення і поглиблення товарно-грошових відносин в усіх галузях економіки тогочасної України. В цей час збільшували виробництво на ринок не тільки всі види промисловості (мануфактурна, фабрично-заводська, міське ремесло, сільські промисли), а й землеробство та тваринництво. Розхитуючи підвалини натурального феодально-кріпосницького сільського господарства, товарне виробництво прокладало собі все ширший шлях і в цих відсталих, порівняно з промисловістю, галузях економіки.

В розвитку товарного виробництва велику роль відіграла промисловість, багато галузей якої відділились від землеробства. Постачаючи міське і сільське населення своїми виробами, вона одночасно створювала постійний ринок для землеробства. Взагалі рівень промислового виробництва в значній мірі зумовлював стан і ємкість внутрішнього ринку.

Хоч для промисловості України кінця XVIII — першої половини XIX ст. було властиве співіснування феодально-кріпосницьких і капіталістичних мануфактур, фабрик та заводів, а також міського ремесла і селянських промислів, але в цілому вона розвивалася в капіталістичному напрямі. Вотчинні підприємства, що базувались на підневільній праці кріпаків і відсталий техніці, не витримували конкурентної боротьби з капіталістичними, заснованими на вільнонайманій праці і передовій на той час техніці. Результатом цього було кількісне зменшення вотчинно-поміщицьких підприємств, а також обсягу їх виробництва і збільшення кількості та питомої ваги в загальному виробництві капіталістичних підприємств.

Протягом 1825—1860 рр. число промислових підприємств на Україні зросло більше ніж у три рази. В багато разів збільшилась кількість робітників на них і обсяг вироблюваної ними продукції, причому кількісне зростання робітників відбувалося в основному за рахунок вільнонайманих. Все це мало велике значення в розвитку товарного виробництва. Промисловість з своїм численним на той час складом робітників створювала широкий ринок для сільськогосподарської сировини і продуктів харчування. Незважаючи на те, що переважна частина поміщицьких підприємств продовжувала працювати на власній сировині, всі вони купували на ринку технологічні матеріали, а багато з них докуповували й сировину. При цьому слід зауважити, що сировину й матеріали власники промислових підприємств купували на місцевих, близьких і віддалених ринках України, а також у великоруських губерніях.

Місцеві, близькі й віддалені ринки на Україні, а також ринки Центральної і Південної Росії, Білорусії, Царства Польського, Бессарабії, Грузії та ін. були пунктами збуту товарів, вироблених на українських промислових підприємствах. Підприємства феодально-кріпосницького типу широко користувалися поставками промислової продукції в казну. Деяка частина промислових товарів збувалась з України за кордон.

Чимало промислових товарів давало у названий період міське ремесло, в якому поглиблювався процес розвитку капіталістичних відносин, посилено створювалися капіталістична проста кооперація і капіталістична мануфактура. Подібно до мануфактурної та фабрично-заводської промисловості, воно обробляло сільськогосподарську сировину, постачало село своїми виробами і, таким чином, сприяло проникненню товарних відносин у сільське господарство. Переважна частина ремісничьких виробів йшла на місцеві ринки, нерідко потрапляючи в руки скупників.

Порівняно значного поширення на Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст. набули дрібні селянські промисли, зв'язані з виробництвом на ринок. Вони в різних формах поєднувалися з землеробством. На основі селянських промислів торгівці-скупники влаштовували на селі капіталістичного типу майстерні і мануфактури.

В умовах розвитку товарного виробництва просунулася вперед порайонова спеціалізація сільського господарства України. Вона яскраво виявлялась у поміщицьких господарствах, які мали «дарову» робочу силу і володіли основною частиною земельних багатств. Щоб покрити свої постійно зростаючі потреби в грошах, поміщики намагалися якомога більше виробити на ринок сільськогосподарської продукції. Особливо успішно відбувалась товаризація поміщицьких господарств Південної України, що широко користувались вільнонайманою працею. Процес товаризації охоплював як поміщицьке землероб-

ство, так і тваринництво, створював деякі передумови до застосування удосконалених сільськогосподарських знарядь і машин.

Розширюються в кінці XVIII — першій половині XIX ст. товарно-грошові відносини в селянських господарствах України. На ринку зростала кількість вироблених ними товарів, посилювалось пристосування селянських господарств, насамперед заможних, до потреб ринку. Проникнення товарно-грошових відносин в селянське господарство поглиблювало процес соціального розшарування, що мало велике значення для створення внутрішнього ринку.

Сільськогосподарські продукти збувались на місцевих ринках, вивозились з України в Центральну Росію, Білорусію, Прибалтику, а також за кордон. Торгівлю продуктами, що йшли на ринок з селянських господарств, поступово прибрали до своїх рук скупники. Від них же в значній мірі залежав продаж сільськогосподарської продукції поміщицькими господарствами.

На шляху розвитку товарного та капіталістичного виробництва в промисловості та в сільському господарстві стояли переважаючі тоді феодально-кріпосницькі відносини. Вони гальмували створення умов для капіталізму, обмежували зростання внутрішнього ринку, перешкоджали розвитку торгівлі.

Форми і характер тогочасної торгівлі визначались економічним розвитком України, як і Росії в цілому. Важливу роль в торгівлі відігравали ярмарки, мережа яких особливо густою була на Україні. З кінця XVIII і протягом першої половини XIX ст. оборот ярмаркової торгівлі неухильно збільшувався, позитивно впливаючи на розвиток базарної і постійної торгівлі, а також на зростання зовнішньої торгівлі. Дальший економічний розвиток викликав розширення асортименту товарів, що продавались на ярмарках.

В загальній кількості ярмарків, що відбувались на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., чисельно переважали сільські й містечкові, але на міські ярмарки припадала основна частина торгового обороту. Серед останніх виділялись великими оборотами ярмарки в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кременчузі, Ніжині, Кролевіці, Стародубі, Києві, Бердичеві, Єлизаветграді, Катеринославі, Одесі. Вони обслуговували не тільки господарсько-адміністративні частини України, а й були важливими пунктами всеросійського обміну.

Як щодо привозу, так і щодо вивозу товарів значні ярмарки України нерозривно були зв'язані з Центральною Росією. На них привозилось багато промислових товарів з центральних російських губерній, а з них велика кількість сільськогосподарської продукції і цілий ряд промислових виробів України направлялися в Росію.

На ярмарках, особливо великих, набула поширення оптова торгівля, яку переважно вели купці і поміщики. Для Київського контрактного ярмарку характерною була біржова торгівля (за відповідними зразками товарів).

Чимале значення у внутрішній торгівлі України мали сільські та міські базари, що ближче, ніж ярмарки, стояли до безпосередніх продавців і покупців. На базарах зосереджувалась сільськогосподарська продукція, що йшла для оптового продажу на ярмарки, а також відбувався роздрібний продаж промислових товарів, привезених з ярмарків.

Протягом періоду, що вивчається, в містах і селах України неухильно зростала кількість базарів і їх торгові обороти. Проте, незважаючи на густу мережу базарів, вони були дуже слабо зв'язані між собою. Це спритно використовувала численна зграя різних скупників-баришників.

Дальший розвиток мануфактурної і фабрично-заводської промисловості в містах, поширення капіталістичних відносин у міському ремеслі, збільшення кількості неземлеробського населення — все це створювало сприятливі умови для зростання постійної торгівлі в містах. Ця торгівля перебувала в руках купців, що становили найбагатшу і найбільш привілейовану групу серед всіх торговців, торгуючих міщан і селян.

Зростання міської постійної торгівлі виявлялося у збільшенні кількості торгових закладів і суми їх торгових операцій. Наявність тієї чи іншої кількості торгових закладів у місті була зовнішнім показником значення цього міста як торгового центру. З кінця XVIII і протягом першої половини XIX ст. зростало число торгових закладів не лише в містах, а й у містечках.

В крамницях-лавках продавались різноманітні промислові і сільськогосподарські товари, причому значна частина торгових закладів спеціалізувалась на продажу одного чи кількох товарів. Крім крамниць, значну роль у міській постійній торгівлі відігравали торгові заклади, що виготовляли на продаж різні страви. Кількість їх в містах України також неухильно зростала. Поширення міської постійної торгівлі свідчило про поглиблення суспільного поділу праці на Україні і розвитку товарного виробництва в надрах феодально-кріпосницької системи господарства.

Перебуваючи в складі Росії, Україна посідала чільне місце в її зовнішній торгівлі. З України вивозилась за кордон велика кількість різноманітної сільськогосподарської продукції, а також цілий ряд промислових виробів. Вивіз їх здійснювався через чорноморсько-азовські порти і сухопутні митниці, розташовані на Україні. Частина українських товарів вивозилась через порти Балтійського моря. Експортовані з України товари розходились по багатьох країнах світу.

Протягом кінця XVIII — першої половини XIX ст. експорт

товарів з України неухильно зростав. Разом з цим зростала і роль чорноморсько-азовських портів у зовнішній торгівлі Росії. Найбільший зовнішньоторговий оборот мав Одеський порт.

Велике значення мала Україна в транзитній експортній та імпорتنій торгівлі Росії. Через Україну вивозилось за кордон багато товарів, що йшли з великоруських губерній, а також багато провозилось через неї іноземних товарів у Центральну Росію.

Зовнішня торгівля Росії, в тому числі й України, нерозривно була зв'язана з внутрішньою торгівлею. Основна частина товарів попадала на зовнішній ринок тільки після того, як зробила оборот на внутрішньому ринку.

В зовнішній торгівлі панівне становище займали великі купці, які нерідко об'єднувались у торгові компанії. Одержуючи від царського уряду всіляку підтримку і сприяння, вони наживали на зовнішньоторгових операціях величезні багатства.

Поглиблення суспільного поділу праці, а разом з тим і все-російського внутрішнього ринку, складовою частиною якого був внутрішній ринок України, сприяло дальшому зміцненню економічних зв'язків як між окремими українськими господарськими районами, так і між Україною і Центральною Росією. Посилювало економічні зв'язки між Україною і Центральною Росією і спільне користування єдиною ярмарковою мережею, річковими системами, морськими портами і сухопутними митницями. Одночасно з цим поширювались зв'язки України з Білорусією, Прибалтикою, Польщею, Кавказом.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Аверкієв О. Г., полтавський губернатор — 100.
 Аксаков І. С. — 17, 18, 87, 96, 97, 99, 100, 101, 104, 105, 108—111.
 Алексєєв Д., поміщик — 116.
 Амирков С., купець — 123.
 Андрусяченко В., купець — 143.
 Апанович О. М., радянський історик — 13.
 Арандаренко М. І., історик — 17, 45, 71, 101, 102, 178.
 Арсенєв К. І., статистик, історик — 6, 178, 183, 187.
 Багалій Д. І., історик — 44, 85, 94, 127, 135, 154.
 Бакулев Г. Д., радянський економіст — 42.
 Балабуха Г., купець — 143.
 Балабуха С., купець — 143, 159.
 Батай, купець — 70.
 Безбородько, графиня — 158.
 Бекер, торговець — 155.
 Бернштейн С., гофмаклер, економіст — 50, 135, 143.
 Белінський В. Г. — 82.
 Бирюков Ф., купець — 38.
 Бобринська, графиня — 31.
 Бобринські, графи — 32.
 Болнапов С., купець — 38.
 Боровой С. Я., радянський історик, економіст — 9, 80.
 Борщевський П., купець — 159.
 Браницький О., граф — 107, 118.
 Бровер І. М., радянський історик — 10.
 Буренок С., старшина чоботарського цеху — 159.
 Бурляй (Жислий), купець — 143.
 Бутенко М., торговець — 154.
 Бухіна В. О., радянський історик — 35.
 Буянов М., міщанин, торговець — 122.
 Вашенко О., купець — 38.
 Виргінський В. С., радянський історик — 82.
 Власенко Д., міщанин, відкупщик — 88.
 Воблий К. Г., радянський економіст, статистик — 11, 31, 32, 59.
 Волков П., міщанин, торговець — 122.
 Волобуєв Н., економіст — 99.
 Воронцов М. С., князь — 63, 83.
 Воронцов, канцлер, граф — 185.
 Герман К. Ф., статистик — 133, 135.
 Гиря М., міщанин, перекупник — 124.
 Гильденштедт А., мандрівник — 49.
 Голцін І., статистик — 175.
 Голцін О. М., князь — 148.
 Голубуцький В. О., радянський історик — 11.
 Головінський, цукрозаводчик — 107.
 Гордінін, поміщик — 35.
 Григоренко М., купець — 143, 159.
 Гришков, квартальний — 125.
 Грінченко С., торговець — 154.
 Грушинська, поміщиця — 117.
 Гудим Яків, купець — 143.
 Гудович К., поміщик — 29, 58.
 Гулишамбаров С. О., економіст — 176, 186.
 Гусєв, купець — 70.
 Гусєв, торговець — 70.
 Давидова, поміщиця — 61.
 Данилов П., міщанин, торговець — 122.
 Данченко, торговець — 70.
 Демидови, заводчики — 98, 184.
 Дерев'яно Я., торговець — 154.
 Дерев'янкін Т. І., радянський економіст — 11, 36.
 Дерій В., купець — 143.
 Домонтович М., економіст — 13, 26, 34, 36, 37, 50, 51, 56, 68, 104, 126, 144.

* Іменний та географічний покажчик склав старший лаборант Н. А. Сироватська.

- Дружинін М. М., радянський історик — 9, 10, 74.
 Дружиніна О. І., радянський історик — 60, 95, 178, 183.
 Еберт, купець — 83.
 Енгельгард, поміщик — 41.
 Енгельс Ф. — 53, 54, 138, 139, 140, 173, 165.
 Єнько І., купець — 142.
 Єрмоленко, козак, торговець — 70.
 Єсов І., купець — 62.
 Жавроцький І., поміщик — 116.
 Журавський Д. П., статистик, економіст — 14, 28.
 Завадовська, поміщиця — 29.
 Завадовський, граф — 58, 61.
 Закревський, поміщик — 57.
 Зеленцов, заводчик — 184.
 Зуев В. Ф., природознавець, мандрівник — 118.
 Зябловський Е. П., географ, статистик — 40, 41, 54, 84.
 Іваненко, поміщик — 63.
 Іванченко Я., купець — 159.
 Івашенко Л., старшина чоботарського цеху — 159.
 Іванюти, кріпаки, торговці — 70.
 Ігнатович І. І., радянський історик — 76.
 Іконников В., історик — 26.
 Каменський А. В., економіст — 118.
 Кандиба В., міщанин — 157.
 Каневський Ю., міщанин, відкупник — 88.
 Катерина II — 54.
 Квітка, торговець — 70.
 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. — 92, 93.
 Кельн, цукрозаводчик — 107.
 Кеппен П. І., статистик — 54, 149.
 Кириєнко Н., міщанин, перекупник — 124.
 Кисельов І., купець — 159.
 Княжнін Б., київський військовий губернатор — 123.
 Кобець Я., міщанин, базарний — 126.
 Комар Г., міщанин, перекупник — 124.
 Конкрін, граф — 63.
 Корявка, торговець — 70.
 Косачинський І., купець — 159.
 Косолапови І. та Г., торговці — 154.
 Котляревський І. П. — 156, 157.
 Кочубей, поміщик — 34.
 Крейц В., поміщик — 81.
 Крюков П., економіст — 28, 34, 36, 38, 39.
 Кулішер І. М., економіст — 167, 172.
 Курилов І. А., історик — 143.
 Курносов Ю. О., радянський історик — 61.
 Кушельов, граф — 70.
 Ладомирський, поміщик — 70.
 Ладиженський К., економіст — 186.
 Лазаревський О. М., історик — 151.
 Лакерда П., купець — 159.
 Ларін І., купець — 38.
 Ленін В. І., — 4, 5, 6, 20, 21, 48, 73, 77, 78, 115, 120, 139, 165.
 Леонов М., торговець — 154.
 Лешенко М. Н., радянський історик — 11.
 Лобанова-Ростовська К., княгиня — 61.
 Луба, поміщик — 83.
 Любомирський Г., поміщик — 35.
 Лялін П., поміщик — 81.
 Лященко П. І., радянський економіст — 9.
 Мажара Ф., заможний селянин — 75.
 Макуха, козак, торговець — 70.
 Малигін П., заможний селянин — 75.
 Марков, поміщик, промисловець — 35, 74.
 Маркс К. — 3, 7, 8, 19, 24, 54, 76, 78, 140, 165, 173.
 Махоткін, торговець — 70.
 Маченко І., купець — 143.
 Міллер Д., історик — 44, 127, 135, 154.
 Митченко, селянин, торговець — 70.
 Митюк Ю., купець — 143.
 Міклашевський М., поміщик — 36, 42.
 Мокрицький О., поміщик — 29.
 Муравйов-Апостол, поміщик — 37.
 Неболсін Г. П., економіст, статистик — 170, 176, 179, 182, 183, 187.
 Некрашевич І., купець — 159.
 Нестеренко О. О., радянський економіст — 11.
 Ніколайчик Ф. Д., історик — 100.
 Новицький Я. П., історик — 95.
 Носько, поміщик — 116.
 Овсієнко М., купець — 143.
 Огановський Н., економіст — 56.
 Онищенко С., міщанин, торговець — 122.
 Орлов О., історик — 122, 123.
 Орловський К., торговець — 156.
 Островський, граф — 57.
 Павлов І., відставний штаб-ротмістр — 125.
 Павлович В., економіст — 13, 26, 43, 86, 144, 153, 169, 181, 184.
 Гавловський І. Ф., історик — 40, 101, 102.
 Пажитнов К. О., радянський економіст — 47, 48.
 Панкратова Г. М., радянський історик — 10.

- Панкрат'єв П. П., київський губер-
натор — 159.
- Пашков, заводчик — 184.
- Пестель П. І. — 146.
- Петро І — 54, 63.
- Петровський (Мукосій) К., купець —
143.
- Підгаєць С., радянський економіст —
12, 168, 170, 174, 176, 177, 180.
- Піль Р., державний буржуазний діяч
Англії, міністр внутрішніх
справ — 173.
- Покровський В. І., економіст, стати-
стик — 67, 178.
- Покровський М. М., радянський іс-
торик — 8, 9.
- Покровський С. А., радянський істо-
рик, 9, 166, 168, 176.
- Пелянський Ф. Я., радянський істо-
рик, економіст — 9.
- Понятовський, поміщик — 35, 37, 39.
- Потьомкін Г. О., князь — 163.
- Потоцький, граф — 27, 63.
- Потоцький П., магнат — 170.
- Потоцький С., поміщик — 35.
- Потоцький, цукрозаводчик — 107.
- Прензедцький, поміщик — 35.
- Пушкар С., купець — 143.
- Пушкін О. С. — 82, 189.
- Радішев О. М. — 82.
- Ракович Г., поміщик — 59.
- Рева Василь, заможний селянин — 75.
- Риндзюньський П. Г., радянський іс-
торик — 9, 141.
- Ричкін Л., базарний — 124.
- Рогозін, купець — 83.
- Рожкова М. К., радянський істо-
рик — 9, 10, 84.
- Розумовський, поміщик — 58, 61.
- Рубінштейн М. Л., радянський істо-
рик — 9, 60, 61.
- Руденко, торговець — 70.
- Рум'янцев-Задунайський, поміщик —
58.
- Сабанський М., поміщик — 35.
- Савенко, селянин, торговець — 70.
- Салтиков І., граф — 116.
- Сангушко, поміщик, підпріемець —
35.
- Семенов О., економіст — 54, 168, 187.
- Семенько, козак — 70.
- Серебряніков, купець, підпри-
емець — 39.
- Серіков О., торговець — 154.
- Симиренко, купець, заводчик — 32,
77, 145.
- Скальковський А. О., історик, еконо-
міст — 17, 18, 48, 56, 63, 83, 119,
170, 174, 176, 179, 188.
- Скаржинський, поміщик — 63.
- Сковорода Г. С. — 156.
- Слабєв І. С., радянський історик —
77.
- Соколов Г. І., історик — 127.
- Соломник, селянин, торговець — 70.
- Сомшев С., купець — 38.
- Сонін І., міщанин — 62.
- Сорокін, торговець — 70.
- Сташевський Е. Д., радянський істо-
рик — 10, 27, 55.
- Тенгоборський А., економіст — 63.
- Теплицький В. П., радянський еконо-
міст — 11, 75, 134.
- Терещенко, купець — 56, 145.
- Терновець П., купець — 143.
- Троянський (Мнмря) В., купець —
143.
- Федоренко, торговець — 70.
- Федоров О., кріпак — 148.
- Фомин П., економіст — 42.
- Фундуклей І. І., київський губерна-
тор — 14.
- Хорват Д., мануфактурист — 35, 37.
- Хромов П. О., радянський еконо-
міст — 9, 82, 169.
- Чайковський, харківський губер-
нський прокурор — 127.
- Чарнецький, поміщик — 35.
- Четвертинський К., поміщик — 35.
- Чулков М. Д., економіст — 95.
- Шафонський О. Ф., економіст — 13,
44, 46, 61, 85, 91, 92, 101, 117,
126, 136, 142, 150.
- Шевченко Т. Г. — 82.
- Шелковський Г., купець — 157.
- Шмідт А., економіст — 13, 29, 30, 50,
57, 88, 112, 119, 128, 135, 179,
187, 188.
- Штігліц, барон — 63.
- Штраух, аптекар — 83.
- Штукенберг І. Ф., статистик, еконо-
міст — 54, 71.
- Штундаренко Ф., міщанин, відкуп-
ник — 88.
- Шульга І. Г., радянський історик —
85, 116, 149, 150.
- Шепегинський, торговець — 70.
- Юсупов, мануфактурист — 34.
- Яковлев, заводчик — 184.
- Яковцевський В., радянський історик,
економіст — 9, 57.
- Ястребов Ф. О., радянський істо-
рик — 10, 11, 24, 48.
- Яцунський В. К., радянський істо-
рик — 9, 32, 33.
- Яхненки, купці, заводчики — 32, 77,
107, 145.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія — 180.
 Австрія — 61, 110, 111, 164, 167, 173, 175—178, 180—184, 187, 188, 189.
 Австро-Угорщина — 178.
 Азія — 164, 186, 189.
 Азовська губернія — 94, 95.
 Азовське море — 163, 167, 184.
 Алферово, містечко Катеринославської губернії — 151.
 Ананьїв — 56, 128, 137.
 Англія — 164, 165, 170, 173—175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 187, 189.
 Андріївка, село Кролевецького повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 68.
 Америка — 181, 189.
 Архангельськ — 172.
 Архангельський порт — 94.
 Астраханська губернія — 169.
 Астрахань — 80, 97, 101.
 Африка — 186, 189.
 Балканський півострів — 95, 113.
 Балта — 39, 128, 132.
 Балтійське море — 170, 172, 194.
 Балтський повіт — 116.
 Бар — 90.
 Батурин, містечко Чернігівського намісництва — 126.
 Бахмутський повіт — 43.
 Бельгія — 175, 177, 181, 183, 187, 189.
 Бердичів — 35, 89, 90, 112, 113, 127, 128, 193.
 Бердичівська застава — 164.
 Бердичівський повіт — 77.
 Бердянськ — 42, 137, 163, 190.
 Бердянський повіт — 120.
 Березівка (Олександрівка), містечко Херсонської губернії — 119.
 Березина, притока Дніпра — 82.
 Березинський повіт — 92.
 Березне — 150.
 Бессарабія (див. Бессарабська область).
 Бессарабська область — 18, 29, 33, 37, 97, 113, 172, 175, 181, 192.
 Белгород — 41, 80, 91, 94, 110.
 Белгородська губернія — 109, 127.
 Белосток — 97.
 Бельов — 95.
 Білорусія — 29, 33, 55, 57, 59, 61, 92, 94, 101, 105, 113, 192, 193, 195.
 Білопілля — 121, 150.
 Бобринець — 90, 128.
 Богодухів — 44, 80, 111, 128, 137, 151.
 Богодухівський повіт — 29.
 Богуслав — 142.
 Богуславський повіт — 35, 41.
 Волохов — 95, 96, 101, 111, 142.
 Борзна — 56, 128, 142, 151.
 Борзенський повіт — 50, 126, 150.
 Брацлав — 121.
 Бреслав — 142.
 Брест — 82.
 Брест-Литовський повіт — 175.
 Брусилове, містечко Київської губернії — 151.
 Брянськ — 62, 70, 145.
 Буг, річка — 175.
 Буда Погоща — 46.
 Валахія — 167, 175, 184.
 Валегоцудове, містечко Херсонської губернії — 119.
 Валки — 80.
 Валківський повіт — 71.
 Валуїки — 44.
 Ваниківка, село Херсонського повіту, Херсонської губернії — 74.
 Варшава — 37, 38, 188.
 Васильків — 137, 159.
 Васильківський повіт — 69.
 Велике князівство Фінляндське — 106.
 Великобританія — 173.
 Венеція — 95.
 Верей — 110.
 Верхньодніпровський повіт — 151.
 Віленська губернія — 106, 164.
 Вільно — 37, 61, 62.
 Вільшанка, містечко Київської губернії — 41.

Вінниця — 85, 90, 128, 137.
Вітебська губернія — 105.
Віндавський порт — 179.
Вісла, річка — 170.
Владимирська губернія — 97, 106.
Влодовка, містечко Гродненської губернії — 62, 175.
Вовчанськ — 80, 90.
Вовчанський повіт — 35.
Вознесенськ — 111.
Волга, річка — 71, 94, 154, 169, 184.
Волзький шлях — 80.
Волинь (див. Волинська губернія).
Волинська губернія — 13, 23—25, 31, 32, 34, 35, 37, 39, 41, 43, 54, 55, 59, 62, 86, 104—106, 117, 131, 132, 134, 136, 141, 150, 151, 157, 160, 164, 174, 175, 181.
Володага — 93.
Володимир-Волинський — 90.
Волочиськ — 175.
Волочиська застава (див. Волочиська митниця).
Волочиська митниця — 164, 173, 175, 176.
Воронеж — 80, 101, 108, 110
Воронезька губернія — 30, 44, 97, 109, 172, 174.
Воронезький шлях — 80.
Ворскла, річка — 101.
Вязьма — 41.
Гавана — 189.
Гадяцький повіт — 70.
Гадяч — 44, 80, 86, 90, 91, 111.
Гайсин — 128.
Гайсинський повіт — 35.
Галац — 39, 142, 178.
Галичина — 55, 105, 172.
Гданськ — 94.
Генуя — 173, 178.
Глухів — 45, 56, 80, 81, 90, 126, 128, 136, 145.
Глухівський повіт — 41, 61, 91.
Голландія — 163, 174, 175, 187.
Гомель — 82.
Городище, містечко Київської губернії — 118, 119.
Городня — 121, 142.
Городнянський повіт — 46, 92, 117.
Грабове, село Городнянського повіту, Чернігівського намісництва — 46.
Грац — 142.
Грем'яч, містечко Чернігівської губернії — 70.
Греція — 95, 170, 173, 182—184, 189.
Григоріополь — 90, 137.
Гродненська губернія — 97, 164, 175.
Гродно — 175.
Грузія — 37, 192.

Грунь, містечко Полтавської губернії — 71.
Гусятинська застава (див. Гусятинська митниця).
Гусятинська митниця — 164, 187.
Данія — 175.
Даніг — 127, 170, 173.
Десна, притока Дніпра — 82.
Дніпро, річка — 82, 83, 133, 153, 163, 170.
Дніпровський повіт — 69.
Дністр, річка — 82, 83.
Добрянка, посад Чернігівського намісництва — 62, 92, 142.
Дорогобуж — 41.
Дон, річка — 71, 80, 81, 93, 94, 97, 184.
Донбас — 42.
Донський або Черкаський шлях — 80.
Дружкопольська застава — 164.
Дубасари — 175.
Дубно — 55, 105, 128, 136.
Дунай, річка — 142.
Європа — 164, 180, 189.
Європейська Росія — 168, 169, 171, 174, 177, 180.
Єгипет — 189.
Єлець — 94.
Єлизаветград — 26, 39, 56, 87, 89, 90, 111, 127, 128, 136, 193.
Єлизаветградська провінція — 169.
Єлизаветградський повіт — 62.
Жадове, село Новгород-Сіверського повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 117.
Житомир — 34, 55, 85, 90, 128, 134, 136, 143, 151.
Захарківська слобода, село біля м. Харкова — 126.
Західна Європа — 113, 169, 170, 189.
Західна Русь — 128, 170.
Західна Україна — 95.
Заславський повіт — 35.
Звенигородка — 159.
Земля Війська Донського — 33, 38, 45, 59, 76, 97, 104, 113, 169, 172, 178.
Зіньків — 44, 90, 91, 151.
Зіньківський повіт — 46, 71, 73, 117, 150.
Золотоніський повіт — 64, 72.
Золочів — 80, 90.
Іваниця, містечко Чернігівського намісництва — 117.
Ізюм — 80, 88, 137.
Ісаківецька застава (див. Ісаківецька митниця).
Ісаківецька митниця — 164, 175.
Ісаківці, містечко Подільської губернії — 175.
Іспанія — 175, 181, 189.

- Італія — 173, 174, 177, 180—182, 184, 189.
- Ічня, містечко Чернігівського намісництва — 117, 126, 150.
- Кавказ — 59, 80, 97, 167, 195.
- Кавказський край — 106, 113.
- Казанська губернія — 106.
- Казань — 80.
- Калайдинці, містечко Полтавської губернії — 71.
- Калуга — 91, 96, 101, 145.
- Калузька губернія — 30, 37, 94, 97.
- Кам'янець-Подільський — 128, 134, 136, 143, 151.
- Канівський повіт — 33, 118.
- Кантакузівка, містечко Херсонської губернії — 119.
- Касимов — 108.
- Катеринослав — 55, 80, 81, 89, 90, 108, 111, 121, 130, 134, 136, 143, 151, 153, 161, 193.
- Катеринославська губернія — 13, 18, 23, 25, 26, 29, 30, 36—39, 42—44, 58, 60, 62, 63, 65, 66, 69, 74, 76, 86, 96, 97, 109, 111, 115, 116, 119, 120, 131, 134, 141, 144, 150, 151, 153, 157, 161, 169, 172, 174, 176, 181, 184.
- Катеринославське намісництво — 142.
- Катеринославський шлях — 80.
- Катеринославщина (див. Катеринославська губ.).
- Катрі — 111.
- Кенігсберг — 95.
- Керч — 42.
- Київ — 26, 34, 39, 42, 44, 49, 50, 55, 68, 69, 80, 81, 82, 89, 90, 92, 101, 105, 108, 112, 123—126, 128, 131—134, 136, 138, 143, 151, 152, 155, 156, 159, 193.
- Київська губернія — 13, 14, 23, 25, 27—41, 43, 44, 49, 53—57, 61, 62, 65, 72, 76, 81, 82, 86—88, 104, 106, 111, 114, 118, 131—134, 136, 141, 146, 150—152, 157, 160, 172, 174, 175.
- Київське намісництво — 76.
- Київський повіт — 68, 151.
- Київський шлях — 80.
- Київщина (див. Київська губернія).
- Кирилівська митниця — 164.
- Китай — 113.
- Кінбурн — 94.
- Клишці, посад Чернігівської губернії — 50, 51, 126.
- Кобеляки — 137.
- Кобеляцький повіт — 64, 72.
- Ковно — 175.
- Козелець — 148.
- Козелецький повіт — 50.
- Конотоп — 56, 68, 90, 128.
- Константинополь — 39, 163, 173.
- Короп — 105, 158.
- Коронський повіт — 92.
- Костромська губернія — 97, 106.
- Костянтинград — 137.
- Костянтинградський повіт — 64, 72.
- Котельня, містечко Волинської губернії — 44.
- Котівка, село Новомосковського повіту, Катеринославської губернії — 116.
- Краснокутськ — 150.
- Красносельська митниця — 164.
- Кременець — 137.
- Кременчук — 45, 55, 80, 81, 89, 90, 91, 108, 127, 131, 136, 193.
- Крим — 94, 95, 97, 127, 163, 170.
- Кринки, містечко Гродненської губернії — 175.
- Кролевець — 68, 89, 96, 104, 126, 137, 193.
- Кролевецький повіт — 34, 68.
- Куба — 189.
- Кубанська область — 38, 169, 172, 178.
- Куп'янськ — 137.
- Курськ — 31, 32, 44, 80, 87, 91, 94—96, 101, 111, 142, 145.
- Курська губернія — 28, 30, 37, 39, 56, 97, 104, 106, 109, 120, 127.
- Латинська Америка — 186.
- Лебедин — 90, 91, 146.
- Лебединський повіт — 29, 35.
- Лейпціг — 94, 127.
- Липовецький повіт — 41, 61, 62.
- Липець, слобода Харківського намісництва — 118.
- Липовець — 128.
- Литовська губернія — 175.
- Лібавський порт — 179.
- Лівобережна Україна — 3, 12, 22, 28—31, 38, 40, 45, 53, 55, 56, 58—60, 63, 66, 70, 73, 74—76, 81, 84, 86, 87, 94, 95, 97, 101, 102, 106, 113, 117, 134, 145, 146, 158, 163, 178, 181.
- Ліворно — 173.
- Літви — 137.
- Ліфляндська губернія — 106.
- Лохвицький повіт — 64, 71.
- Лохвиця — 80, 131, 137, 146, 150.
- Лубенський повіт — 50, 64, 71.
- Лубенський полк — 46, 91, 118.
- Лубни — 81, 136.
- Луцьк — 55, 124, 128, 136.
- Любек — 178.
- Мала Росія (див. Малоросія).
- Малоросія — 63, 81, 92, 101, 142.
- Маріуполь — 136, 153, 163, 169, 190.
- Махнівка — 146.
- Марсель — 173.

- Машів, село Новгород-Сіверського повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 117.
- Мгар, село Лубенського повіту, Полтавської губернії — 71.
- Мглин — 95.
- Мглинський повіт — 45, 58, 174.
- Медвеже, село Роменського повіту, Полтавської губернії — 117.
- Мелітополь — 111, 137.
- Мена, містечко Новгород-Сіверського намісництва — 59, 69, 70, 91, 117.
- Миколаїв — 29, 39, 128, 130—132, 136, 148.
- Миколаїв, містечко Подільської губернії — 35.
- Миргород — 44, 137.
- Миргородський повіт — 45, 69.
- Мінська губернія — 30, 56, 62, 104, 105.
- Міуський округ — 169.
- Могилів — 32, 55, 69, 81, 175.
- Могилівська застава — 164.
- Могильовська губернія — 39, 40, 56, 104.
- Молдавія — 58, 95, 167, 175, 176, 182, 184, 189.
- Москва — 31—36, 38, 41, 42, 45, 50, 59, 61, 63, 71, 80—82, 92, 94—98, 101, 104, 110, 111, 127, 145, 153, 169.
- Московська губернія — 37, 97, 106.
- Московский шлях — 80.
- Мошни, село Черкаського повіту, Київської губернії — 83.
- Муравський шлях — 81.
- Наумівка, село Сосницького повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 46.
- Недригайлів — 128.
- Нижегородська губернія — 97, 106, 112.
- Нижній Ломов — 108.
- Нідерланди — 178, 183.
- Ніжин — 59, 70, 81, 89, 91, 92, 95, 113, 126, 128, 148, 151, 193.
- Ніжинський повіт — 50, 126, 150.
- Ніжинський полк — 46, 91, 118.
- Німеччина — 164, 182.
- Нова Гута, село Погарського повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 46.
- Нова Прага, містечко Херсонської губернії — 56, 119.
- Нова Росія (див. Новоросійський край) — 170.
- Нова Українка, містечко Херсонської губернії — 119.
- Нова Ушиця — 137.
- Новгород-Сіверський — 70, 80, 90, 136, 151.
- Новгород-Сіверський повіт — 117, 174.
- Новгород-Сіверське намісництво — 12, 13, 45, 58, 68, 69, 85, 116, 117, 121, 127, 151, 152, 158.
- Новгород-Сіверщина (див. Новгород-Сіверське намісництво).
- Ново-Воронцовка, містечко Херсонської губернії — 119.
- Ново-Георгіївськ — 39, 56, 90, 128.
- Новоград-Волинський — 90, 136.
- Новозибково — 174.
- Ново-Миргород — 56, 111, 121, 128, 136.
- Новомиргородська митниця — 164, 169.
- Новоміський повіт — 174.
- Новомосковськ — 90, 111, 137.
- Новомосковський повіт — 116.
- Новоросійська губернія — 60, 94, 95.
- Новоросійський край — 18, 32, 45, 46, 56, 59, 71, 73, 74, 83, 119, 164, 170, 172, 176.
- Новоросія (див. Новоросійський край).
- Новоселицька митниця — 187.
- Норвегія — 174, 175.
- Носівка, містечко Чернігівського намісництва — 150.
- Овідіополь — 56, 137.
- Овруч — 137.
- Одеса — 26, 38, 42, 50, 55, 57, 89, 104, 110, 112, 121, 127, 128, 130, 133, 134, 136—138, 143, 148, 149, 151, 152, 160, 163, 167, 170, 172, 174, 177—185, 187—189, 193.
- Одеська митниця — 187.
- Одеське градоначальство — 25.
- Одеський порт — 38, 153, 177, 178, 180—183, 185—190, 195.
- Окниця, село Ольгопільського повіту, Подільської губернії — 116.
- Олександрівськ — 90.
- Ольвіопольська митниця — 164.
- Ольгопіль — 137.
- Ольгопільський повіт — 116.
- Ольшани, село Сосницького повіту, Чернігівської губернії — 70.
- Опішня, містечко Полтавської губернії — 44, 71, 117.
- Орел — 41, 81, 101, 108, 111.
- Оренбург — 145.
- Орловська губернія — 28, 30, 56, 62, 70, 97, 106, 109, 132.
- Орша — 132.
- Остер — 121.
- Остерський повіт — 50.
- Острів — 82.

- Охтирка — 44, 80, 91, 137, 150.
 Очаків — 137.
 Очеретувате, село Новомосковсько-го повіту, Катеринославської губернії — 116.
 Павлово, село Горбатовського повіту, Нижегородської губернії — 94.
 Павлоград — 137.
 Панурівка, містечко Чернігівської губернії — 36.
 Пенза — 80.
 Пензенська губернія — 108.
 Переяславський повіт — 50, 126.
 Пермська губернія — 178.
 Персія — 113, 167.
 Петербург — 13, 14, 31, 33, 34, 37, 38, 41, 42, 45, 59, 61—63, 71, 80—82, 94, 95, 97, 104, 111, 112, 118, 127, 145, 170, 178, 181.
 Петербурзька губернія — 37, 106.
 Петербурзький порт — 38, 70, 94, 95, 174.
 Пирки, село Зінківського повіту, Полтавської губернії — 73.
 Пириятинський повіт — 64.
 Писарівка, село Вовчанського повіту, Харківської губернії — 35.
 Південна Америка — 180.
 Південна Росія — 31, 36, 193.
 Південна Україна — 3, 4, 22, 26, 28, 31, 36, 38, 40, 53, 56, 58, 60, 63, 67, 73, 75—77, 81, 87, 94, 96, 113, 130, 134, 163, 178, 183, 192.
 Південно-Західний край — 127, 128.
 Південь Росії (див. Південна Росія).
 Південь України (див. Південна Україна).
 Пінськ — 55.
 Піщане, село Балтського повіту, Подільської губернії — 116.
 Плоске, село Дніпровського повіту, Таврійської губернії — 69.
 Погар — 70, 158.
 Погарський повіт — 46.
 Поділля (див. Подільська губернія).
 Подільська губернія — 13, 23, 25, 27, 29—32, 34—37, 41, 53—55, 57, 59, 62, 71, 72, 86, 89, 109, 116, 118, 131, 132, 134, 136, 141, 144, 150—152, 157, 164, 172, 174, 175.
 Познань — 105.
 Полісся — 42.
 Полтава — 32, 34, 44, 46, 59, 80, 81, 86, 87, 89, 90—92, 96, 98, 100—102, 104, 108, 111, 121, 128, 131, 134, 142, 143, 151, 169, 194.
 Полтавська губернія — 13, 18, 23, 25, 30—33, 35, 37—40, 45, 46, 58, 59, 61, 63, 64, 69, 70—73, 76, 77, 86, 95, 96, 102, 104, 109, 111, 120, 121, 131, 134, 146, 149—151, 157, 160, 172, 174, 176, 181.
 Полтавський повіт — 71.
 Полтавщина (див. Полтавська губернія).
 Польська область (див. Польща).
 Польща — 22, 33, 59, 69, 95, 142, 158, 163, 167, 195.
 Попівка, село Конопотського повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 117.
 Порто-Ріко — 189.
 Португалія — 175.
 Почеп, містечко Чернігівської губернії — 56, 126, 174.
 Правобережна Україна — 3, 10, 22, 29—31, 40, 42, 45, 53, 55, 56, 58, 60, 61, 66, 75, 76, 81, 86, 87, 95, 105, 106, 113, 134—136, 141, 158, 163, 175, 178, 181.
 Правобережжя (див. Правобережна Україна).
 Прибалтика — 94, 113, 193, 195.
 Прилуки — 59, 80, 90, 92, 95, 117, 128, 137.
 Прилуцький повіт — 34, 50, 70, 72, 92, 117, 126.
 Прилуцький полк — 46, 91, 118.
 Проскурів — 90, 146.
 Проскурівський повіт — 35.
 Пруссія — 61, 110, 111, 165, 167, 173, 175, 177, 178, 183, 187.
 Путівль — 91.
 Радзивілів — 104, 175, 178, 182.
 Радзивілівська митниця — 164, 173, 175, 177—182, 186, 187.
 Радзивілівська застава (див. Радзивілівська митниця).
 Радомишль — 44, 90.
 Радомишльська митниця — 173, 179, 182.
 Радомишльський повіт — 127.
 Ревуцьке, містечко Херсонської губернії — 119.
 Решетилівка, містечко Катеринославського намісництва — 44, 142.
 Ржищів — 55, 128, 151.
 Ризький порт — 38, 70, 95, 174.
 Рига — 33, 37, 38, 45, 59, 61, 62, 97, 170.
 Рильськ — 111.
 Ріпки, село Городнянського повіту, Чернігівського намісництва — 4, 117.
 Рітник, село Кролевецького повіту, Чернігівської губернії — 34.
 Ровенський повіт — 35, 117.
 Ровно — 90, 136.

- Ромни — 40, 59, 86, 87, 89, 90, 92, 100, 101, 108, 128, 142, 150, 154, 193.
- Роменський повіт — 44, 45, 70, 72, 117.
- Російська держава — (див. Росія).
- Росія — 3, 5—10, 12, 15, 18, 21, 22, 29, 33, 36—38, 40, 41, 45, 53, 54, 56, 64, 66, 78, 80, 82—84, 87, 92, 94, 96, 97, 100, 108, 109, 112, 113, 115, 122, 127, 132, 139, 144, 145, 153, 155, 158, 160, 163—169, 171—187, 190—192, 193—195.
- Ростов-на-Дону — 31, 42, 94, 98, 153, 163, 169, 172, 184, 190.
- Рязанська губернія — 30, 106, 108.
- Саксонія — 163.
- Самарська губернія — 169.
- Саратов — 80.
- Саратовська губернія — 169, 172, 174.
- Сарни, село Ровенського повіту, Волинської губернії — 117.
- Севастополь — 112.
- Северинівка, містечко Херсонської губернії — 119.
- Середземне море — 163, 188.
- Середня Азія — 113.
- Серпухово — 91.
- Сибір — 33, 59.
- Симбірська губернія — 106, 169.
- Сілезія — 127, 163.
- Сімферополь — 31.
- Сквира — 88, 151.
- Слобідська Україна — 3, 74, 85, 95, 163.
- Слобідськоукраїнська губернія — 35, 41, 86, 150.
- Слов'яносербськ — 137.
- Сміла, містечко Київської губернії — 118, 119.
- Сміле, містечко Полтавської губернії — 44, 45.
- Смірна — 189.
- Смолевичі, село Мглинського повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 45.
- Смоленськ — 41, 145.
- Смоленська губернія — 40.
- Сполучені Штати Америки — 173, 175, 189.
- Сож, притока Дніпра — 82.
- Сошич, село Глухівського повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 91.
- Сорочинці, містечко Полтавської губернії — 44.
- Сосницький повіт — 46, 69, 70, 91, 92, 117.
- Соснія — 59, 91, 128, 137, 151.
- Срібне, містечко Полтавської губернії — 59, 117.
- Ставище, містечко Київської губернії — 118.
- Ставропольська губернія — 169.
- Станіслав — 94.
- Стара Гута, село Погарського повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 46.
- Старобільськ — 128.
- Старобільський повіт — 29.
- Стародуб — 46, 70, 89—91, 95, 101, 126, 174, 193.
- Стародубський повіт — 36, 46, 58, 174.
- Старокосятинів — 90, 121.
- Старосалтове, село Вовчанського повіту, Харківської губернії — 35.
- Суздаль — 94.
- Суми — 44, 80, 87, 89, 90, 113, 128, 131, 137, 150, 193.
- Сумський шлях — 80.
- Суразький повіт — 70.
- Таврійська губернія — 18, 29, 34, 37, 62, 69, 76, 81, 86, 89, 104, 109, 111, 120, 134, 172.
- Таганрог — 42, 94, 153, 163, 169, 170, 183, 190.
- Таганрозька митниця — 187.
- Таганрозьке градоначальство — 25.
- Таганча, містечко Київської губернії — 39, 118, 119.
- Тамбов — 80.
- Тамбовська губернія — 172.
- Таращан — 88, 121.
- Таращанський повіт — 27, 57, 61, 118.
- Теплик, містечко Подільської губернії — 35.
- Тобольська губернія — 178.
- Токмак, село Бердянського повіту, Таврійської губернії — 120.
- Томська губернія — 178.
- Трієст — 173, 178, 189.
- Тула — 91, 94, 95, 97, 101, 110, 111, 145.
- Тульська губернія — 97, 106.
- Туреччина — 95, 113, 164, 173, 174, 177, 178, 180—184, 189.
- Угорщина — 95, 189.
- Улиця, село Погарського повіту, Новгород-Сіверського намісництва — 46.
- Умань — 136.
- Устилуг, містечко Волинської губернії — 175.
- Устилузька застава (див. Устилузька митниця).
- Устилузька митниця — 164, 175, 181, 182, 184.

- Феськівка, село Сосницького повіту,
Чернігівської губернії — 70.
- Франція — 163—165, 170, 173—175,
177, 178, 180—182, 184, 187, 189.
- Харків — 26, 32, 35, 38, 40, 46, 71,
80—82, 87, 89—92, 96, 98—101,
104, 108, 110, 121, 127, 131, 132,
134, 135—137, 143, 144, 151, 152,
154, 176, 193.
- Харківська губернія — 13, 23, 25—27,
29—34, 37—39, 44, 46, 57, 59, 66,
69, 71, 74, 76, 77, 86, 89, 92, 96,
99, 104, 109, 111, 120, 127, 131,
132, 134, 137, 138, 150, 151, 157,
169, 172, 176.
- Харківське намісництво — 12, 76, 88,
118, 127, 150.
- Харківський повіт — 27, 71.
- Харківщина (див. Харківська губер-
нія).
- Херсон — 26, 29, 90, 118, 130, 134,
136, 142, 143, 149, 151, 163, 164,
169, 170, 190.
- Херсонська губернія — 13, 18, 23, 25,
26, 29—39, 43, 57—60, 62, 63,
65, 66, 69, 72, 73, 76, 82, 86, 96,
97, 104, 109, 111, 119, 131, 134,
141, 144, 150, 151, 157, 159, 172,
174—176, 181, 187.
- Херсонська портова митниця — 169.
- Херсонський повіт — 74.
- Херсонський порт — 163.
- Херсонщина (див. Херсонська губер-
нія).
- Хмельник — 128.
- Ходорків, містечко Київської губер-
нії — 150.
- Корол — 142.
- Корольський повіт — 64.
- Цареград (див. Константинополь).
- Царицин — 80.
- Царство Польське — 61, 62, 82, 94,
95, 97, 105, 106, 111—113, 132, 173,
175, 181, 182, 184, 193.
- Центральна Росія — 6, 18, 32, 37,
46, 51, 64, 81, 85, 87, 95, 101, 113,
127, 129, 162, 187, 192, 193, 195.
- Черкаський повіт — 27, 83, 118, 127.
- Чернігів — 42, 81, 82, 90, 91, 110,
126, 134, 136, 142, 143, 150, 151.
- Чернігівська губернія — 13, 23, 25,
26, 28, 29—32, 34, 36—42, 44—46,
50, 57—59, 61, 62, 68—73, 76, 85,
86, 95, 104, 109, 120, 121, 126,
127, 131—134, 137, 138, 144, 149—
151, 160, 174, 181.
- Чернігівське намісництво — 12, 13,
58, 91, 116, 117, 121, 127, 141, 142.
- Чернігівщина (див. Чернігівська гу-
бернія).
- Чорномор'я — 63.
- Черкаськ — 94.
- Чигирин — 137.
- Чигиринський повіт — 61, 69.
- Чорне море — 163, 164, 167, 170, 178.
- Чугуїв — 80, 131, 150.
- Шапочки, село Стародубського по-
віту, Новгород-Сіверського на-
місництва — 46.
- Швеція — 175.
- Шестерня, село Херсонського пові-
ту, Херсонської губернії — 119.
- Шклов — 69.
- Шлезія — 61.
- Шльонськ — 94.
- Юзефпіль, село Балтського повіту,
Подільської губернії — 116.
- Янівка, містечко Херсонської губер-
нії — 119.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Зростання промисловості на Україні і роль її в розвитку товарного виробництва	19
Розділ II. Проникнення товарно-грошових і капіталістичних відносин в сільське господарство	53
Розділ III. Розвиток ярмаркової торгівлі на Україні	79
Розділ IV. Сільські та міські базари	114
Розділ V. Соціально-економічний розвиток міст і зростання в них постійної торгівлі	130
Розділ VI. Місце України в зовнішній торгівлі Росії	163
Висновки	191
Іменний покажчик	196
Географічний покажчик	199

Гуржий Иван Александрович

Развитие товарного производства и торговли на Украине
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту історії
Академії наук Української РСР*

Редактор видавництва *В. М. Гончарова*

Технічний редактор *О. М. Лисовець* Коректори *М. Т. Максимечко, Л. Д. Коваленко*

БФ 01626. Зам. № 588. Вид. № 41. Тираж 600. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друк. фіз.
аркушів 13,0. Умовн. друк. аркушів 13,0. Обліково-видавн. аркушів 14,35. Підписано
до друку 8. II 1962 р. Ціна 96 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.